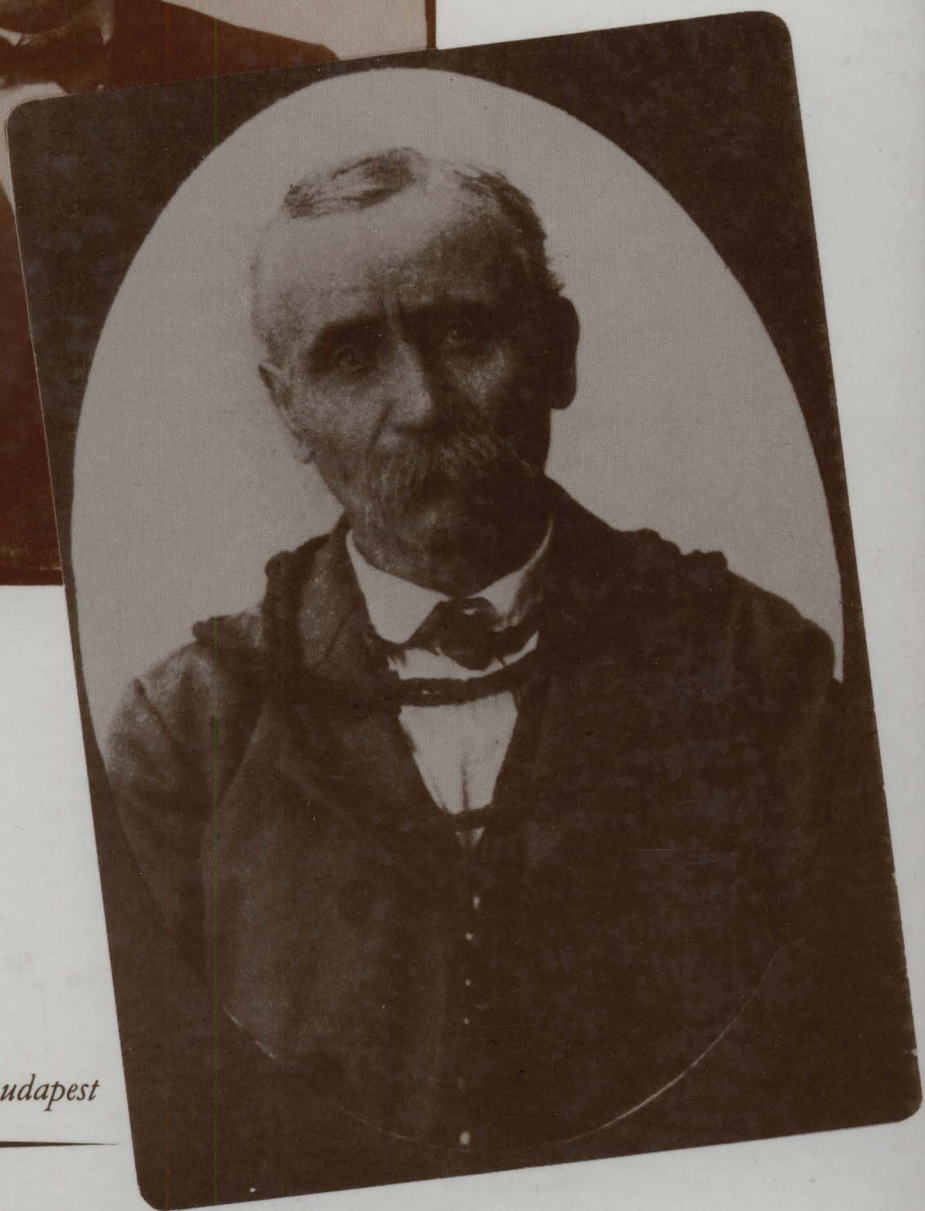
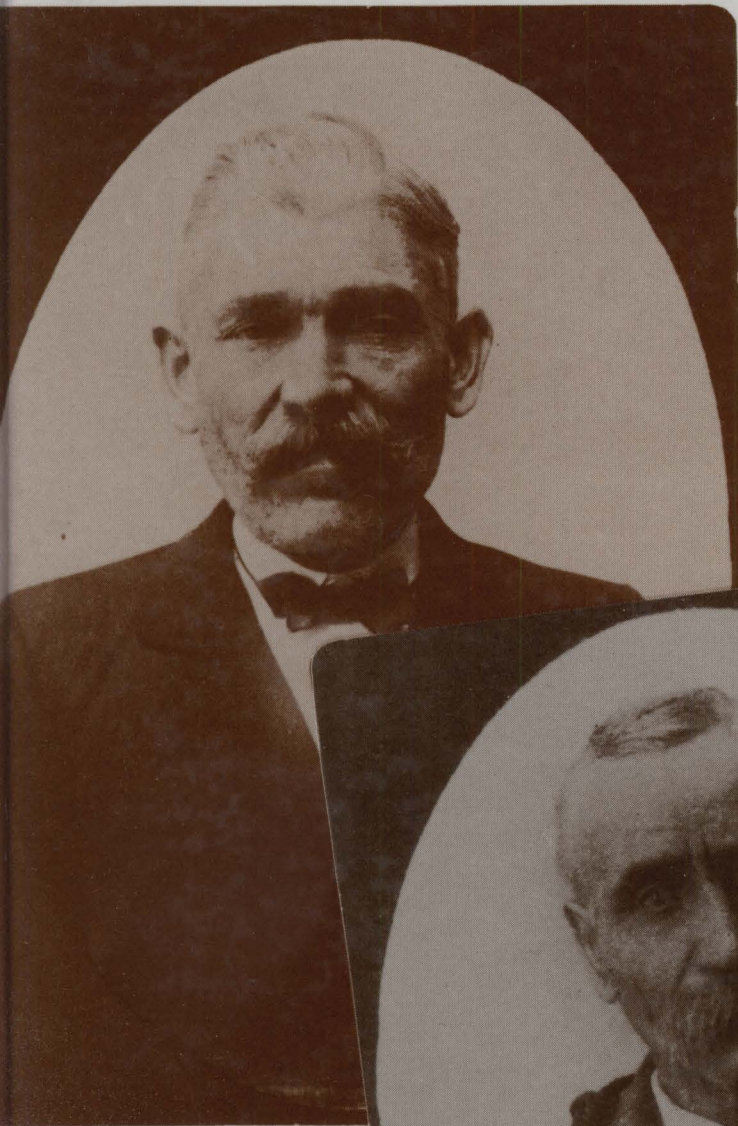

*Szekszárd
társadalma
a századfordulón*

Tóth Zoltán

Akadémiai Kiadó, Budapest

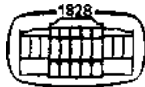
**Szekszárd társadalma
a századfordulón**

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Tóth Zoltán

Szekszárd társadalma a századfordulón

**Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés
a polgári átalakulásban**

Akadémiai Kiadó, Budapest 1989

**A burkoló képeit Futter Gyula készítette,
az előzéken látható fénykép pedig Kovách Aladár felvétele**

ISBN 963 05 5250 7

**Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Első kiadás: 1989
© Tóth Zoltán, 1989**

**Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.**

**A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója.
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte.**

**Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1989
Nyomdai táskaszám 89.17943**

**Felelős szerkesztő: Bártfai László
Műszaki szerkesztő: Szakács Sándorné
A fedélterv Németh Zsuzsanna munkája
Kiadványszám: 2629
Megjelent: 18,94 (A/5) ív terjedelemben**

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

I.	Bevezetés	7
	1. Az egyidejű formák ellentmondásai	7
	2. A kiinduló társadalomszerkezeti hipotézis	10
	3. A mintavétel és forrása. Az árvaszéki iratok forrásértéke	14
	4. A társadalmi rétegek kategóriák	22
	5. A célkitűzés: a mobilitás mikrostrukturális modellezése	25
II.	A mezővárosi blokk és a mobilitási formák	28
	1. A településszerkezet és a társadalmi elkülönülés formái	28
	2. Mobilitásformák	38
	3. A mobilitás csatornái	42
	4. Vagyoni kategóriák és mozgásformák	44
	5. Az abszolút hagyatéki nagyság és a paraszti mozgásformák	45
	6. Örökség és mobilitás	48
	7. Felekezet és mobilitás	50
	8. A három mezővárosi mobilitási alapmodell	53
III.	Asszimiláció és mobilitás	55
	1. Asszimilációs csoportok	55
	2. Etnikai-felekezeti csoportok	60
IV.	A háztartások családszerkezete és a vagyoni felhalmozás	72
	1. A kistermelői családok generációs folytonossága	72
	2. Migráció, a generációs folytonosság hiánya és a társadalmi peremhelyzet	77
	3. A nagypolgári „rendetlenség” mint rendezetlenség	79
	4. A városodás és a rendezetlenség újratermelődése	80
	5. A családszerkezeti nyíltság kérdése és az immobilitás	84

V.	Az életviszonyok differenciálódása és a hagyatékszerkezetek	92
	1. Mi a hagyatékszerkezet?	92
	2. A termelő vagyonrész és a hitelfelhasználás	99
	3. A személyi vagyonrész	103
	4. A kétféle asszonyi hozomány mint rétegjellemző	106
	5. A kétféle parasztház	110
	6. Az átrétegződés és a városias lakástípusok	119
	7. A funkcionális torlódás mint önállósult forma	122
VI.	A társadalmi rétegjellemzők történeti rétegkarakterere	124
VII.	Schizler Károly kádármester Szegzárdon. Esettanulmány	130
	1. A háztartás mint történetileg rétegezett szerkezet	130
	2. Schizler Károly társadalmi kapcsolatai	131
	a) A család és az intergenerációs mobilitás	131
	b) A háznép	135
	c) Az ipar	136
	d) A szakmai-vertikális kapcsolatok és a kölcsönös szolgáltatások	140
	e) Hitelek, bankok, nagykereskedők, biztosítók	142
	3. A ház	145
	4. A lakás berendezése	147
	5. A konyhaeszközök differenciáltsága	149
	6. A gazdaság	152
	7. Bevásárlás és táplálkozás	153
	8. Ruházkodás és higiénia	154
	9. Műveltség	156
	10. Összefoglalás	157
	Melléklet	160
	Irodalom- és rövidítésjegyzék	205

I. Bevezetés

1. Az egyidejű formák ellentmondásai

Ezt a kutatást, melynek eredményeit az olvasó most egy kötetben veheti kézbe, 1972-ben egy szociológiai háztartásfelmérés keretében kezdtem el. A háztartások belső életébe betekintést engedő levéltári források felkutatásával az volt a célom, hogy a szociológiai felmérés részletességével a város társadalmának teljes rétegterjedelmében az 1972-es háztartásfelméréssel egyenrangú történeti metszetet készítsek. A háztartásfelmérés ebben az esetben csupán a vállalkozás kerete volt. A tanulmányban ugyan rendszeresen használok szociológiai kifejezéseket és eljárásokat, a háztartásfelmérésben azonban — amelynek tervezésében is részt vehettem — szintén történeti módszert igyekeztem követni.¹ A kutatással a társadalmi átrétegződésnek a háztartások belső szerkezetében rejlő feltételeit kívántuk felderíteni. Az átrétegződést és a társadalmi rétegmozgásokat azonban nem tekintem kizárólag szociológiai problémáknak. A két tudományág kényes elválasztása ma még kevésbé látszik szükségesnek, mint a munka kezdetekor. A módszert és ezt a kutatást mégis kifejezetten történetinek tekintem, azért, mert a szociológiai jelenségeket és a belőlük kirajzolódó folyamatokat is történeti eredetükkel igyekeztem egymástól elválasztani, meghatározni és értelmezni. A következetesen alkalmazott módszer gyakorlati paradoxája az, hogy a problémák — a történeti módszer alkalmazásában — éppen a történeti metszet elemzésénél sűrűsödtek össze. A megoldási kísérletekből származó tanulságokat a türelmetlenebb diszciplína, a szociológia terén már csak kezdetleges próbálkozásokban sikerült érvényesíteni. Ezekben a szociológiai

¹ A kutatást az MTA Filozófiai Intézete mellett létrehozott tudományos és technikai forradalommal foglalkozó titkárság támogatásával kezdtem el. Ennek keretében az ipari átalakulás átrétegződési problémáit Szekszárdon, a későn iparosodó, mezőgazdasági karakterű kisvárosban vizsgáltuk egy szociológiai felméréssorozattal és társadalomtörténeti kutatásokkal. A sokrétű vizsgálat két szociológiai felvételének tervezésében vettem részt Csanády András mellett: a háztartásfelmérésben és a fogyasztás önellátást kutató kereskedelmi felmérésben. A kutatásról lásd *Tóth Z.* 1984. A társadalomtörténeti kutatásokból három tanulmány jelent meg korábban: *Tóth Z.* 1977; 1980b; 1982.

felvétel kérdéseibe beépített társadalomtörténeti szempontok segítségével kíséreltem meg történeti modellekkel értelmezni modern jelenségeket (Tóth Z. 1976a; 1979; 1984).

Történeti metszet készítésére a viszonylag nagy tömegben található árvaszéki iratok látszottak a legalkalmasabbnak; ezeken belül is elsősorban a részletes személyi, családi és vagyoni adatokat tartalmazó hagyatéki iratok. Ezekből vettem mintát az akkori mintavételi eljárásoknak és a város századfordulói társadalmi csoportszerkezetének megfelelően. Eredetileg több metszet összehasonlítását terveztem; közülük csak a századfordulói készült el. Közben ugyanis a mintavétel és a metszetek sorozatának konvencionális, kvantitatív összehasonlításánál fogasabb kérdések merültek fel.

A századfordulói történeti minta és az 1972-ben készített háztartásfelmérés részletessége és közvetlensége mellett előtűntek a két időmetszet között folyamatos csoportok is, egyes esetekben közvetlen leszármazottak és olyan háztartások, amelyek századfordulói viszonyokkal az 1972. évi felmérés idején még bátran összevethető körülmények között éltek. Nem csak a kisgazdák között voltak ilyenek, hanem a város minden rétegében. Az 1972-es háztartásfelmérés szinte minden kisiparosa és néhány régi értelmiségi is ismerősünk volt a történeti kutatásokból. A viszonyok folyamatossága a közvetlen leszármazottaknál szélesebb, noha a szociológiai mintában kisebbséget alkotó csoportra volt jellemző. Ez elsősorban a családi üzemben folytatott főfoglalkozásszerű kistermelés mellett volt megfigyelhető. Már a két időmetszet adatszerű összehasonlítása során bővült ki a folyamatosságnak a struktúrán belüli tere azokkal a csoportokkal, amelyek bizonyíthatóan a százévenként megkétszereződő város betelepült népességéből származtak, életviszonyaik mégis egy korábbi, Szekszárd mezővárosi múltjába mélyen visszanyúló modellt követtek. Itt a hajdani, katolikus mezővárosi kispolgári modellt folytató kettős keresetű vagy mezőgazdasági termelést is folytató ipari munkások háztartásaira gondolok. A közvetített modellekkel élő új rétegek mellett a város 1970-es évekbeli viszonyai között a valóban új minőséget képviselő, a modern ipari átalakuláshoz alkalmazkodott háztartások ugyanúgy maroknyi kisebbséget alkottak a gondosan kiválasztott, több mint 500 háztartásból álló szociológiai mintán belül, mint a közvetlen folytonosságú, „archaikus” viszonyok közt élők.

Már a két időmetszet durva összevetése során nyilvánvalóvá vált, hogy a szociológiai háztartásfelméréssel egy történetileg heterogén minta került a kezünkbe, amelyben a két időmetszet között történeti rétegek halmozódtak fel. A századfordulói minta segítségével, ezt követően, a szociológiai háztartásfelmérésben föllett történeti formák eredeti állapotát szerettem volna rekonstruálni. Bár nem az ősi formákat kerestem, hanem a századfordulói polgári viszonyok közt már kiforrott és megállapodott életformákat, ez is illúziónak bizonyult.

Az aszinkronitás nemcsak az időmetszetek között jelentkezett, hanem az egyes időmetszeten belül, az elvben egyidejű, történetileg azonban meghatározhatóan heterogén eredetű elemek között is. Az aszinkronitás konzekvensen csapódott le, történeti struktúrákat alkotva a legapróbb részletekben is. Az egy kézből vezetett patriarkális nagycsaládi szervezet együtt jelentkezett a kisgazdaság számára a század elején elérhető legmodernebb agrártechnikával; feltűnt az élénk mobilitásban lévő csoportok kisebbségi konzervativizmusa; a leltárakból kitűnt, hogy az egy szobában összegyűlt tárgyak nagyon is tipikus „szedett-vedettsége” éppen hogy nem az elmaradott kisváros szimptomája. A századforduló „modern” paraszti és kispolgári stílusa a kistermelői gazdaságban, a szokásokban, a viseletben és a ház berendezésében is a századokra visszautaló, hagyományos és újkeletű elemek egyfajta együttese. Az aszinkronitásban a fejlődés analógiákkal teremthető trendjeinél általánosabb — ha úgy tetszik dialektikus — mechanizmusa tűnik elő, amely abból ered, hogy a változó viszonyokhoz való alkalmazkodás során az egyének és csoportok nem kényszerülnek életviszonyaik totális átalakítására, hanem élhetnek a számukra elérhető elemek átvételével is.

A komplex mikrostrukturális megközelítésben, az egyes időmetszeten belül a társadalmi réteghelyzetükre nézve jól meghatározható háztartások nehezen tipizálható, „anakronizmusokkal” zsúfolt „átmeneti” jelleget öltöttek. *Pierre Bourdieu* megfogalmazása a kispolgárságról mint átmeneti osztályról, „amelyik önmagát alapvetően azáltal definiálja, ami már nem, és ami még nem” (1971, 411) — az egész régi mezővárosi struktúrára érvényesnek látszott.

A mikrostruktúra részletes elemzése során a történeti rétegeire szétesett kép értelmezésére több lehetőség kínálkozott. Az egyik a vizsgálat elvonatkoztatási szintjének megváltoztatása, amelynek előnye az, hogy az átfogóbb kategóriák használatával elmosódnak a struktúrán belüli ellentmondások. A másik maguknak az aszinkronitásban kifejeződő ellentmondásoknak a szembesítése a szerkezeten belül, abban a reményben, hogy ez a rétegmozgás motívumaihoz is közelebb vihet. Mivel a kategóriák tartalmi szembesítésekor általánosításukkal szemben érvényességük pontosabb meghatározását láttam égetőbben szükségesnek, a második lehetőséget választottam.

A szociológiai vizsgálatról függetlenül a századfordulói időmetszettel egy olyan kísérletet terveztem, amelyben a konvencionális társadalmi rétegekategóriákból és a hosszabb távon kibontakozó átrétegződésből indulok ki. A századfordulói foglalkozási és vagyoni rétegződést szisztematikusan összefüggésbe hozom a történeti források tükrözte, konkrét helyi szituációból származó egyéb, elsősorban a műveltségekkel összefüggő társadalmi különbségekkel. A forrás adottságait kihasználva, ezt a lehető legteljesebb rétegtérjedelemben végeztem el, olyan részletességgel, amelyben még csoportviszonyokat tükrözhetek adataim. Ettől vártam, hogy a részletesebb

bontásban láthatóvá válnak az egyidejű, társadalmi rétegjellemzőkké összeolvadó színterületeken belül az őket alkotó történeti alapszínek, és segítségével pontosabb képet kaphatunk a változások természetéről.

2. A kiinduló társadalomszerkezeti hipotézis

Egy kisváros századfordulói társadalma átalakulásának mikrostrukturális vizsgálatát kísérem meg. Az átalakulás motívumait azonban csak részben kereshetem a város határain belül. Szükségem volt egy olyan struktúra-hipotézisre, amely területtel összekapcsolható. Megjegyzem, hogy struktúrán nem a hierarchikus rétegződésben egymás mellett vagy alatt található társadalmi rétegek együttesét értem, hanem a rétegmozgásban alapviszonyaikon keresztül összeépült csoportok szerkezetét. A *társadalmi szerkezet* és a *társadalmi struktúra* fogalmakat szinonimaként használom.

Az elemzések során azt feltételezem, hogy a kiscsoportok változását kiváltó belső feszültségek is magukon viselik a makrostruktúrát ért kihívások jegyeit. Ilyen kihívás volt a XIX. század első felében — a hagyományos mezőgazdaság terjeszkedési lehetőségének lezárultával — a felgyorsuló differenciáció, amely rétegenként mobilizálta a társadalmat. Legelőször is a rendi helyzeténél fogva könnyebben mozduló kisenemességet, amelyet azonban nyomban követnek a polgárosodás útján az úrbéri függés alól egyénekenként, csoportonként, településenként kiváltakozók, mint ahogy azt az 1828-as regnikoláris összeírás bonyolult kivételrendszere tükrözi egyfelől, másfelől ahogy ez az összeírtak helyzetét leíró observációkban — különösen a mezővárosokban — az úrbéreses függésének egyénivé és speciálissá válásából kiolvasható. A határozott irányban elindult rétegek, a mobilitás különböző regionális feltételeinél fogva, a látszólag mozdulatlan csoportokat is megváltozott helyzetbe hozták. Szinte szerelvényként kapcsolódnak össze az alapstruktúrának a rendi szerkezet differenciációjából származó kiváltságokkal és vagyoni különbségekkel tagolt rétegei: a hagyományosan gazdálkodó jobbágyparasztság és a mellette kifejlődött tulajdonosi rétegek, a szabadparasztság és a mezővárosias kispolgárság, előttük pedig az államapparátussal összeforrt nemesbirtokosság és a kispolgársághoz hasonlóan hagyományos akkumulációs forrásokkal rendelkező kereskedőpolgárság. Lényegében ez a mozgásban lévő alapstruktúra az, amely rétegenként különböző motívumoktól vezérelve bocsátkozik bele a polgári átalakulásért vívott küzdelmekbe.

A rétegek egymáshoz kapcsolódó elmozdulását a nemesi és jobbágyi rend belső különbségeinek növekedése vezeti be *Szabó István* (1941, 48. skk.; 1937). Az első mobil nemesi nemzedékek viszonyait írja le *Takács Mária* (1909, 11—12) és *Grünwald Béla* (1910, 104. skk.). Ebben az utóbbi munkában érzékelhető legjobban a reformnemzedék tagjainak „deviációja”, az immobil

többségtől való eltérése, amit *Hajnal István* már a nemességet átható latinos jogi iskolázottság tradíciójával hoz kapcsolatba (é.n. 170—171; vö. még *Herepay* 1925; *Mályusz* 1923, 41, 43, 59; *Tóth L.* 1939, 55. skk.).

Az irodalmi és politikai életben megjelenő „plebejus” — voltaképpen polgári vagy kispolgári származású értelmiség — társadalmi háttere a nemességénél is kidolgozatlanabb. Itt a magánjogi törvénykezés kronológiáját érzem nyomra vezetőnek a nem nemesi tulajdonra nézve, amely nagyrészt megegyezik az árvaügy forrásomat érintő előtörténeti támpontjaival is. Voltaképpen háromféle birtoklást és öröklést szabályozó jogforrásról van szó eredetileg: a XVII—XVIII. századi kodifikált törvényekről (1655:23; 1655:24; 1715:68, 1764—1765:26. tc.), amelyek még a nemesi öröklési és birtokjogot szabályozzák; *Werbőczy* Hármaskönyvéről, amelynek a paraszti tulajdonra és öröklésre vonatkozó cikkelyei (III. könyv 29—30. tc.) nem ütköznek az érvényes törvényekkel; a harmadik jogforrás a szokásjog, amelyet *Werbőczy* is helyben hagy, s nem helyez hatályon kívül az 1836:9. tc. 9. §-a sem, miközben azonban kiveszi a földesúri hatóság hatásköréből a jobbágyok „akár ingó, akár ingatlan szerzett” vagyona fölötti rendelkezést (*Baross* 1902; *Mattyasovszky* 1904; *Tárkány Szűcs* 1981, 757. skk.). Az 1836: 10. tc. érvényteleníti *Werbőczyt*, az öröklést szabad végrendekezés tárgyává teszi, természetesen nem a jobbágytelekre nézve (1836:8, 1840: 7. tc.). Az 1846:8. tc. viszont egységes öröklési rendet vezet be, s törli a szokásjog érvényét is a jobbágy „ösi vagyonával” kapcsolatban — az úrral kötött szerződések és egyéb kivételekkel. E mögött az „ösi vagyon” mögött állhat az a kistulajdonos réteg, amely a XIX. század elejétől kialakítja a népművészet paraszti-polgári öntudatú stílusát (*Hofer* 1975), s a negyvenes években már az irodalom és politika színterén is jelentkezik képviselőivel (*Vörös K.* 1970).

Az új rétegösszetételű generációra hárul a 48-as törvények kiharcolása (*Für* 1965; *Varga J.* 1971). Az 1848:9. és 11. tc., majd a forradalom bukása után az 1853. évi márciusi úrbéri pátens még mindig fenntartotta a maradványföldek kérdését. A „teljes tulajdoni és szabad rendelkezési jog” az 1871. évi 53. törvénnyel teljesül ki (*Hársfalvi* 1965, 158—159). A tulajdonnak (és az öröklődésnek) tehát a törvényekben is tükröződő, a dualizmus korszakában is folytatódó fejlődéséről van szó. A kötött jobbágytelek, védett parasztbirtok korszakai után ekkor már egy erősen differenciálódó (*Orosz* 1965) s ezzel együtt mobilizálódó parasztságról van szó.

A korai polgári átalakulásban részt vevő alapszerkezet a századfordulón már minden rétegében differenciáltabban jelenik meg, de úgy, hogy kiválik belőle a korábban más csoportok jóformán patriarkális hatáskörébe olvadó mezőgazdasági és ipari munkásság, s a kereskedőpolgárságból az új típusú vállalkozói tőkésréteg. A kistulajdonosi felhalmozás, miközben közel egy évszázados küzdelemben eltávolítja az útjában álló diszfunkcionális rendi intézmények többségét, egyben szétbontja a helyi társadalmakat, s belső bázist teremt a modern tőkés koncentrációnak. A mezőgazdasági és ipari kistermelés, miközben fennmaradásáért küzd, teljes kistermelői egzisztenciájával része lesz az új tőkés struktúrának. A nemzetközibe kapcsolódott hazai tőkés rendszer juttatja távoli piacokra áruít, koncentrálja és osztja el a helyi felhalmozás kapacitását jóval meghaladó tőkét, látja el a helyi szerkezetben egyáltalán nem előállítható termelőeszközökkel és fogyasztási cikkekkel — sőt túl ezen, normákat alakít ki életmódja számára, vitathatatlanak látszó kulturális értékeket szállít, és sémákat kínál fel antikapitalista világnézete számára is.

Az intézményesült nagycsoportnál, mint amilyen egy nemzet, mélyebbre szállva, a struktúrában szembesülő ellentétek egyre élesebbek, egyre inkább elveszítik a társadalom egységességét kifejező dialektikus ellenpontjaikat. A viszonyok összetettsége azonban egyáltalán nem egyszerűsödik. Míg a nagycsoportokban az ellentétes érdekeken keresztül érvényesülő csoportalkotó momentumok vannak felszínen, a kiscsoportoknál napvilágra kerülnek azok a történeti rétegek, amelyek bázisán a makrostruktúra változásaihoz való egyéni és kollektív alkalmazkodás folyik.

A kapitalizált makrostruktúra elfedi a korábbi alapstruktúra továbbélését, amely mint „fejletlenség” éppen úgy rendszerszerűen befolyásolja a társadalom életét, mint a vele szemben érvényesülő, az ipari átalakulás felé ható, dinamikusabb mechanizmusok. A paraszt terményeivel és munkaerejével része a kapitalista gazdaságnak, az iparos hasonlóképp. A hivatalnok írni-olvasni tud, s képes az adminisztrációs tevékenységek folytatására. Az értelmiségi specializált szakértelmet igénylő munkát végez. Mindegyiküknek kapitalista karakterű státuszt jelöl ki az az áru, amellyel a piacon képesek megjelenni, s amelyért a konjunktúra állása szerint részesülnek a javak elosztásában. A tradicionális munkaszervezettel dolgozó parasztság újratermelése feltételezi azonban az iparon belüli tradicionális, vertikális kapcsolatokat, fizetőképességének alacsony színvonalával és bizonytalanságával fenntartja a kisipar és az iparcikk-kereskedelem naturális vonásait, patriarkális munkaszervezeti formáit, s behatárolja felhalmozási képességét. Ez a kölcsönhatás szabja meg ugyanakkor a kívülről megszerezhető technika adaptációs lehetőségeit s az iparcikkfogyasztás színvonalát.

Ilyen szempontból viszont érdekessé válik, hogy melyek ezek a korábbi időszakokban kialakult, társadalmi csoportokban megszerződő termelési és életformamodellek, amelyek az újabb jelenségekkel szimbiózisban vannak. Mivel pedig nem statikus egymás mellett élésről van szó, érdekessé válik az is, hogy milyen forrásokból származhat a minden réteg mobilitásához szükséges vagyoni felhalmozás. A földbirtok, a nagybérlet, a hozzá kapcsolódó kereskedelmi tőke-e a bázisa a „vezető értelmiség” kiképzésének, avagy egy rugalmasabb tőkés járadékrendszer; egy személyi kapcsolatokhoz kötött hivatalszervezet s az egyház-e a bázisa a szakapparátus iskolázásának, avagy az állammal szemben bizonyos önállóságot élvező kis- és középtőkés egzisztencia is; tőkeszegény, bizonytalan helyzetű mezővárosias iparos és parasztpolgár rétegre támaszkodik-e a hivatali adminisztráció utánpótlása, avagy kistőkés-kisiparos, szolgáltatóiparosi felhalmozásra; földtulajdonához kötött, hagyományos viszonyaiból alighogy kibontakozott paraszti régiókra támaszkodik-e a kisipari egzisztencia, avagy iparcikkfogyasztó, piacra orientált, specializált kistermelői bázisra; fizikai többletmunkával önellátói képességének konszolidálására törekszik-e a munkásréteg, avagy a kistermelésbe, szolgáltatásba való bekapcsolódáshoz szükséges tőke megszerzésére?

A felsoroltak természetesen nem választható alternatívák, hanem páronként, a struktúra fejlettségéhez mérten meghatározott elmozdulási lehetőségek. A dualizmus korának magyar társadalma fejlettebb volt annál, semhogy a rétegvizonyaiban működő különböző, történetileg kialakult és egymásra rétegződött viszonyokat gyarmati szisztéma szerint huzamosabban elszigetelhetette volna, és a hagyományos bázistól teljesen elszakadva hozta volna létre a modern tőkés szektorokat. Az önellátó, tradicionális régiók az ipari forradalom hazai érvényesülése előtt indultak bomlásnak. A helyi termelés — elsősorban a hitelek növekvő mértékű igénybevételén keresztül — bekapcsolódik a tőkés gazdaságba, s ha lassan is, a helyi kistermelők is fogyasztóvá lesznek. A képzetlen munkástömeget foglalkoztató, kiterjedt manufaktúratermelés már nem, a később létrejött szalagrendszer még nem képezhetette alapját ipari tömegtermelés mellett az elmaradott életviszonyok konzerválásának. A társadalom ennél fejletlenségében is egységesültebb volt. A kistermelők árutermelőként és nem pusztán munkaerőként kerültek kapcsolatba a tőkés szektorokkal, mobilitási irányultságuk összekötötte őket a modernizálódó struktúra ipari munkás-, hivatalnok- és értelmiségi rétegeivel, s képesek voltak az életformaváltás felhalmozási alapjainak megtermelésére. Ennélfogva viszont a fejlődés kötöttebb volt a struktúra mélyebb rétegeinek tehetetlenségéig nyomatékához.

A társadalomban való elmozdulás (a mobilitás) rétegenként kialakuló technikáját messzemenőig az a bázis szabja meg, amelyből az elmozduláshoz szükséges vagyoni felhalmozás származik. Lényegesen különböznek a paraszti mobilitás céljai és eszközei a kisiparosságéitól, s konkrét formáiban jóformán összevethetetlen mindkét réteg viselkedése a szellemi tevékenységet folytatók viselkedésével. Bármily hagyományosak is azonban azok a viszonyok, amelyek közt élnek, a múlt században a különböző életforma- és mobilitási modellek egyre szorosabban kapcsolódnak össze a tőkés átalakulásban. A modellek összekapcsolódása pedig azt eredményezi, hogy összetevőik — mint a háztartás szervezete, egy régió munkamegosztásába való beilleszkedésének módozatai, a piachoz és a pénzhez való hozzáállás stb. — részenként, átalakulással alkalmazkodnak, s a modellt — megszokott életterüket fenntartandó — belülről is rétegezetté teszik. Száz év alatt a mobilitás sodrában egyes rétegek nagy csoportjai változtatnak helyet, s örökítik életformamodelljeiket az utánuk következőkre: a parasztpolgár a természetes viszonyok közötti kizsákmányolási és önkizsákmányolási módszereket az egész magyar gazdaságra; a mezővárosi kispolgár az agrártermeléssel biztosított ipari kereset módozatait a munkásságra; az úri birtokosság az úgynevezett dzsentri életvitelt a polgári értelmiségre. Mindegyikről egyre több külsőség foszlik le, megmarad azonban az ökológiai adottságokhoz mérten intenzívebb földkihasználás és a fizikai munka értékesítésének technikája az új típusú parasztságnál is; az önellátásra termelő házigazdaság mellett ipari tevé-

kenységgel szerzett tőkét gyűjtő módszer a munkásságnál; az új birtokosnál és a nagybérlnél érvényesül az iparnál még jó ideig kisebb beruházásokkal elérhető profit, a földjáradékból.

3. A mintavétel és forrása **Az árvaszéki iratok forrásértéke**

Az átrétegződés mikrostrukturális megközelítéséhez új forrásokkal is kísérleteznem kellett. Először a másutt már megismert anyakönyvi, kataszteri iratokbeli, végrendeleti adatok egymásra vetítésére gondoltam. Levéltári kutatás közben ismertem meg az árvaszéki iratok lehetőségeit.

Az árvaszéki iratok — az árvaszék rendeltetésének megfelelően — családi eseményt exponálnak, s ezek adminisztrációja során csapódik le az irattárban a más nagy tömegű forrásokhoz képest igen sokoldalú dokumentumanyag, amely a családról, illetve a háztartásról tájékoztat. A családi esemény az iratok túlnyomó többségénél teljesen közönséges generációváltás, ahol a kiskorú örökösök hagyatékának intézményes biztosítása a cél. Az iratok összegyűjtésénél egy-egy háztartásnak a családi eseményt, többnyire az egyik családtag halálát megelőző állapotát törekedtem rekonstruálni, s ennek lehetősége döntötte el, hogy az iratot feldolgoztam-e vagy sem. Ezzel tulajdonképpen olyan háztartások kerültek birtokomba, amelyekről mindenképpen megtudtam:

1. árvaszékhez kerülésük okát;
2. a család tagjainak, de legalább a családfőnek a foglalkozását;
3. a vagyoni állapotról vagy vagyontalanságukról tájékoztató adatokat;
4. genealógiai táblázatba rendezhető családszerkezetüket.

A fenti kritériumoknak megfelelő háztartások iratai ennél természetesen lényegesen több, a teljes mintára vagy annak nagy részére kiterjedő adatot tartalmaztak, például felekezet, térképen azonosítható házszám stb. Az árvaszéki iratok társadalomtörténeti feldolgozásának legnagyobb előnyét komplexitásukban és viszonylagos egyöntetűségükben látom. Adataikat minden szempontból közvetlenül a háztartásokban élőkre lehet vonatkoztatni, szemben az anyakönyvekkel, kataszteri iratokkal vagy adófőkönyvekkel, amelyek nagyobb mértékben szorulnak kiegészítő forrásokra, a más jellegű információk pedig gyakran csak közvetve köthetők össze velük.

A szociológiai munkához szükségeshez képest a feldolgozott árvaszéki iratok számát jelentősen megnöveltem: 80-ról 272-re. így az 1880-as évektől az első világháborúig terjedő időszakból az 1900—1910-es évekre koncentrált forrásanyag gyűlt össze. Ez tartalmazza azokat az iratokat, amelyeket 1905-ben, a város tanácsának rendezésekor a megyétől az új városi árvaszék átvett, s az 1905-től 1921-ig zárult ügyeket, amelyek 1914 nyaráig exponálnak

állapotokat. A háborús ügyeket nem vettem fel. A fenti tartalmi kritériumoknak ezen az időhatáron belül megfelelő iratokat mind felvettem, a feldolgozott iratok számát s a belőlük származó minta nagyságát tehát ez szabta meg. Az így keletkezett mintát az 1900-ban tartott népszámlálás adataival tudtam ellenőrizni, mégpedig két szempontból: ágazati-foglalkozási megoszlása és felekezeti arányai alapján (1. és 2. táblázat).

I. táblázat. *A kereső népesség ágazati arányai Szekszárdon az 1900-as népszámlálás alapján és az árvaszéki minta háztartásfőinek ágazati megoszlása (esetszám és százalék)*

Ágazati kategóriák	Keresők				Eltérés, %
	1900-as népszámlálás		a minta háztartásfői		
	szám	%	szám	%	
Mezőgazdasági, östermelés	3200	53,08	143	52,57	-0,51
Ipar	1057	17,53	41	15,07	-2,46
Kereskedelem, hitel közszolgálat, véderő	848	14,06	43	15,81	+1,75
Napszámos	131	2,17	21	7,72	+5,55
Házicseléd	490	8,13	19	6,99	-1,14
Egyéb	330	5,03	5	1,84	-3,19
Összesen	6056	100,00	272	100,00	-

2. táblázat. *A város 1900. évi polgári népességének felekezeti megoszlása és a minta felekezeti megoszlása (esetszám és százalék)*

Felekezetek	1900-as népszámlálás		A minta megoszlása		Eltérés %
	szám	%	szám	%	
Római katolikus	10793	77,73	203	74,63	-3,10
Református	2036	14,66	54	19,85	+5,19
Izraelita	801	5,76	11	4,04	-1,72
Egyéb	254	1,85	4	1,48	+0,37
Összesen	13884	100,00	272	100,00	-

Forrás: A Magyar Korona országaiban az 1900-as évben végrehajtott népszámlálás eredményei. MSK Új sorozat, I—2. köt.

A 272 esetből álló árvaszéki minta népszámlálási adatokkal való ellenőrzése a forrás teljes értékű használhatóságának döntő próbája volt. Korábban nem vizsgálták az árvaszéki ügyek társadalmi rétegösszetételét. Megjegyzem, hogy az árvaszéki iratok forráskritikai elemzését a 272 irat és a Tolna megyei Levéltár árvaszéki ügyviteli iratai, valamint más segédletek felhasználásával külön tanulmányban végeztem el (Tóth Z. 1974a). Itt ennek a tanulmánynak csak szorosan a témához kapcsolódó tanulságait ismertetem.

A durva foglalkozási és felekezeti statisztikákkal való összevetés arra utal, hogy a forrás nem torzít nagyobb csoportok irányában. Az eseteket a felsorolt kritériumok alapján selejtezetlen és rendezetlen iratokból gyűjtöttem ki. Az eljárás így közel áll a véletlen mintavételhez. A részletesebb elemzés során találtam olyan csoportokat, amelyek az árvaszéki ügyintézés jellegéből eredően háttérbe szorultak, de ezek, mint látni fogjuk, a foglalkozásstatisztika számára már megfoghatatlanok.

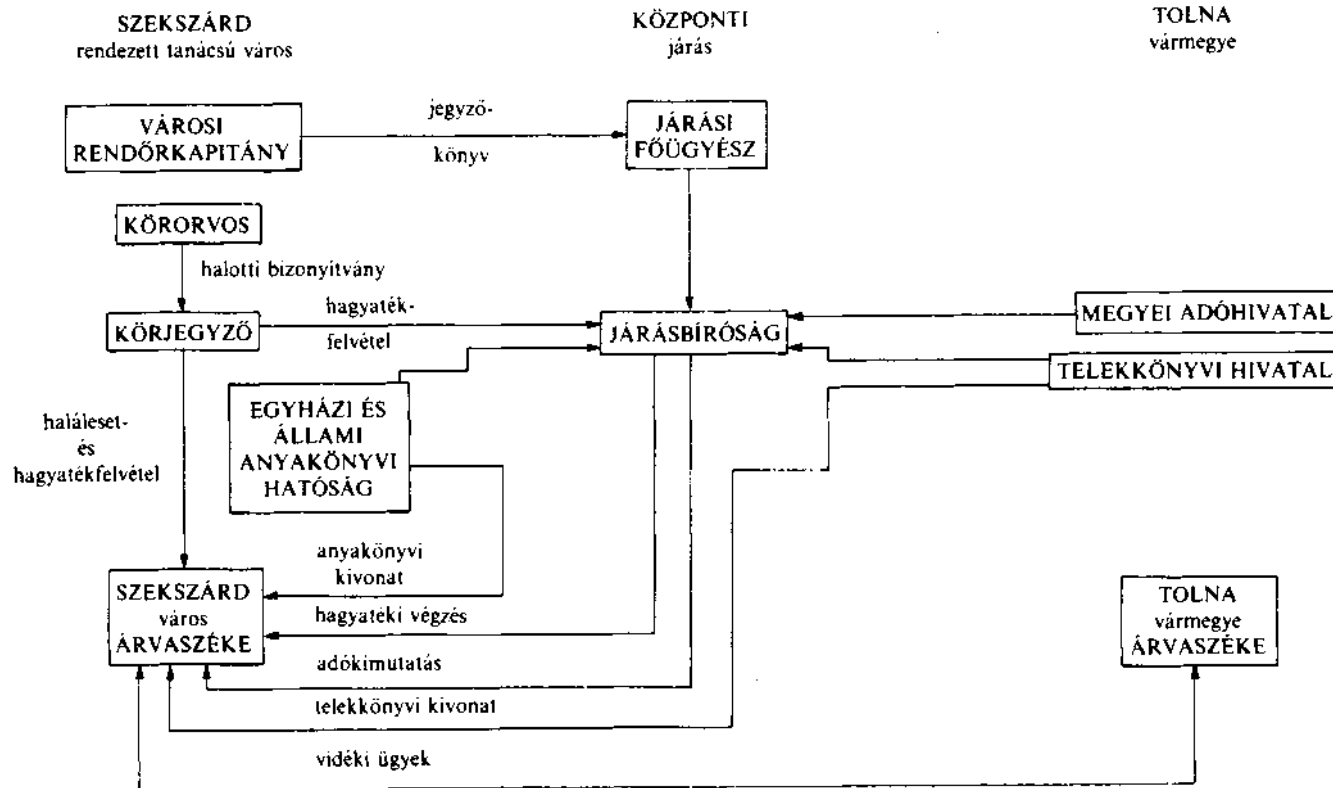
A 272-es minta elsősorban forráskritikai célt szolgált, de alkalmas volt néhány demográfiai jellegű összefüggés bemutatására is. A tanulmány elemzéseinél egy ennél valamivel szűkebb, kismértékben optimalizált, 238 esetből álló mintát használok a leggyakrabban. Ez az árvaszéki mintának azokat az eseteit tartalmazza, amelyekben egyértelműen eldönthető volt, hogy az általuk tükrözött háztartásokban — ahol erre a családszerkezet lehetőséget adott, lehetőleg mindkét generációban — volt-e mobilitás vagy sem. (Ebben az esetben természetesen az immobilitás bizonyítása volt nehezebb.) Az optimalizálást a túlreprezentált katolikus csoportban hajtottam végre a lyukkártyarendszerből való véletlen kiemeléssel. Így a 238 esetből álló mobilitási minta a 272-es árvaszéki mintához hasonlóan reprezentatív. A tárgyalás során használt, kisebb elemszámú minták többsége ennek, a 238-asnak egy-egy közelebről megvizsgált csoportja. Az alapmegoszlásoktól ezek a vizsgált szempontok szerint értelemszerűen eltérhetnek, például az újraraházasodások szerepét a kistermelői szervezettel, a család újratermelésével kapcsolatban csak olyan esetekben lehetett vizsgálni, ahol az újraraházasodás előfordult (lásd a 41. táblázatot).

A szociológiai felvételek adatbázisának minden esetre és minden jellemzőre kiterjedő, elvárható egységességével szemben a levéltári iratokból vett történeti minták erre az egységességre mindig csak törekedhetnek; az egységes adatbázis kialakításával ellentétben áll a történész hagyományos kötelezettsége, az adatmentés. Az adatmentésből származó esetlegesség viszont hangsúlyozottabban emeli ki a forráskritikai igényesség szükségét — a viszonylagossá vált statisztikai reprezentáció mellett — a minták érvényességével kapcsolatban is. Az árvaszéki iratok adatainak viszonylagos egységességét a korszakban készített hivatalos formanyomtatványok kérdéseire adott válaszok kölcsönzik — melyeket a hivatalnok a kérdéseknek általa tulajdonított érdeme szerint töltött ki. Az esetek többségénél nem a hivatalnok szeszélyes hanyagságáról van szó, hanem a hozzá érkezett adatok általa is jól ismert pontatlanságáról, mindenekelőtt a vagyoni érdekű kérdéseknél. Mint a hagyatékelemzéseknél ki fog derülni, ebben az esetben sem elsősorban az ügyfelek rosszhiszeműségét kell feltételezni, mert egyáltalán nem magától értetődő, hogy egy háztartás birtokában és használatában lévő vagyontárgyak közül ki minnek a tulajdonosa. A tulajdon fogalma, mint láttuk, éppúgy változó jogi értelmében is, mint a gyakorlatban. A hagyatékszerkezet elemzésénél bővebben kifejtem ezt a

kérdést. A történészek viszont az ebből a változékonyságból eredő, bizonytalan adatokat is használnia kell. Míg a személyi demográfiai adatok az egyénekre nézve megbízhatóan egyöntetűek, a vagyonnal kapcsolatosan minden esetben esetlegességeket rejtenek magukban. A vagyon nagyságrendje minden esetben megállapítható — ezt beépítettem a háztartásfők társadalmi réteg besorolásába, a társadalmi kategóriába —, pontos értéke azonban nem mindenhol ismert, s ahol ismert, ott is csak az értékbecslés hagyományainak ismeretével értelmezhető. A részletesebb elemzések már a kimentett adatcsoportokra támaszkodnak, amelyek a nagy mintákhoz csak közvetve köthetők, mint belőlük származó, de nem teljes körű értesülések. Ilyenek a női és férfi hagyatékstruktúrákat összehasonlító minták (lásd a 12. és 14. táblázatot), valamint a személyi holmikat elemzők.

Az árvaszékek, nevükkel ellentétben, a legkevesebbet a valódi árvaügyekkel foglalkoztak. Tevékenységük nagy részét a hagyatéki és örökösödési ügyek kezelése töltötte ki. Ennek megfelelően mintámban is a 272 eset kétharmadának, 177 esetnek az iratai keletkeztek hagyatéki eljárásból. Másik három ügýtípus közt oszlik meg a fennmaradó egyharmad nagy része: a gondnoksági ügyek, az elhagyatottság és a kölcsönügyek között. Ezek jellegét tartalmi szempontból bizonyos mértékig közömbösítik a mintavétel fent felsorolt kritériumai. Közülük kifejezetten rétegjellegű ügýtípus egyetlen volt, az elhagyatottsági ügy, amely kizárólag a női házciselédségnél és a vándorló proletároknál — peremhelyzetű csoportoknál — fordul elő. Mivel itt a mintának nem elhanyagolható töredékéről van szó (36 eset: a 272-es minta 13%-a), ugyanakkor a családszerkezeti konfliktus általánosságát az érintett csoportok életében egyelőre nem lehet megítélni, más rétegproblémákhoz hasonlóan ezt a forrás természete szerint elkülönülőt is önálló vizsgálat alá kell vennem.

Idekívánkozik — bár inkább a részletes, sok jellemzővel dolgozó minták általános kérdéseit érinti — a másik marginális rétegnek, a város elitjének szegényes szereplése a mintában. Itt a századfordulón 14 ezer lelket számláló város pár száz polgáráról van szó, akik az arányos reprezentációban másfél százalékot ha kitesznek, s két-három esettel szerepelhetnének. A statisztikai reprezentáció kelepcejéből, ha a forrás bősége erre lehetőséget nyújtana, akkor sem lehetne kilépni, például a minta „optimalizálásával”, számuk mintán belüli megnövelésével. A város vagyoni és tekintély-hierarchiájában a legfelsőbb szinten elhelyezkedő nagybirtokosok, tőkésék, szabadfoglalkozásúak a teljes jegyzéket feldolgozva is egyéni esetekre hullanak szét, s a város társadalmi szerkezetében többnyire éppen egyénre szabott szerepekkel töltenek be funkciókat. (Közülük, az iratok sorsának szeszélyei folytán, két egyén ügye is mintámba került, akik a város jelen tanulmánytól függetlenül megírt dualizmus kori történetében is nevezetes személyiségnek bizonyultak; az egyik Sass István nemes birtokos, megyei főorvos, a református közösség és

1. ábra. Az árvaszéki (hagyatéki) iratok származási sémája az 1905 — a városi tanács rendezése — utáni időszakban

a középréteg művelődési életének vezető alakja, a másik Leopold Sándor a zsidó vállalkozók puritán generációjából, az izraelita hitközség elnöke, évtizedekig a város „kultusz-elöljárója”.) Ezek a funkciók minden esetben túlvezetnek a helyi struktúrán. Országos réteget képviselnek, s általában ügyeik is túllépik a városi árvaszék hatáskörét.

A minta értékelésénél figyelembe kell venni az esetek időbeli szóródását is. Az árvaszéki iratokat két évszám datálja. Az egyik az ügyben szereplő esemény időpontja (haláleset, gyámság alá vételi határozat, az elhagyatott ügyében más szervek megkeresése stb.), amellyel egy időben bekérik az érintettek viszonyait tükröző dokumentumokat. A másik évszám az ügy irattárba helyezésétől dátuma az irattári számban — többnyire a gyermekek nagykorúvá nyilvánításakor. (Az árvaszéki iratok származási sémáját az 1. ábra szemlélteti.) Az egyes ügyeket az esemény idejével, azaz az ügy keletkezési évszámával datálom. (Az árvaszéki iratokról lásd *Csipes* 1973; *Jenei* 1955.)

A 272 árvaszéki ügy 1882 és 1914 decembere között keletkezett. A kis mintához mérten hosszú, harminckét éves időszakon belül, mint már említettem, az 1900-as és 1910-es dekádokban, tulajdonképpen tizenöt évre koncentrálódik az esetek háromnegyede: a 272-es minta 76%-a (210 ügy), a 238-as mobilitási minta ugyancsak 76%-a (181 ügy). Bár a tanulmányban a város századfordulói társadalmának teljes rétegspektrumát igyekeztem átfogni a mintával, ezen belül a hagyományos mezővárosi kistermelők együttesének — más szóval a mezővárosi blokk — mozgására koncentráltam. A mezővárosi blokkba sorolt paraszti és kézműiparos háztartások a 272-es mintánál időben 2%-kal korábbra tolódnak el (74% századunkba esik), a minta parasztságának háztartásáról szóló adataim 1%-kal térnek el a minta átlagos időeloszlásától (75%). Ezeket az arányokat — mint a minta más összefüggéseinél is — a mezővárosi blokk többségét alkotó katolikus parasztság súlya dönti el; a város másik két felekezeti közösségéből a reformátusok a különböző mintákon belül 5-7%-kal húznak a XIX. század felé. A zsidók ezzel szemben, 1 eset kivételével, a XX. században jelennek meg az árvaszéki mintákban, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a városban is. Az iratokban éppen a mélyebb helyi gyökerű zsidóság szerepel, köztük nem egy olyan iparos- és kereskedőcsalád, amelyeknek a város múlt századi átalakulásában jelentős szerepe volt (Pirnitzer, Fischhoff, Leopold).

A minták és esetszámok időbeli szóródásának két szempontból van jelentősége.

1. Mivel köztörténeti forduló a szóródás időszakát a háborús ügyek elhagyása folytán nem tagolta, a két nagyobb minta két, illetve három gazdasági konjunktúris időszakon ível át. A minták kisebbik része az 1880—1890-es évek nagy konjunktúrájában született, nagyobbik része a századelő válságai, illetve a város specifikus mezőgazdasági arculata folytán helyben alig érezhető háborús készülődés termelési konjunktúrája idején. A nagyszerkezet

gazdasági konjunkturális hullámai azonban a városban az uralkodó szőlőtermelés nagy századvégi válságán, a filoxeravészen törtek meg.

A minták értékelését az utóbbi szempontból az e tárgyban közölt korábbi cikkhez képest helyesbítenem kell (Tóth Z. 1980b, 404). Korábban a filoxeravész pusztító lefolyását gyorsabbnak tartották. Azóta Töttös Gábor tanulmánya (1978) és saját kutatásaim (1985) kiderítették, hogy az első fertőzött területek felfedezése és a filoxeravész szélesebb körű elharapózása közt — a válság szőlőművesek tömegeit érintő mélypontjáig, 1883 és 1892 között — majd tíz év telt el. A mintának tehát, megelőző véleményemmel szemben, van egy kis része, az 1880-as évekből származó esetek (a 272-es minta 20 esete), amelyek a bortermelő város gazdaságtörténeti periodizációja alapján a szőlőket körülbelül kétharmadában elpusztító filoxeravész okozta válságot megelőző korszakból származnak. Ezek között vannak olyan nagyobb paraszti vagyonok, amelyek a többségében a válságos időszakra eső paraszti hagyatéki esetekből számolt átlagokat az iparosokéhoz képest megemelik. Ennek hatását esetenként mérlegelnem kell a tárgyalás során, a részletes esetleírásoknál is figyelmeztetnem kell erre az olvasót.

A minta eseteinek a válságos időszakba eső nagyobbik fele két periódus között oszlik meg: a szőlőpusztulás és az ezzel párhuzamosan folyó felújítási időszak közt, amely a XX. század első éveiben ért véget, valamint a termőre fordulás időszaka közt, amely egyes esetekben újabb válság kiváltója lett. A felújítási kölcsönök lejárta újabb csődhullámot váltott ki, amit az agrárkölcsönök 1896-tól kezdődő konjunkturális időszakának századvégi befejeződése és a századelő romló gazdasági feltételei is felerősítettek. Ez az időszak nem okozott a filoxeravész mélypontjához hasonló paraszti válságot, hanem a birtokforgalom élénküléséhez és a 100 holdon aluli kisbirtokok számának növekedéséhez vezetett 1900 és 1910 között. A csődhullám a mezőváros régi kigazdarétegét érintette, amely a válságra a hagyományos szervezeti formák megmerevítésével reagált. Erre ösztönöztek az agrárkölcsön igénybevételének feltételei is. Előnyben részesítették a nagyobb parasztgazdaságokat, és a felújítás céljából munkabérre is nyújtottak kölcsönt, aminek kifizetését a családi munkaszervezetben meg lehetett takarítani, evvel is növelve a kölcsön összegét. Ez már évtizedek óta elévült hagyományoknak is felelevenítője lett a paraszti háztartásszervezetben. Az archaikus viszonyok jelentkezésének a XX. század elején inkább ez lehetett az oka, s csak kisebb mértékben a szervezeti konzervativizmus, mint korábban gondoltam, a hagyományos háztartásszervezetek versenyképtelenné válása így is gyakran hozzájárult a csődbe jutáshoz a kölcsönök lejártakor.

2. A minta szóródásának harminckét éve egy nemzedékváltást fog át, két nemzedékkel: az 1880-as évek szülői generációjának kihalását s a gyermekek generációjának termékeny családi ciklusba lépését. A gyűjtésnek az irattári szám szerinti 1921-es dátumnál való lezárása tulajdonképpen lemetszette a

velük egy időben felnövő harmadik generáció ügyeit, amelyek az 1900-as dekad második felében, illetve az 1910-es években indultak, s a nagykorúság elérésével a két világháború között zárultak, jelentős részben hadiügyekkel is tetéződve. Így az irattárba helyezett ügyek felső időhatára hozzájárult a minta generációs homogenizálásához.

A minták homogenitását, szemben az elvben egyöntetű, kérdőíves szociológiai felméréssel készült adatbázisokkal, befolyásolta az, hogy a korábban felsorolt felvételi kritériumokon túl az egyes esetekről szóló iratok nagymértékben különböztek részletességükben. Ez mindenekelőtt a vagyonok leltári részletezésére vonatkozik. A részletesség négy fokozata fordul elő attól függően, hogy hogyan került az iratba a vagyronról szóló kimutatás:

1. A cselekvő és a szenvedő állapot összegei, tehát az összvagyon és az adósságok külön summázva — ott, ahol becsülhető vagyon van. Ahol nincs, a „nincstelenséget” állapítják meg; ez természetesen jogi nincstelenség. A részletességnek ez a minimális fokozata jegyzőkönyvekben, nyilatkozatokban, végzéseken szöveg között fordul elő, s ezeket is összegyűjtöttem, ha mögöttük a tulajdonos egyéb viszonyait részletesen leíró iratok is voltak.

2. A cselekvő állapoton belül az ingó és ingatlan vagyon külön összegét — esetleg külön csak a vagyon összegét és az ingatlanok értékét — sorolják fel a hagyatéki tárgyalási jegyzőkönyvek, ahol ez a fajta részletezés a leggyakoribb. Ha az ingó és ingatlan vagyonokat belsőleg is részletezik — üzlet és berendezése, bútorok, ruházat, ékszerek, kötvények stb. —, ez már egy meglevő vagy elveszett leltáron alapul, és többnyire alkalmas a hagyaték szerkezeti bontására.

3. A leltáros iratok, amelyek *egy egyén vagyonát*, illetve annak kodifikált jogi és szokás szerinti vagyonához tartozó részét tárgyanként sorolják fel — természetesen becsült értékkel. Ebbe a részletességi fokozatba tartozott a feldolgozható 115 leltár zöme. Mint látni fogjuk, ez nagy nyomatékmal veti fel a szokások és a leltározási gyakorlat szerepének kérdését avval kapcsolatban, hogy valójában mit tükröznek ezek a leltárak.

4. A „teljes” leltárral fennmaradt irat, tehát ahol nem a jog és szokás szerinti vagyontárgyak kerülnek egy folyamatosan működő háztartásból a leltárba, hanem ténylegesen minden, ami megmaradt. Ez ritkábban — a 272 eset közül csupán 6-nál, a gyámügyeknél és a gazdátlaná vált háztartásoknál — fordul elő (egyedülálló özvegy hal meg, vagy mindkét házas fél stb.).

A 272 feldolgozott árvaszéki iratból a vagyon tételes részletességű és megítélésem szerint elfogadható értékeket tartalmazó rekonstrukciójára 115 ügy volt alkalmas. A rétegenkénti összehasonlításnál 100 esettel foglalkozom, mert az olyan kiscsoportokat, amelyek társadalmi jellemzőik miatt nem olvashatók be másokba (cseléd, ipari munkás, iparossegéd), el kellett hagynom. Ezek jellegzetes vonásait esetenként fogom bemutatni ott, ahol máshol szerzett tapasztalatom szerint értelmezni tudom őket.

4. A társadalmi rétegek kategóriák

A társadalomszerkezet elemzésekor természetesen nem kerülhettem meg a rétegződés problémáját. A társadalomszerkezetnek azonban csak az egyik, viszonyokat jellemző vonása a társadalmi csoportok hierarchikus elrendeződése. A hierarchia is több összetevőből alakul ki. Magától értetődőnek tűnik a foglalkozások hierarchikus jellege, holott modern társadalomstatisztikai értelmük éppen ezt akarta megszüntetni, a foglalkozási tevékenységeket a munkamegosztás organikus rendjébe sorolva (Tóth Z. 1987). A foglalkozásokkal leírt munkamegosztási rendszer tudományos tárgyilagosságán is átüt a gyakorlatban érvényesülő vagyoni-tulajdonjogi és a rendi örökségű polgárjogi egyenlőtlenség rendszere. A mikrostrukturális megközelítésben, mint látni fogjuk, ezeknél finomabb, mélyebben gyökerező különbségek is jelentős szerepet kaphatnak. Ezért kezdettől fogva szükségesnek láttam, hogy a statisztikai eredetű foglalkozási kategóriákat a vagyoni és jogi egyenlőtlenség figyelembevételével alakítsam ki. Erre a vagyoneleltárak és a választási névjegyzékek szolgáltak mércével.

Az egyes esetek foglalkozási karakterének megítélésénél első fokon a háztartásfő megnevezett foglalkozását (hivatását) vettem alapul. Az ügyiratokba bediktált foglalkozások azonban csak az iratok tartalmával való szembesítésükkel váltak értelmezhetővé. A birtokos parasztnál pl. „földműves”, „földműves birtokos”, „polgár”, „magánzó”, „földbirtokos”, „földbirtokos tulajdonos” stb. megnevezések szerepeltek. A parasztságnál használható telekkönyvek és adófőkönyvek híján a hagyatéki nagyság, valamint a választói névjegyzék viszonylag könnyen különválasztható csoportokat írt körül. Az iparosoknál rendszerint a szakma megnevezése vezetett nyomra. Az önálló iparüzést a saját műhellyel kötöttem össze, illetve egy esetben, egy vándor esernyőkészítőnél (aki inkább esernyőt javított), adatok maradtak fenn szekeréről és szerszámairól, s hogy Szekszárdon fizetett adót, noha ott csak egyharmincnyolcad házrésze volt. A segédek többségénél azt is megtudtuk: hol, melyik mesternél dolgozik. A mintában két szakmát tanult segéd volt, akik nem kézművesmesternél dolgoztak: egy molnár és egy gépész (lakatos). Mivel szakmunkások voltak — a város vízimalmában és a „selyemgyárban” —, az ipari munkások közé soroltam őket.

A mezővárosi blokk kistermelői együttesén kívüli foglalkozások lényegesen nagyobb csoportosítási problémákat okoztak. Ezeknél egy csoport volt könnyebben elkülöníthető, a cselédeké, akik legfeljebb tovább-bonthatók lettek volna (például szakácsnő, mindenés, német cseléd, szobalány, takarítónő, kávéházi mosogatónő, mosónő stb. — ezek között a szolgálat minőségében igen éles különbségek vannak). A „cseléd”, „szolga” megnevezéseknél még két különbséget kell megemlítenem: az uradalmi „cselédet” mint mezőgazdasági munkást, melyet — lévén, hogy egyedül volt — a napszámosok

közé soroltam, valamint a „selyemgyári szolgát”, aki a selyemgubó-beváltó segédmunkása volt, és besorolásomban az ipari munkások közé soroltam. Az altiszti kategóriába azokat az alkalmazottakat soroltam, akiknél a munkakör ellátásához képzettség nem, legfeljebb betanítás szükséges — ilyen betanításnak tekintetem a csendőriskolát és a postai távirdászikolát is. Velük szemben a hivatalnokok legalább polgári iskolát és legfeljebb gimnáziumot végeztek. Az értelmiségnél a főiskolai vagy egyetemi végzettséget tekintetem a besorolás alapjának.

Ahol a képzettség foka nem volt a foglalkozási megnevezés alapján egyértelmű, ott az évenként összeállított választói névjegyzéket hívtam segítségül. A jövedelmük alapján választókkal szemben a kétszeres adóösszeggel jegyzékbe vett diplomásokat bejelentkezés és adóigazolás nélkül is automatikusan összeírták.² Ezt a besorolást érzem mégis a leginkább formálisnak. Ezek közt van ugyanis Simontsits Béla alispán (mint jogvégzett) nagybirtokos s az állami útbiztos is (mint kultúrmérnök). Két eset a vállalkozók, a nagybirtokosok és a szabadfoglalkozású értelmiség között áll: id. Leopold Lajos nagybérő, ügyvéd (a már említett Leopold Sándor testvére), és Braun Bernát, szintén ügyvéd, nagybérő, valamint Sass István nagybirtokos, megyei főorvos. (Az utóbbi, szintén említett nemes-birtokos, Jókai Ridegváry családjára emlékeztető családi szereposztás közepette: három fia közül az egyik katonatiszt — majd apja birtokán gazdálkodik —, a másik bíró, a harmadik orvos.) Tőlük lényegesen különbözik a kispolgári értelmiség, akiknek létalapja az alkalmazotti fizetés — még ha kisebb-nagyobb szőlőbirtokkal is rendelkeznek. Dzsentri ezek között is akad, például Babits Mihály, a költő apja és a Kelemen család, helyi katolikus, értelmiségivé vált kismemesek. A vállalkozók viszont, amennyiben diplomások is, kereskedelmi és bankvállalkozásukból élnek.

Az egyéb kategóriában az öt háztartásfő foglalkozása: 2 cigányzenész, 1 vásári képmutogató, 1 kofa, 1 házaló ügynök. (Az esetszámokat a 3. táblázat mutatja.)

Vagyoni nagyságrendjüket figyelembe véve a tanulmány során használt társadalmi kategóriákat a következőképpen állapítottam meg:

1. Választó birtokos. 500 koronánál nagyobb cselekvő (aktív) egyéni hagyaték, és 1895—1905 között szerepel a választói névjegyzékekben. (A hagyaték típusokat a következő részben tárgyalom.) A kerek 500 korona, jóllehet önkényesnek hat, tapasztalatom szerint az a legalacsonyabb asszonyi hagyaték, amely még tartalmazza az önálló háztartás elemeit, az asszonyi birtokrészt és a bútorokat, kelengyét magába foglaló ingóságokat. A férfi és asszonyi hagyatékok értéke a parasztság döntő többségénél közel egyenlő,

² Tolna megyei Levéltár. (A továbbiakban: TmL) Tolna vármegye szekszárdi választókerületének állandó névjegyzéke az 1895—1896-os és 1901—1905-ös időszakban.

3. táblázat. A társadalmi kategóriák megoszlása a 272-es árvaszéki és 238-as mobilitási mintán belül (esetszám)

Esetszám	Rétegebeosztás												Egyéb	Össze- sen
	mezővárosi blokk				városi proletár					középréteg				
	birtokos paraszt		szegényparaszt		önálló iparos és ke- reskedő	ipa- ros- segéd	altiszt, csendőr, rendőr stb.	munkás ipari üzem- ben	cseléd, szol- gáló	hiva- tal- nok	vál- lal- kozó	dip- lomás értel- miségi		
	választó birtokos, 500 k. fölött	birtokos, nem választó, 500 k. fölött	törpe- birtokos, 500 k. alatt	nap- számos, 500 k. alatt										
A 272-es mintán belül	16	100	27	21	20	11	10	10	19	10	5	18	5	272
A 238-as mintán belül	13	80	24	20	17	11	8	10	19	9	4	18	5	238

vagy a férfiaké magasabb. 1900-ban a város lakosainak 4,58%-a volt parlamenti képviselőválasztásra jogosult. A 636 választópolgár közül 181 földbirtok alapján került a választók közé (28,96%) — ebből 2 nagybirtokos. A választó birtokos gazdák a parasztság felső rétege. A választói kritériumok alapján 10 kat. holdnál nagyobb birtokkal rendelkezőnek is lehetne őket nevezni.

2. *Birtokos, nem választó.* 500 koronánál magasabb egyéni aktív hagyaték, de a választói névjegyzékben nem szerepel (a korábbi beosztásoknál s néhol a következőkben is, a kettőt mint „*birtokos parasztságot*” egybeveszem).

3. *Törpebirtokos.* Az 500 korona cselekvő hagyatéki értéket el nem érők, akiket az iratok „földművesnek” neveznek; ingatlanbirtokkal rendelkeznek.

4. *Napszámos.* Az 500 koronát meg nem ütő cselekvő hagyatékokkal rendelkezők, akiket „napszámosnak” neveznek, köztük akad olyan, akinek nincs ingatlanbirtoka. A két utóbbi réteg gyakran összemosódik, egyrészt a kettős megjelöléssel — mint „földműves-napszámos” —, másrészt adatok vannak a „földművesek” napszámba járásáról. Összevontan „szegényparasztsággént” kezelem őket.

A mezővárosi blokk másik tényezőjét, az *iparosokat*, önálló iparuk alapján különböztettem meg. A szociológia közelében talán itt is elvárható lett volna az egységes vagyoni rétegskála továbbvezetése. A vizsgálatnak a tanulmányban követett részletességi szintjén azonban kikerülhetetlen volt a strukturális heterogenitás figyelembevétele már a társadalmi kategóriák kialakításánál is. Itt, az iparosoknál, kereskedőknél a hajdani paraszti renden belül érvényes mértékek és normák nem érvényesek a polgári korban sem, mint ahogy az majd kiderül a hagyatékok nagyságrendi és szerkezeti összehasonlításánál. Az önálló iparúzás — egyben a választópolgárság — járhatott szegénységgel is; ez a szegénység mégis minőségében különbözik a parasztitól s a proletárrétegek szegénységétől.

A *középréteget*, amely szekszárdi mintámban túl kisszámú és igen heterogén, csupán mint a rendi határvonalon túli minőségjelzőjét használom. Az életkörülményeknél róluk elmondottakat már későbbi kutatásaimból merítettem. (A társadalmi kategóriák mintán belüli eloszlását a 3. táblázat mutatja.)

5. A célkitűzés: a mobilitás mikrostrukturális modellezése

A társadalmi jelenségek történeti rétegekre bontásának kísérleteként tehát helyileg és történetileg konkrét helyzetet elemzek, melynek során az alapforrásban tükröződő társadalmi különbségekből és azok összekapcsolódásából indulok ki. A különbségek ebben a formájukban specifikusak, s messzemenőig figyelembe vettem egyedi vonásaikat is. Annak ellenére, hogy elvben itt is egy időmetszetet használok, a statikus társadalmi kép elmozdításá-

ra törekszem avval, hogy a történeti struktúrákat a mobilitáshoz való viszonyukban szemlélem. A történetileg rétegzett jelenségeket hipotetikus modellekben képelem el. A modellek társadalmi csoportok viselkedését írják le. Modellen azt értem, hogy a csoportok viselkedésében megfigyelt tényezők egymást kölcsönösen feltételező rendszert alkotnak. A vizsgált összefüggésben egyik kiemelt jellemzővel sem írható le viselkedésük.

A mobilitási modelleket a következő tárgyalási sorrendben közelítem meg:

1. A város századfordulói társadalmát települési-kulturális különbségei alapján három nagyobb csoportra bontom: hivatalnokokat, értelmiséget, vállalkozó tőkéseket magában foglaló *középrétegre*; a kistulajdonos-kistermelő parasztságra és iparosságra, akiket a kistermelői együttesben hozzájuk kapcsolódó szegényparasztok és iparossegédek egészítenek ki, s akiket összefoglalóan, kulturális elkülönülésük alapján *mezővárosi blokknak* nevezek; valamint a *városi proletariátusra* — vagy peremrétegre —, amelynek helyi kapcsolódása esetleges, s a középréteg nagy részével együtt nem a helyi, hanem az országos mértékben kialakuló rétegződés képviselői.

2. A mezővárosi blokk kistermelői együttesén belül először megvizsgálom a vagyoni felhalmozódás és a foglalkozási mobilitás, majd a felhalmozásra ható örökösszám és a mobilitás viszonyát. A *felhalmozás*, az *örökösszám* és az örökösszámot befolyásoló *felekezeti* hármass összefüggéséből vázolom fel hipotetikusán a mezővárosi kistermelők három mobilitási modelljét.

3. A települési-kulturális és felekezeti különbségek mellett bevonom az elemzésbe az etnikum mobilitást befolyásoló tényezőjét. A házaspárok vezetéknévének nemzetiségi összetételéből — anyakönyvi és statisztikai adatok bevonásával — következtetek a város korábbi etnikumainak összeolvadásából keletkező asszimilációs csoportok arányára. Az asszimilációs csoportokat markánsan keresztvező felekezeti vezet az etnikai-felekezeti csoportok körülhatárolásához, amelyek szoros kapcsolatban állnak a korábban leírt mobilitási modellekkel.

4. Az immobilitás és a migráció — mint határozottan rétegjellegű mozgásformák — nem kapcsolhatók szorosan a mezővárosi blokk foglalkozási mobilitását leíró jelenségkörbe, s annak negatív formáiként sem modellezhetők. Ezek mögött, a társadalmi csoportok heterogenitását jelezve, más logikájú modellek rajzolódnak ki. A bennük megfigyelhető egyes jelenségek olykor mégis negatív formában hívják fel a figyelmet a másfajta modellek saját környezetükben szinte magától értetődőnek tűnő tulajdonságaira. Ilyen jelenség a migráns, azaz vándorló magatartású, a társadalom peremére szorult proletárcsaládok gyakori családszerkezeti rendezetlensége, a generációs folytonosság megszakítottága. A rendezetlenség mellett fokozott hangsúlyt kap a kistermelői modellekben a generációs folytonosság, illetve a vagyoni felhalmozási folyamat folytonossága.

A hagyományos karakterű immobil parasztság és a mobil csoportok családszerkezeti összehasonlítása világítja meg, hogy az átrétegződésbe való bekapcsolódás feltétele a családszerkezeti, kulturális-etnikai nyíltság, amely a város vékony mobil rétegénél figyelhető meg.

5. A családszerkezeti és demográfiai különbségek is a város társadalmi csoportjainak eltérő életkörülményeire utalnak. Az életkörülmények azonban a megélhetés körülményeitől nem választhatók el; viszonyukat a rétegek kultúrájában a hagyatékok szerkezeti elemzésével kísérlem meg bemutatni. A hagyatéki vagyonok értékszerkezete tükrözi a hagyományos felhalmozói mentalitás fordulatát a mezővárosi, kispolgári rétegeknél. A földben való vagyonfelhalmozással szemben a mezővárosi kispolgárságnál, az iparosoknál és kereskedőknél a tőke kerül előtérbe. A kispolgárok a hitelviszonyokban is aktív szerepet játszanak, hagyatékaikban jelentősen megnő az életkörülmények elemeit tartalmazó személyi vagyonrész aránya. A ház és a lakókörnyezet átalakítása személy szerint is a mobil rétegekhez fűződik. A leltárak elemzése kifejezhetővé teszi a szociológiai rendi elkülönülés formáit s egyben a rétegekultúrák mobilitással összekapcsolódó folyamatosságát.

6. Az életkörülmények alakulása — a mobilitási modellekhez, az asszimilációhoz, a családszerkezeti jellemzőkhöz hasonlóan — nem független az etnikai-felekezeti csoportoktól, ami indokoltá teszi a társadalmi rétegződés (és átrétegződés) történeti rétegjelenségeinek felvetését.

Végül a színhely kiválasztásáról szólnék. Szekszárd városa egy nagyobb szociológiai-társadalomtörténeti vizsgálat tárgya volt. Nagyságrendjét és a hasonló nagyságú városok közül Szekszárd kiválasztását is a kutatás külső feltételei szabták meg. Országos viszonylatban „tipikus” város kiválasztására ma sem vállalkoznék.³ A megközelítés szempontjait, módszerét azonban nem érzem a városhoz kötöttnek, akkor sem, ha a kis mintának feltett kérdésekre adott válaszok mélyen a város történelmében, ökológiai adottságaiban rejlő karaktert hordoznak magukban.

³ A város kiválasztásának „tipikus vagy atipikus” volta körül az 1976-ban Gödöllőn megrendezett nemzetközi, számítógépes agrártörténeti konferencián támadt vita. Itt a jelen tanulmány első két fejezetét tettem közzé (Tóth Z. 1976b). A kérdéssel kapcsolatban a *Robert* és *Helen Marell Lynd* klasszikussá vált városszociológiai munkájában kifejtett véleményét osztom, azt ugyanis, hogy „szigorúan véve” nincs is tipikus város (1929, 3).

II. A mezővárosi blokk és a mobilitási formák

1. A településszerkezet és a társadalmi elkülönülés formái

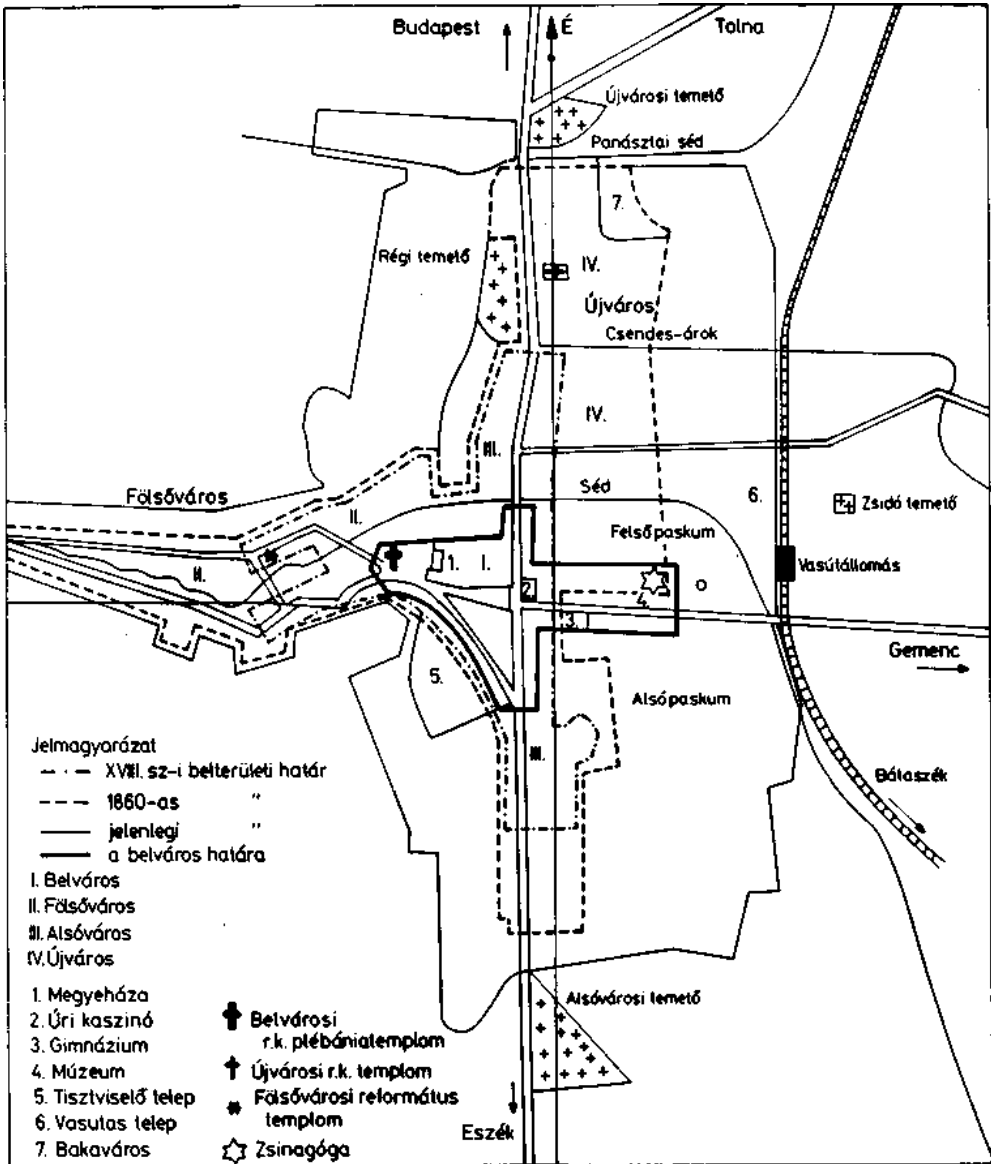
Szekszárd a századfordulón elmaradott kis bortermelő mezőváros. Rendezett tanácsú városi rangra csak 1905-ben emelkedik, annak ellenére, hogy 1780 óta Tolna vármegye székhelye. Lakosainak többsége paraszt, ipara kisipar. Társadalmának sokrétűsége nem elsősorban a különböző fejlettségű gazdasági szektorok egymás mellett éléséből, hanem a török hódoltság utáni betelepülés körülményeiből származik (*Borzsák* 1886; *Holub* 1911; 1936; *Hangel* 1940; *Vendel* 1941). Határozottan elkülönül a mezővárosias településen belül a Belváros mint modern adminisztratív és forgalmi központ. Városképileg ugyan nem tűnik fel, mégis élesen elválasztható a mezővárosias település református és két katolikus negyede: a középkortól kezdve többekévéb é folyamatos református magyar Fölsőváros (vagy „fölső utca”, „kálvinista város”), valamint a XVIII. századi újratelepülés során keletkezett katolikus, keverten német—magyar Alsóváros, és az Alsóváros terjeszkedéséből a XIX. század folyamán létrejött Újváros (1. térkép).⁴

Az Alsó- és Fölsőváros (az „alsóutcaiak” és a „fölsőutcaiak”) mély etnikus különbségére utal nyelvjárásbeli különbségük: a fölsővárosiak ö-ző, az alsóvárosiak ő-ző akcentusa, amely máig észlelhető.

Erről és a német katolikusok beolvadásának nyelvi hatásáról ír *Cziráki József* (1939). A századfordulón elkülöníthető három etnikum néprajzi szempontból igen különböző típusú csoportot alkot (*Kósa—Filep* 1975, 40. skk.). A fölsővárosiaknak határozott „mi”-tudatuk van. A sárközi falvak magyar parasztságának szemében az utóbbi időig ők, a reformátusok a

⁴ *Szekszárd*, 1952. Az áttekintésül szolgáló térképet a járási földhivatalban őrzött, 1860-ban készített, 1904-ben kiegészített kataszteri térkép belterületi szelvényeinek alapján készítettem, kb. 1:12000-es léptékben. Ebbe az alaptérképbe rajzoltam bele az 1784-ben készült katonai térkép XII/30. szelvényén (Hadtörténelmi Intézet) található házsorok külső vonalát, amely megfelelt *Holub József* leírásának is (1936). A jelenlegi belterületi határt az 1974-es várostérkép alapján vontam meg.

Az utcahálózat szabályozásánál az 1892-ben készített 1:6000-es léptékű „átnézeti térkép” tájékoztat. Az ebben még csak tervezett változtatások megvalósulásáról és a Belváros átépítésének 1860-as állapotokhoz mérhető előrehaladásáról a kataszteri térkép 1904-es kiegészítése szól. Az eredetileg fekete tintával, kézzel rajzolt térképen a század eleji állapotot piros tintával rajzolták át; a két réteg világosan elkülöníthető.

I. térkép. Szekeszárd belterületi határának változása

magyarok (Kunszabó 1972). Nem világos azonban, hogy ezek a sárköziek a felsővárosiakat, noha endogám kapcsolataik köré beleesnek, maguk közé számítják-e. A sárköziekről írja *Andrásfalvy Bertalan* (1956, 21), hogy „inkább a vallás és a magyarságuk, valamint az összeházasodás teremt kapcsolatot közöttük, viseletük, művészetük már eltérőbb. Hasonlóképpen egész más Bogyiszló, melynek népe elsősorban a szekeszárdi Felsőváros reformátusságá-

val és Faddal rokon.” — Bogyiszlón viszont nincs egyke, a makói reformátusokhoz hasonló kertkultúrával oldják meg alkalmazkodási problémáikat. A katolikus magyaroknak és németeknek viszont nincsen ilyen összetartó öntudatuk. Erről írja *Cziráki*, hogy a század végén még voltak, akik csak németül tudtak beszélni — meg kell jegyezni, hogy az első világháború után is voltak még egynyelvű németek —, többségükben azonban német származásuk tudatát is elvesztették. Német nevüket is magyar kiejtés szerinti változatban használták, *Cziráki* ezek naiv magyar etimológiáit is közli (1939).

A Belváros és a falusias küllemű negyedek nem két különböző építési periódus szülöttei, mint ahogy az utóbbi évtizedekben keletkezett családi házas övezet és lakótelepek sem azok. Bár a historizáló eklektikus, belső magjában emeletes épületekkel kiemelkedő centrum a régi, sokszorosan felosztott telkekről a terjeszkedő külső szélekre költöző parasztporták helyén jön létre, s jellegében — szemben a parasztos negyedekkel — folyamatossága nincsen, a parasztos mezőváros is szinte teljesen átépül a XIX. század második felétől, s új negyedekben terjeszkedik.

Az 1860-as kataszteri térkép — melyet technikai okokból itt nem közölhetek — 1904-es kiegészítései azt mutatják, hogy a korábbi belterületen álló parasztházak nemcsak az időközben mérnöki szabályozott utcavonalakra igazodnak fel, s terjeszkednek az udvarok mélye felé, hanem terjedelmükben is megnőnek. A városias építkezéssel szemben, attól eltérő funkciót szolgáló, ízlésében merőben különböző parasztházakból álló városrészek keletkeznek.

A küllem társadalmi tartalmát tekintve is gyökeresen eltérő minőséget takar, amely az egész város települési-társadalmi karakterén nyomot hagy. A körülbelül 6 ezer lelket számláló, II. József-kori mezővároson belül 200-250 pap, tisztviselő és a nem földből vagy iparból élő nemes abszolút létszámát, igényeit s később a parasztnál még felfedezhető felekezeti elkülönülését tekintve sem jelentett önálló települési tényezőt. (Az első magyarországi népszámlálást Szekszárdon 1786-ban készítették.) A város lakosságával párhuzamosan ugyanez a szellemi foglalkozású réteg 1900-ra kétszeresére nő, s kiegészül az életmód tekintetében azonos, sőt egyes esetekben náluk magasabb színvonalat képviselő helyi burzsoáziával. A hitellel, kereskedelemmel és iparral foglalkozókon belül ennek a polgárságnak a nagysága nehezen becsülhető, az új Belváros kiépülésében mégis az utóbbinak tulajdonítható a döntő szerep. Ez a fizikai munkán alapuló kistermelést nem folytató, értelmiségi-vállalkozói-tisztviselői réteg, már abszolút súlyában is máig kihatóan településformáló tényezővé válik.

A korábban az ősi eszék—budai országút mentén, a domboldalra kapaszkodó települést a Belváros a vasútállomás felé terjeszkedve, merőlegesen keresztezi. Ez az új tengely főbb objektumaival is jelképezi a mezővárosnak és környékének életében betöltött funkciót: a Pollack Mihály építette hatalmas megyeházától, az országutat keresztezve, a kereskedelmi centrumon át vezet az

„indóház felé”. Az új forgalmi-adminisztrációs tengelyen helyezkednek el a réteg kulturális igényeit kielégítő intézmények is: a Szekszárd Szálló, az úri kaszinó, a gimnázium, a Múzeum és a fürdő (1—3. kép).⁵

Evvel a térnyeréssel társadalomszerkezeti tekintetben jellegzetes csonka struktúra jön létre, amelyben a hagyományos eredetű, helyi kistermelés és az országos munkamegosztásba kapcsolódó, modern forgalmi és adminisztrációs rétegek mellől jóformán hiányzik az új struktúra másik nagy csoportja, az ipari munkásság. A „selyemgyár”, amely valójában a Bezerédj Pál által a város

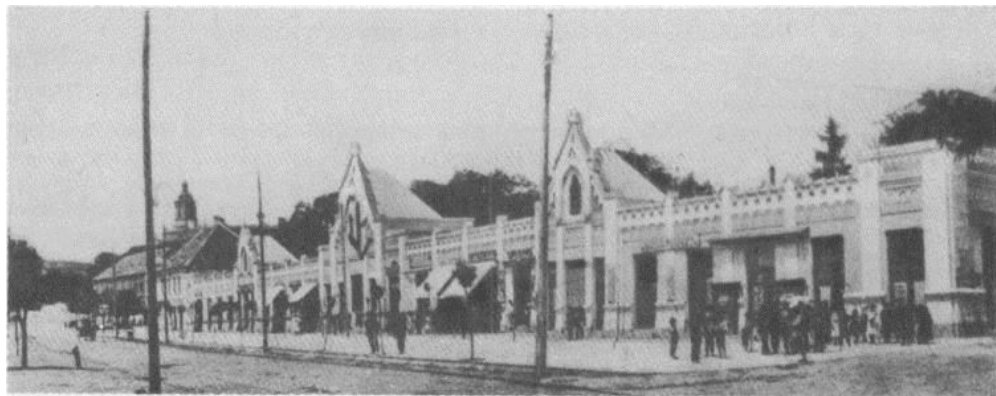

I. kép. A belvárosi Széchenyi utca északi szakasza a Garay tér felől nézve. Balra a volt Szekszárd Szálló (ma Garay Szálló) aszfaltozott járdával, jobbra az úri Kaszinónak otthont adó Augusz ház és az 1901-ben felszerelt ívlámpa. Képeslap a Béri Balogh Adám Múzeum Fotótárából

⁵ A középréteg egzisztenciális hátterét a megyeszékhely intézményeinek sokasága alkotta, amelyet a *Magyar városok statisztikai évkönyve* sorol fel: „Hatóságok és hivatalok: Vármegyei székhely, törvényszék, ügyészség, járásbírótság, kir. tanfelügyelőség, pénzügyigazgatóság, pénzügyi számvevőség, adóhivatal, pénzügyőr biztosság és szakasz, államépítészeti hivatal, MÁV osztálymérnökség [MÁV osztálymérnök volt Soós Sándor, az 1919-es munkástanács alelnöke — T. Z.], főszołgabírói székhely, csendőrszárny és szakaszparancsnokság, kir. közjegyző, a selyemtenyésztési miniszteri meghatalmazott székhelye, selyemtenyésztési felügyelőség, petekészítő és göröcsövező állomás, szőlészeti és borászati felügyelőség, posta és távirtdahivatal, kerületi munkásbiztosító pénztár, megyei gazdasági egylet, a szekszárd-bátai ármentesítő és belvízszabályozó társulat székhelye.” — A kötet egyik legérdekesebb adatsora a város jövőbeli terveinek felsorolása, amely szintén a belvárosi települési koncentrációt tükrözi: csatornázás, vízvezeték, utcakövezés, főgimnázium, internátus, szegényház, modern vágóhíd. A városok itt felsorolt terveiből egy századfordulói magyar várostipológiát is ki lehetne alakítani (*Thüring* 1912).

2. kép. Kisvárosi sétatér a Kaszinókert fala előtt. Háttérben a Garay-szobor. 1901 körül készült felvétel Gáti György gyűjteményéből

3. kép. A Kaszinókert fala helyén felépült bazársor 1908-ban. Gáti György gyűjteményéből származó képeslap

részére kijárt, 1880-ban országos rangra emelkedett állami selyembübe-beváltó központ volt, a század elején csúcsezonban is csak mintegy száz munkásnőt foglalkoztatott, s ezek jó része árvaházi növendék volt. Ezen kívül a kilencvenes éveknek a polgári Belvárosban a szőlőpusztulás kellős közepén is érezhető konjunkturális időszakában rövidebb-hosszabb életű nyomdai vállalkozásokat alapítottak. Egy évben, 1907-ben hat nyomda működött egy időben Szekszárdon, de a válságot csak kettő élte túl. Ebben a kettőben működött gyorsajtó, a többi egy-két segéddel és kézisajtóval dolgozó kisműhely volt (*Sipter* 1973, 43—47). Náluk nehezebben mérhető fel a konjunktúrában Szekszárdon dolgozó építőmunkások száma. Kétségtelen, hogy jelentős súlyuk és hatásuk volt; a szervezett munkásság is közülük és a nyomdászok közül toborzódott. A megyei intézményeket és a helyi sajtót kiszolgáló nyomdák munkásainak patriarkális szervezeteire jellemző volt, hogy nemcsak kenyéradóikkal szervezkedtek egy pártban, hanem munkás-gimnáziumukat is a főispán patronálta (*Simontsits* 1911). Mint a *Tolnamegyei Közlöny* beszámol róla, 1906. évi János-napi multságukon részt vett Apponyi Géza gróf, Tolna vármegye főispánja.⁶ A „gyárak nélkül” pusztuló vármegye viszonyairól több kitűnő szociográfiát írt *iff. Leopold Lajos* szociológus — a szekszárd—palánki birtok nagybérlője, a már emlegetett Leopold Sándor fia (1907; 1917).

A Belváros, a települési-társadalmi szerkezetben a századfordulón keletkezett új minőség legvilágosabban a lakóhelyi szegregációs formákban ütözködik ki.

Említettem már, hogy a település négyötödét kitevő falusias, mezővárosi negyedek felekezetileg különülnek el. A felekezeti szegregáció hordozója a parasztság. A mintámban lakóhellyel azonosítható 124 római katolikus földművesből 117 lakott a katolikusnak számító Alsó- és Újvárosban. Az ugyanezen városrészekben lakó iparosoknál más jellegű, szintén hagyományos elkülönülés tapasztalható, amire még kitérek.

A parasztos városnegyedek jóformán külön falvakként ülik körül templomaikat (4. kép). Ezzel szemben az Alsóváros vár körüli utcáiból a vasútállomás felé terjeszkedő Belvárosban három felekezetnek áll a század elején kultuszhelye: a belvárosi plébániatemplom, egy, a belvárosi reformátusoknak bérelt imaház s az új zsinagóga a Múzeum mögött. A Belváros két polgári iskolájában, az új gimnáziumban s a belvárosi községi elemi iskolában három felekezet oktat hittant. A szekszárdi belvárosi iskolákban a felekezetek békés egymásmellettségéről emlékezik *Szabó Lajos*, aki a tanácsköztársaság proletár veteránjának szemszögéből látja meg ennek polgári tartalmát (1959, 20). A három felekezeti elemi iskolát a református Fölsőváros és a két katolikus negyed parasztságának gyermekei látogatják.

⁶ *Tolnamegyei Közlöny*, 1906. december 29.

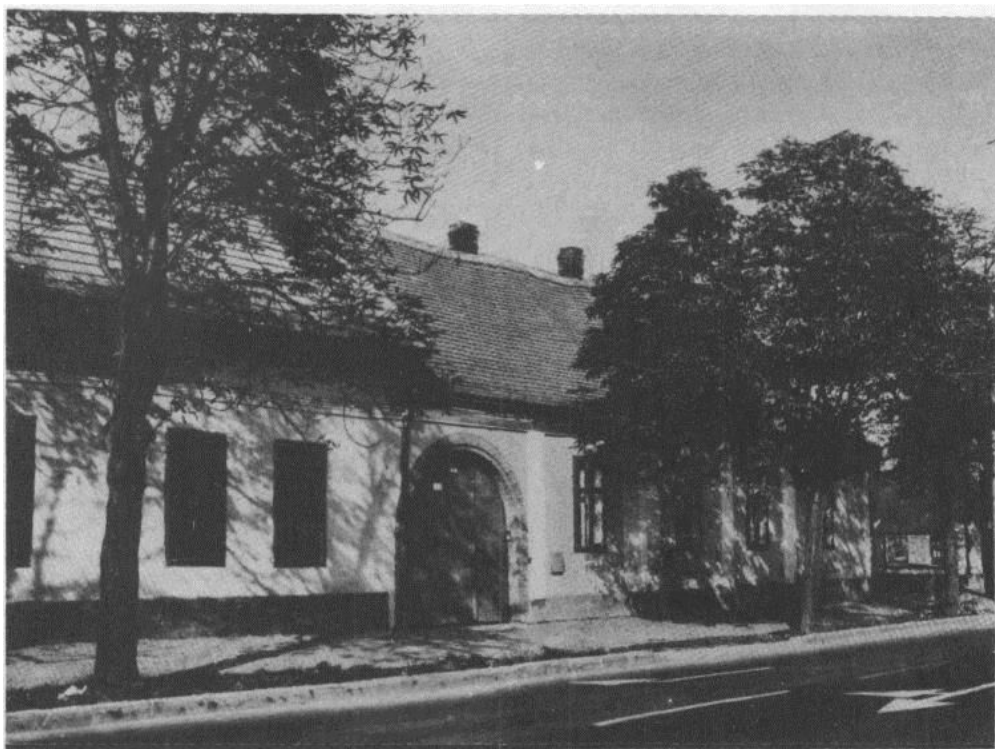
4. kép. A fölsővárosi „faluközpont” a református templommal a Bartina-hegy felől nézve. Képeslap a Béri Balogh Ádám Múzeum Irodalomtörténeti Gyűjteményéből

Hasonló, de fejletlenebb településszerkezetet ír le *Wallner Ernő* Pakson és Dunaföldváron (1958; 1959; 1961). A települési-társadalmi szegregáció azonban az asszimiláció fő színterén, a városokban szinte mindenhol megfigyelhető. Ebből a szempontból két típust látok megkülönböztethetőnek, ami a városok — illetve nagyközségekhez sorolt mezővárosok — fejlettségével és nagyságával is összefügg: ahol elkülönül a belváros asszimiláltabb tömbje, s ahol nem. A Duna partjától távol, Debrecenben és Mezőberényben találtam ennek leírt típusait. Mezőberényben nincs belváros, a „három falu”: a református magyar, az evangélikus német és az evangélikus szlovák olyan elkülönülten él még az első világháború előtt is, mint valószínűleg Szekszárdon a XVIII. században. A „három falu” a három templom körül rendezkedik be. Nem is igen ismerik egymás lakóhelyét, „a mesterembereket is közelebb találta [a mezőberényi ember — T. Z.] saját falujában”. Külön kocsmájuk volt. Evangélikus temető csak egy volt, de azon belül elkülönültek a szlovákok és a németek; a református temető a „magyarvéghez” feküdt közel (*Szilágyi Miklós* 1973, 211—213). „A kulturális homogenitás ellen ható tényezőkkel” is *Szilágyi* foglalkozik (1974, 55—56), Gyula példáját is említi. Makóval kapcsolatban az emlékiró *Diós Sándor* említi hasonló etnikai-felekezeti elkülönülést társadalmi rétegek szerint (lásd *Tóth F.* 1982, 94). Berénnyel szemben Debrecenben kialakult a belváros, s ennek bevándorolt lakosait „Az egykorú polgárok hagyományait féltve őrzők sem fogadták...tárt karokkal, de nem gazdasági okok miatt. Az eltérő vallás és kultúra volt az elválasztó tényező köztük, s ez az elkülönülés nemcsak társadalmilag, de térbelileg is megtörtént” (*Balogh* 1973, 149). Harmadik típusnak tekinthetnénk az etnikai-felekezeti homogenitását hosszú ideig őrző, zárt — bár egyáltalán nem változatlan — református magyar mezővárost. Kismarját (*Varga Gy.* 1978). Kismarja, mintha a szekszárdi Fölsőváros önállósult alföldi testvére lenne, úgy hasonlít egymásra földműves népük viselkedése és sorsa is.

A Belvárosban tehát egy szegregációs forma feloldódni látszik, egy másik pedig éppen kialakul. A Belvárosból a múlt század folyamán kiköltöző parasztság és mezővárosi kispolgárság ugyanis a középosztálynak adja át a

helyét. Az 1860-as kataszteri térképen a későbbi eklektikus épületek helyén a telkek hosszában épült, ún. új típusú parasztházakból álló utcákat látni. Az új belvárosi házakban lakik mintámból a 18 értelmiségi közül 17, mind az 5 vállalkozó, s a 10 felsőfokú képzettséggel nem rendelkező hivatalnok közül 5. A középrétegből az 5 hivatalnok és egy útmérnök kivételével senki sem lakik a Belvároson kívül. A lakóhelyi-foglalkozási szegregálódás vonja maga után a vagyont is. A hét 50 ezer koronát meghaladó értékű hagyatékot a Belvárosban találták, köztük három 100 ezren felülit. Az 50 és 20 ezer korona közti értékű hagyatékok már a falusias negyedek főutcái felé húzódnak szét (5—6. kép).

A Belvárosban koncentrálódó nagy vagyonokkal szemben a szegénység viszonylag egyenletesen oszlik el a városban. A városszéleken ismertek ugyan a szegénységükről nevezetes részek (például a Baka város), de nyomortelepek ekkor még valójában nem alakultak ki. A város nagyobb települési hullámaint követően évgyűrűszerűen létrejövő peremövezeteket a belterület terjeszkedve át-átlépi, főútvonalai mentén áttöri. Emellett a kisváros vagyonosabb rétegeihez való kapcsolódásuk szerint élnek munkások, takarítónők, cselédek a Belvárosban, a béresek a gazdaháznál. A századelőn keletkezett egyetlen

5. kép. Barokkos kapuzatú eklektikus polgárház a volt Budai útról (ma Rákóczi Ferenc út). Dr. Gaál Attila felvétele (1982). A szerző gyűjteményéből

6. kép. Romantikus díszítésű eklektikus polgárházak az 1860-as évekből a Rákóczi útról. Dr. Gaál Attila felvétele. A szerző gyűjteményéből

munkástelep, a vasutas sor (vagy „új sor”) is kezdettől fogva vegyes foglalkozási karakterű, a vasútállomás mellé települ ugyanis néhány kereskedő is. A prэшázakat és a löszpartokba vájt üregeket lakó agrárproletárok közvetlen szomszédai a szőlőhegyre kapaszkodó villák tulajdonosai. Egy 1906-os újságcikk lelkendezik a város új, szociális szegregátumai fölött: „A két városrész az ún. új sor, hol többnyire vasutasok laknak, élvezve a vonatok hektikaszülő kormos füstjét és fülsértő éles füttyét; és a tisztviselő modern úri emberek egy kedves kolóniában, egy bájos épület-csoportban élvezve a Bartina ős hegyének lankás hegyoldalán az isteni ambrózia levegőt, a kelő Nap arany sugarát és — a bájos madárfüggyöt.”⁷

Az 500 korona alatti értékű hagyatékokat hagyók és „nincstelének” nagy többsége még hagyományos — gyakran rokoni szálakkal is — kapcsolódik a helyi kistermelők együtteséhez. Az árvaszéki adatokból kiderül azonban, hogy létezik egy olyan proletárréteg, amelynek helyi gyökerei nincsenek, s a középréteghez hasonlóan a mezővárosi kereteken túlmutató, országos rétegződés elemeit képviselik. Helyi súlyuk kicsinysége, a csonka struktúra éppúgy a modern ipar hiányából ered, akár vándorló magatartásuk.

⁷ Tolnamegyei Közlöny. 1906. július 19.

A város társadalmi hierarchiáját tekintve a Belvárost lakó középrétegek s az előproletariátus jellegű szegénység szélsőségei között helyezkedik el az a széles, paraszti bázisú kistermelői együttes, amely a XVIII. század során kifejlődött mezőváros újabb kori, kapitalizálódó örököse. Ezt a polgári ízléstől eltérő kultúrájú, hagyományos, belső társadalmi differenciákat hordozó csoportot nevezem mezővárosi blokknak.

A kistermelői együttes blokkszerű kulturális elkülönülése a századfordulón egyaránt magán viseli még a korábbi történeti rendi státusz s a modernizálódó társadalmat megosztó életmódkülönbségeken mérhető, szociológiai értelmű rendi különbségek jegyeit (vö. *Weber 1967, 247—248*).

4. táblázat. Szekszárd népességének ágazati megoszlása, 1890—1949 (százalék)

Nép- számlálás	Mező- gazdaság	Ipar	Közszolgáltatás, szabad- foglalkozásúak stb.	Egyéb	Összesen	A város lélekszáma
1890*	52,8	—	—	—	—	14325
1900	52,6	17,3	9,7	20,4	100,0	13895
1910	48,9	16,0	9,0	26,1	100,0	14947
1949	38,7	16,6	14,8	29,9	100,0	16317

Forrás: A Magyar Korona Országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás. 2. köt.; MSK Új sorozat, 1900. 1—2. köt.; 1910. évi népszámlálás. MSK Új sorozat, 42, 48. köt.; 1949. évi népszámlálás. 8. köt. A foglalkozási statisztika részletes eredményei. 1950.

* Polgári népesség, míg a többi népszámlálás a jelenlévő népességet osztályozta.

A szociológiai-rendi, életmódbeli elkülönülés a századfordulón lényegesen élesebb, mint a történeti-jogi rendeké volt. A forradalom előtt a történeti-rendi státuszok rendszer keresztülmetszette szinte a teljes foglalkozásszerkezetet, így a foglalkozások mellett kialakult életmódok rendszeresen ellentmondásban voltak a felbomlásában megmerevedő feudális-jogi állással. A várost lakó nemesszaládók egy része például osztozott a mezővárosi zsellér-iparosság sorsában. Az anyakönyvek tanúsága szerint — ahol még az ötvenes években is használják a nemzeti titult — ezek a családok rendszeresen házasodtak nem nemesekkel, ritkán házasodtak azonban össze szellemi és fizikai foglalkozásúak. A foglalkozások mentén kirajzolódó szociológiai-rendi határvonal átlépésére az egyre tömegesebbé váló foglalkozási mobilitás kínálkozott az egyének számára. A mobilitásnak általában képzéssel összekapcsolódó formája a külső megnyilvánulásaiban elkülönülő csoportok között mélyebb kapcsolódást hordozott, mint amit a köztük elmozduló egyének személy szerint létrehozhattak. A mobilitással elérhető életmód — egyben társadalmi státusz — a mezővárosi struktúra felső rétegeiben önálló, a hagyományos rétegcéloktól elütő motívuma lesz a felhalmozásnak, s a

középrétegek életmódjához való hasonulás jegyeivel együtt példaképpül szolgál a nyomukban következők számára is. Előre kell bocsátanom, hogy a hasonulás sohasem a példaképet reprodukálja.

A szóban forgó átalakulás a népszámlálások adataiból hosszabb periódusban fogható meg (4. táblázat).

A város társadalmi átalakulásának fő tendenciája világosan kirajzolódik a 4. táblázaton: a mezőgazdasági népesség csökkenése, illetve a közszolgálat és szabadfoglalkozás, valamint az egyéb kategóriákba soroltak számának és arányának növekedése. A statisztika természetesen csak a foglalkozási nomenklatúrán nyomot hagyó, effektíve bekövetkezett változásokat regisztrálja. Nem kapunk választ arra, hogy az egyes ágazatokban összeírtak merre mozdulnak el, s hogy ez a foglalkozási szerkezet átalakulásán túl milyen rétegmozgásokat takar. Ezekre keresek először is választ a századfordulói árvaszéki mintában.

2. Mobilitásformák

A mobilitásnak három főbb, összefoglaló formáját találtam a forrásban: foglalkozásváltoztatást — a tulajdonképpeni mobilitást —, az elvándorlást és a házasságot. A statisztikai foglalkozásszerkezeti leírásokon kívül a mobilitás történeti formáinak leírásával a korszakra nézve nem találkoztam a hazai történeti irodalomban. A mobilitásformáknál általában *Andorka Rudolf* kategóriáit fogadom el (1970), kiegészítve azonban a házassággal mint a mobilitásban korábban nagyobb szerepet betöltő formával. Elfogadva azt, hogy a foglalkozási mobilitással foglalkozó kutatás korlátozott területre terjedhet ki (*Strauss* 1971), a foglalkozási mobilitást nem egyszerűen kompromisszumként követem végig különböző kontextusaiban, hanem mint annak az átmeneti társadalmi sávnak a mozgását, amelyre ez speciálisan jellemző. Ez a társadalmi sáv a történelmileg kialakult struktúra könnyen elválasztható rétegeit fedi, nevezetesen azokat, amelyek kimozdulása korábbi státuszából ipari vagy szellemi foglalkozásváltással jár együtt. A foglalkozásváltás sem eredeti, paraszti helyi társadalmi környezetben, sem az értelmiségi foglalkozásokon belül nem tükrözi még, illetve már a mobilitást.

Mobilitásnak tekintek tehát minden olyan elmozdulást, amely az egyén társadalmi helyzetét szülei vagy saját korábbi állásához képest megváltoztatja. A mobilitás — vagy társadalmi elmozdulás — kétféle értelemben használatos (*Andorka* 1970, 7): átfogó értelemben, amely a társadalmi helyváltoztatás jelenségére csoportokkal és egyénekkal kapcsolatban általában utal, valamint speciális értelemben, amely kifejezetten szakmai-foglalkozási elmozdulást takar. A mobilitás átfogó értelmébe — mint a fenti meghatározás is tükrözi —

az elvándorlást, más szóval, a migrációt is belesorolom, melynek során egyének és csoportok környezetükkel változtatják meg társadalmi helyzetüket. A migrációt ugyanolyan speciális és rétegjellegű mozgásformának tekintem, mint a foglalkozási mobilitást. A házasságra mint specifikus női mozgásformára a következőkben térek ki.

A 272 feldolgozott árvaszéki iratban 238 esetben kaptam arra nézve információt, hogy az általuk tükrözött háztartásban az árvaszéki ügy lezárásáig előfordult-e elmozdulás vagy sem. Mivel az intézmény a gyámoltott gyermekek sorsát nagykorúságukig figyelemmel kíséri, az így nyert adatok megbízhatónak látszanak. Ennél bizonytalanabb a forrás a generáción belüli (intragenerációs) mobilitás kiderítésénél, ahol a szülők házassági anyakönyvi kivonatában vagy más korábbi okiratban feltüntetett foglalkozás és az árvaszéki nyilvántartás különbsége ad támpontot. A mobilitási adatok között csak az iratban exponált szülői háztartás két generációjánál bekövetkezett változásokat, illetve változatlanságot számoltam össze. A szülők és nagyszülők egymáshoz mért elmozdulását ott, ahol ennek háztartási háttere is dokumentált, a többgenerációs mobilitási eseteknél írom le.

Immobil háztartásnak tekintem azokat a háztartásokat, ahol a szülő és a gyermek generációjában sem elvándorlás, sem foglalkozásváltozás nem történt, a család tagjai pedig azonos foglalkozási csoportból származó féllal kötöttek házasságot.

Az esetek többségében természetesen a három főbb mobilitásforma kombinációjával van dolgunk. Emellett megkülönböztethető a nemzedékeken belüli, nemzedékek közti, a foglalkozások kvalifikációs skáláján lefelé és fölfelé történt helyváltoztatás, valamint a férfiak és nők elmozdulása stb.

Alább felsorolom a minta 238 háztartásának mobilitásformák szerinti durva bontását (a háztartások — ht. — esetszámával):

1. Foglalkozási mobilitás (össz. 38 ht.)
 - 1.1. intergenerációs foglalkozási mobilitás (36 ht.)
 - 1.1.1. fölfelé (28 ht.)
 - 1.1.1.1. helyváltoztatással (20 ht.)
 - 1.1.1.2. helyváltoztatás nélkül (8 ht.)
 - 1.1.2. lefelé (5 ht.)
 - 1.1.3. lefelé és fölfelé (3 ht.)
 - 1.2. intragenerációs mobilitás helyváltoztatással, fölfelé (2 ht.)
2. Házasság fölfelé (14 ht.)
 - 2.1. házasság kvalifikációval (8 ht.)
 - 2.1.1. házasság kvalifikációval és helyváltoztatással (7 ht.)
 - 2.2. házasság felfelé, kvalifikáció nélkül (6 ht.)
3. Migráció (75 ht.)
 - 3.1. értelmiségi migráció (16 ht.)
4. Immobilitás (11 ht.)

A kis minta háztartásai — különösen a foglalkozási tekintetben mobil háztartások — csak csoportosítva elemezhetők. A csoportosítás csak a variációk tartalmi szembesítésével és a csoportok felhasználásának az elemzés során való behatárolásával lehetséges.

A legelső differenciációs szempont a mobil egyéneknél, illetve az őket mobilizáló háztartásoknál a nemek szerinti lenne. Az 52 mobil háztartásból 17 bocsát útnak leányokat, összesen 18-at. A 14 házassággal való mobilitási eset mind leányokhoz kapcsolódik. A leányok mobilitása tehát annyira egybeesik a házassági mobilitással, hogy külön kezelésüket a 4 eset kedvéért nem láttam érdemesnek. Amit tudok róluk, itt mondom el. A mobilitás e típusát az jellemzi, hogy a kvalifikációval házasulók többsége saját iskolázással elért státusza fölé házasodik: a 2 kvalifikációval elmozduló parasztleány közül az egyik gimnáziumot végez, s iparművész lakberendezőhöz megy nőül, a másik egy német parasztleány, aki polgári iskola után varrni tanul, s erdőmérnök férjet talál. Itt a tényleges társadalmi helyzet a házassággal alakul ki, a leány egyéni kvalifikációs elmozdulását követően. A tipikus kettőt lépő leányok státuszát a férj kölcsönzi, a státusz elérését viszont a leány megelőző otthoni viszonyai teszik lehetővé. Ennek a kategóriának a zöme is az iparosleányokra esik (6 leány, akikről még írok a tanulmányban).

A két első mobilitásformánál az esetek többségében közös vonás az átrétegződésben képzéssel való aktív részvétel. Két csoport tér el ettől: a lefelé elmozdulók és felfelé, kvalifikáció nélkül házasodók. Amennyiben azonban a mobilitás háztartáson belüli vagyoni felhalmozási előfeltételeit vesszük figyelembe, az utóbbiak (6 nő) társadalmi irányultságukat és hozományukat tekintve inkább a foglalkozási skálán fölfelé elmozdulókhöz kötődnek, mint más csoportokhoz. A fölfelé és lefelé elmozduló 3 háztartásnál a foglalkozási mobilitás egyéni kudarcáról van szó, az egyik gyermeknek sikerült képzéssel kilépnie abból a foglalkozási rétegből, amelyikből testvére lefelé lépett. A kvalifikáció nélkül felfelé házasodókat, valamint a felfelé és lefelé elmozdulókat, amennyiben egy-egy réteg háztartásainak mobil viselkedését, társadalmi irányultságát vizsgálom, a mobil csoportba sorolom — mint látni fogjuk, mindkét kombináció jellegzetes rétegvonásokat hordoz.

A mobil esetek többsége helyváltoztatással is együtt jár. Az iparosok és a szellemi foglalkozásúak kevésbé helyhez kötöttek, mint azok a paraszti rétegek, amelyekből kikerülnek. A 47 felfelé elmozduló háztartásból (38 foglalkozási mobilitási eset az 5 lefelé elmozduló nélkül = 33 + a 14 fölfelé házasodó = 47) az a 12, amelynél nincs elvándorlás, mintámban semmiféle rétegvonást nem hordoz, amennyiben tehát nem a helyi kötöttségekkel kerülnek kapcsolatba, a mobil viselkedésük összevont kategóriájába soroltam őket is.

Nem tehetem meg, hogy összevonjam evvel szemben az elvándorlóknak mind a 75 háztartását. A mobilitásformák rétegjellegűek. A mobil gyerekeket

kibocsátó háztartások többsége a birtokos parasztság és az értelmiség között helyezkedik el, nagy súllyal a mezővárosi blokkon belül (5. táblázat).

Az értelmiségi foglalkozásoknál pontosan olyan jellegű kategoriális választóvonalról van szó, mint a parasztságnál, ahol a rétegeken belüli mozgásokat már nem tükrözi a foglalkozási nomenklatúra. Az értelmiségiek mozgása így a migrációnál csapódik le. Az értelmiségiek többsége a fővárosokba, Budapestre és Bécsbe, vagy nagyobb vidéki városokba vándorol, elsősorban Pécsre. Itt az ökológiai helyzet változtatása egészen más tartalmat hordoz, mint a többségében fizikai munkás elvándorlóknál, akikből a migráns háztartások többsége kikerül (6. táblázat). A 16 elvándorló értelmiségi esetét tehát indokoltnak látom külön kezelni.

5. táblázat. A felfelé elmozduló háztartásfők megoszlása társadalmi kategóriák szerint (esetszám)

Birtokos paraszt	Szegény-paraszt és napszámos	Önálló iparos	Iparos-segéd	Al-tiszt	Hivatalnok	Vállalkozó	Munkás	Egyéb	Összesen
15	8	11	1	1	6	3	1	1	47 (100%)

35 (78%)
mezővárosi blokk

6. táblázat. A 75 migráns háztartás fejének foglalkozása (esetszám)

Birtokos paraszt	Önálló iparos	Szegény-paraszt és napszámos	Iparos-segéd	Munkás	Cseléd	Értelmiségi	Egyéb
2	3	11	10	7	17	16	9

A foglalkozási nomenklatúra másik említett problematikus kategóriája, a parasztság, szinte teljesen kimeríti az immobil háztartások csoportját. A 111 immobil háztartásból kerekén 100 paraszti háztartás, a minta parasztságának kétharmada. A társadalmi átrétegződés egész folyamatának torz megítélése lenne ezt a foglalkozási immobilitást tényleges változatlanságnak tekinteni. Az immobil viselkedés mindenesetre jelzője annak, hogy ebben a csoportban, amely az egész társadalom mozgásához óriási dinamikával járul hozzá, más csatornákon zajlik az átalakulás. Mivel a tanulmányban elsősorban a foglalkozási mobilitást vizsgálom, nyilván azok a momentumok kerülnek a parasztság belső mozgásából felszínre, amelyek a hagyományos

7. táblázat. A 238 esetből álló mobilitási minta megoszlása főbb mobilitásformák szerint (esetszám és százalék)

Mobilitás felfelé				Mobilitás lefelé		Immobilitás		Migráció				Összesen	
egyéni		házassággal						proletár		értelmiségi			
eset	%	eset	%	eset	%	eset	%	eset	%	eset	%	eset	%
33	14,0	14	5,8	5	2,1	111	46,6	59	24,8	16	6,7	238	100

paraszti viselkedés és a foglalkozási-szakmai elvű modern struktúraváltás között közvetítenek.

A leggyakrabban használt mobilitási csoportokat a 7. táblázatban foglalom össze.

3. A mobilitás csatornái

A kis szekszárdi mintából kikerülő 70 — foglalkozási státuszára nézve mobil — egyén útja jól mutatja, hogy a századfordulón rétegekre jellemző csatornákon keresztül folyt a társadalmi helyváltoztatás (lásd az 5. táblázatot).

A 238 esetből álló minta több mint 70%-át adó mezővárosi blokk (szegényparasztság, birtokos parasztság, iparosok és segédek) követi leghatározottabban a népszámlálásokból kirajzolódó változások tendenciáját. A 8. táblázatból azonban kiolvasható ezen belül a specializáltabb ipari és szellemi tevékenységek felé tartó trend két fázisa is: A) a paraszti ipar felé áramlás; B) az iparosok adminisztratív és szellemi pályák felé áramlása. A 29 kilépő parasztyerek közül 19 választ ipari foglalkozást; a 19 iparosgyerekből 16 lesz alkalmazott, hivatalnok, tanár, s csak kettő megy papnak, illetve orvosnak.

A két fázis lényeges különbségét a mobilitás két formája, az egyéni és a házasság útján való társadalmi helyváltoztatás jelzi legélesebben. A parasztnál a mobilitásnak az egyéni kvalifikációval közel egyenrangú formája az iparosokkal kötött házasság (6:6). Ez a jelenség a mezővárosi blokk belső kohéziójának tükröződése. Az iparosoknál és a szellemi foglalkozásúaknál hasonló konjunktív kapcsolatoknak nincs jele. Az iparosok tanult gyermekei ugyanis nemcsak az atyai generációhoz viszonyítva változtatnak helyet a társadalomban a szellemi foglalkozással, hanem elhagyják a mezővárosi blokkot is. A jelenség emancipációs vonása az, hogy a nők is csak ezen az úton léphetnek fölfelé. A 19 kilépő iparosgyerek közül 6 leány, akik polgári iskolai (3 eset), tanítónői (2 eset), illetve (egy esetben) a polgári iskola után megszerzett óvónői képzettséggel helyezkednek el — meglehet, tanulmányaiknak is ösztönzője lehetett a rangosabb házasság reménye. Az iskola náluk, éppúgy, mint a férfiaknál, a szociológiai értelemben vett rendi választóvonalat hidalja át. Az „úri osztály” alsó határának átlépése feltételezi a „kesztyűskalapos” viselkedési normák legalább polgári iskolai szintű elsajátítását.

8. táblázat. A mezővárosi mobilitás csatornái. A 70 kilépő gyermek intergenerációs foglalkozási mobilitásának iránya és megoszlása (esetszám)

A kilépő foglalkozása		Apai foglalkozás																		Össze- sen		I. és II.	
		mezővárosi blokk						altiszt		hiva- tálnok		vállal- kozó		értel- miségi		munkás		egyéb					
		szegény- paraszt		birtokos paraszt		iparos és segéd																	
		I.*	II.*	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.				
Értel- miségi	diplomás és pap					2				2		1	1							3	3	6	
	főiskola			1	1	7	B			5		1								14	1	15	
Hiva- tálnok	gimnázium				2	3														5	2	7	
	polgári iskola					6														6	—	6	
Iparos		2	3	4	3					2								1		9	6	15	
Szakmunkás és varrónő		3		1		A		2				1		I						8	—	8	
Gyári munkás		3																		3	—	3	
Apáca és ápolónő		1		2						1										4	—	4	
Altiszt, csendőr, rendőr			1	2			1									2				4	2	6	
Összesen		9	4	10	6	18	1	2	—	8	2	5	1	I	—	2	—	1	—	56	14	70	

* I.= egyéni kilépés; II. = házassággal való kilépés.

A 8 lefelé elmozduló személy jelzi a rendi határt átlépők státuszának ingatagságát. Hasonló visszalépés, mint ami a hivatalnok- és az értelmiségi rétegeknél tapasztalható az ipari munka felé, az iparosok és a parasztság között a férfiak számára nemigen lehetséges. Az iparüzés lehetőségétől elesettek elvándorolnak, munkássá lesznek vagy állami szolgálatot keresnek maguknak, s ez utóbbi a kvalifikáció szempontjából színvonalesést jelent.

A mezővárosi blokkon belül, a viszonyoknak ezen a fejlettségi szintjén, a deklasszálódás a munkaerő természetes újratermeléséhez szükséges talpalatnyi föld elvesztésével következik be véglegesen. A szegényparaszti deklasszálódás következménye, a mezővárosi termelésből való kiszorulás azonban nem a foglalkozási mobilitásnál jelentkezik elsősorban, hanem a migrációnál. A mobil szegényparasztság sem nincstelen. A szegényparaszt iparossegéddé lett fia csak egy-egy kis parcella föld vagy néhány száz korona örökséggel vehette meg otthon a lábát. Az örökség megkönnyítette azonban az ipari munkássá válást, a nagyvárosok környékén való letelepülést is.

4. Vagyoni kategóriák és mozgásformák

A foglalkozási mobilitás és immobilitás nagyjából ugyanarra a két csoportra, döntő többségében a birtokos parasztságra és az iparosokra volt jellemző. Ezen belül a parasztság a mobilitással többnyire a blokkon belül változtat helyet, az iparosok viszont rendszeresen elhagyják vele a blokkot.

Láthattuk azonban azt is, hogy a fenti mobilitási csatornákat elsősorban a módosabb parasztság és az önálló iparosok veszik igénybe, míg a szegényebb rétegekre inkább a migráció jellemző (lásd az 5—6. táblázatot).

9. táblázat. *Négy paraszti kategória megoszlása mozgásformák szerint (164 paraszti eset a 272-es mintából, százalék)*

Megnevezés	Választó birtokos	Birtokos, nem választó	Törpe-birtokos	Napszámos
Immobilitás	56	66,0	55,6	47,7
Mobilitás	18,8	12,0	14,8	19,0
Migráció	0,0	2,0	18,5	28,6
Egyéb	25,0	20,0	11,1	4,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
(Adatszám)	(16)	(100)	(27)	(21)

Bár a kategóriák alá vonható esetek kis száma nem jogosítana fel ilyen mértékű bontásra, a 9. táblázat éppen azt illusztrálja, hogy a paraszti kategóriák erősen koncentrálnak az immobil forma körül. Kirajzolódik ezen túl az 5—6. táblázaton is látható helyzet: a foglalkozási mobilitás

birtokosokhoz kötődése és a migráció szegényparaszti karaktere. Ez — a formák rétegekre koncentrálódása — engedi meg a kis esetszámok mellett a formák rétegösszefüggéseinek részletesebb elemzését.

A 9. táblázat azt a közismert ténytet illusztrálja, hogy a parasztos jellegű települések stabil magja a középparasztság, melyhez hozzáírhatjuk a hagyományos kismestereket is. A társadalom marginális rétegei alul is, felül is intenzívebb mozgásban vannak. A tendencia irányát, a hagyományos mezővárosi blokk felbomlását ismervé, az immobilitást úgy kell tekintenünk, mint annak a csoportnak a mozgását, ahol még nem dőlt el a századfordulón, hogy milyen formában lesznek kénytelenek elmozdulni.

5. Az abszolút hagyatéki nagyság és a paraszti mozgásformák

Az egyes háztartásokból kikerülő cselekvő (aktív) — vagyis az adósságok (a passzívum) levonása nélkül summázott — hagyatékok nagysága akkor is hasonló összefüggést mutat a mozgással, ha nem az 500 koronás értékhatárt vesszük alapul, hanem tényleges értékeik rétegenkénti átlagát. Míg azonban az 500 koronás határral át tudtam hidalni a hagyatékoknak a hagyatékahagyótól függő különbségeit, amikor tényleges nagyságukkal foglalkozom, erre is szükségés kitérni.

10. táblázat. A családi hagyatékok átlagos nagysága koronában a mezővárosi blokk három vizsgálható csoportjában (esetszám)

Birtokos parasztlak		Mobil iparosok* csoportja	Napszámosok
együtt	mobil csoport		
4987,73	6159,60	21418,37	196,97
(32)	(8)	(4)	(4)

* Csak mobil iparosok családi hagyatékaik maradtak ránk.

A hagyatéki nagyság rétegeken belül hagyaték típusonként különböző. A hagyatékoknak két fő típusa van: az egyéni hagyaték és a családi hagyaték, mégpedig aszerint, hogy egyének (*asszonyok* vagy *férfiak*) után maradt, vagy egy *család* egész vagyona került hagyatékba. A kétfajta hagyaték közül a család hagyatéka közelíti meg legjobban azokat a gazdasági különbségeket, amelyek a mezővárosi blokkon belül fennállnak.

Az abszolút hagyatéki nagyság hagyaték típusonként egyenes arányosságot mutat a mobilitási készséggel (10. táblázat).

A mobilitásban mintabeli számarányához képest alacsonyabb értékkel részt vevő parasztság átlagosan kisebb hagyatékokat produkál, ezen belül a mobil háztartásokból kikerülő hagyatékok a paraszti átlagnál magasabbak. Különösen magas a mobilitást tanúsító iparosok hagyatékaiknak átlaga. Az utóbbiaknál az a nagyságrend is megjelenik, amelynek bázisán az iparosság gyermekei átlépi a mezővárosi blokk határát.

A vagyoni nagyságrendi arányok a hagyatékokat terhelő adósságokkal ellenőrizhetők.

Az árvaszéki iratok legmegbízhatóbb, legkönnyebben kezelhető adatai az adósságtételek, amelyek a hitelnyújtás feltételeinél fogva — a törvényes háromszoros értékfedezettel — igazolják a vagyoni nagyságrendeknél kialakult képet. Szemben a hagyatékok aktív állagával a passzívumok felvételénél nincs mód az adatok megváltoztatására. A hitelintézetek és a magánhitelezők a halálesetek, de más, kintlevő tőkéjük sorsát befolyásoló családi eseményeknél is sietnek biztosítani magukat. Az adósságok ugyanakkor nemcsak a hagyatékhagyót terhelik. Az egy család tagjai által felvett hitelek kiegyenlítése a családot közösségileg érinti, ezért a hagyatékoknál az egész adósságot felsorolják, megjelölve, hogy az örökrésznek megfelelően mekkora rész terheli belőle az ügyben exponált családtagot. Mivel az adósságok összegének megváltoztatására nincsen mód, az örökösök érdeke pedig az, hogy az örökösödési adó összegét csökkentsék, az örökösödési adó alapjául szolgáló tiszta aktív hagyatékok értékét igyekeznek közelíteni az adósságokhoz. Az adósság így az a nagyságrend, amely szintjével a legbiztosabb mutatója a manipulált hagyatéki, vagyoni nagyságrendek tényleges színvonalának.

11. táblázat. A családi hagyatékok és az intézményi adósságok átlagos nagysága koronában a mezővárosi blokk három vizsgálható csoportjánál (esetszám)

Megnevezés	Birtokos parasztek		Iparosok		Hivatalnokok, értelmiségiek, vállalkozók
	együtt	mobil csoport	együtt	mobil csoport	
Családi hagyatékok	4987,73 (32)	6159,60 (8)	—	21418,37 (4)	—
Intézményi adósság	1033,48 (63)	1580,44 (11)	2905,86 (15)	4746,98 (7)	12368,89 (16)

Az intézményi adósságok nagysága megerősíti a családi hagyatékok mobil és immobil háztartások közti kategóriánkénti különbséget (11. táblázat). A hagyatéki nagysággal megegyezően kirajzolódik ugyanakkor a foglalkozási-társadalmi kategóriák közti fokozati különbség is: a földműves átlag és mobil csoportjuk közti családi hagyatékbeli különbség 1,2-szeres, intézményi adósságoknál 1,5-szörös; a mobil földműves és mobil iparos csoport közti

különbség 3,4, illetve 3,1-szeres. (A rendi határ érzékeltetéséül: a mobil iparosok és a szellemiek csoportjánál az átlagos intézményi adósság nagyságrendbeli különbsége 2,6-szoros — ugyanez szellemi és mobil paraszti relációban 7,8-szoros.)

A sorba egyetlen adat nem illik bele, a 12. táblázat négy mobil paraszti háztartásából kikerülő gazdasszony egyéni hagyatéka.

12. táblázat. Az egyéni (férfi és asszonyi) hagyatékok átlagos nagysága koronában a mezővárosi blokk három vizsgálható csoportjában (esetszám)

Megnevezés	Birtokos parasztok			Napszámosok
	együtt	mobil csoport	Mobil iparosok* csoportja	
Férfiak	2744,15 (31)	3557,97 (10)	7841,63 (4)	158,16 (6)
Asszonyok	2180,17 (27)	1357,58 (4)	2888,22 (9)	294,69 (9)
Arányuk (férfi = 1)	1:0,79	1:0,35	1:0,37	1:1,85

* A táblázatot három immobil iparos egyéni hagyatékaival tudom kiegészíteni. Egy csizmadiáné 1696 korona értékű házat hagyott hátra; egy üvegesmester fél házat és üzlete készleteit, 2913 korona értékben; valamint egy borbély fél házat és egy 32 korona értékű üzletet, összesen 2281 korona értékben. Tehát mindhárman a paraszti átlag körül helyezkednek el.

A négy esetet elintézhethetnénk egyszerűen, az adatok kis számából eredő véletlennel, ha egy másik tendencia nem szólna mellette. A kispolgárosodó rétegek háztartáson belüli viszonyai erősen különböznek a hagyományostól, s ez — ha nem is pontos nagyságukat — a jelenséget valószínűvé teszi. Minél hagyományosabb paraszti viszonyokat tükröznek ugyanis az ügyek, a női — férfi hagyatékok paritása annál szorosabb. Ha immobil csoportjukat különválasztjuk a birtokosok együttesétől, az arány az átlaghoz képest 1:0,79-ről 1:0,88-ra módosul (23 asszony és 21 férfi hagyatéka alapján). Az immobil viselkedésűeken belül a hagyományos viszonyok közt élő — noha nem szegény — szekszárdi felsővárosi református gazdák esetében az arány viszont már 1:1,05 (7 asszony és 5 férfi hagyatéka alapján).

A napszámosok pár száz korona értékű hagyatéka ebben a sorozatban látszólag a mobilizációtól való távolodás másik végétét jelzi, de itt már minőségileg is másról van szó. A nincstelenség, a löszpartba vajt üreglakás és a tisztos szegénység körülményei között egyként jellemző a háztartások asszonyközpontúsága a térben mozgékonyabb férfiak mellett. Ez a néhány szegényes hagyatéka férfi—női nagyságrendi arányban is nyomot hagy.

6. Örökség és mobilitás

A hagyatékok abszolút nagyságában tükröződő vagyoni állapot a társadalmi státusz egyik legfontosabb összetevője. Ez a nagyság áll az adózással összefüggésben, rajta keresztül nyernek politikai jogokat a polgárok — többek közt választójogot —, ennek mértékében hitelképes egy gazdaság, s ez adja a réteg társadalmi célkitűzéseinek fedezetét is.

A cselekvő hagyatékok azonban még két szűrő után válik gyakorlati tiszta örökséggé az örökösök kezén, éspedig az adósságok levonásán és az osztály tételen — az örökösök közti felosztáson — keresztül. Mivel azonban többnyire kontinuos háztartásokról van szó, a passzívumot nem egyenlítik ki az örökösök, hanem az aktív hagyatékhhoz hasonlóan megosztóznak rajta, a telekkönyvi átírásnál örökrészükre tábláztatják be. Az adósság gyakorlatilag elkülöníthetetlen része a vagyonnak. Ha előbb nem, a szőlőfelújítási kölcsönöket felvéve a parasztság is megtanult élni a bankhitellel. Kifizetésük az adósságtól való hagyományos félelemtől hajtva előfordult, de ez káros és kerülendő dolog volt már a századelőn a hagyatéki eljárások során. Megengedhető tehát, hogy — az adósságokat egyelőre zárójelbe téve — az örökösökre jutó cselekvő hagyatéki nagyság, egyszerűbben, az örökség alakulására összpontosítsam figyelmem.

Az abszolút hagyatéki nagyság elemzésének mentén elindulva, a családi örökségnél a hagyatéki nagyságrendek rétegenkénti arányainak első látásra ellentmondó adatokat kapunk (13. táblázat).

13. táblázat. A családi örökség átlagos nagysága koronában a mezővárosi blokk három vizsgálható csoportjában (esetszám)

Birtokos parasztok		Mobil iparosok	Napszámosok
együtt	mobil csoport		
1683,44 (38)	1463,37 (8)	3792,17 (4)	48,23 (4)

Az örökség nagysága és a mobilitás összefüggése a hagyatékhöz képest visszajára fordul a parasztoknál. Míg a mobil hagyatékok átlagos nagysága 813 koronával nagyobb volt, itt 220 koronával kisebb. Emellett a ki-egyenlítőds felé tendál a köztük és az iparosok közt fennálló különbség is. A hagyatékok átlagos értékénél a mobil földművesek és mobil iparosok közt a különbség 3,4-szeres, az örökségeknél csak 2,5-szörös. Ennél is látványosabb a mobil iparosok és parasztok hagyatéki értékkülönbségének csökkenése: hagyatéknál 4,2-szeres, örökségeknél 2,2-szeres.

A változások nyilván a különböző csoportok örökösszámbeli eltérését

jelzik. Az örökösök számában, illetve az egyes csoportok termékenységi különbségeiben az eddigiekhez képest egy látszólag irracionális elem jelenik meg a mobilitás motívumai között.

A férfi és asszonyi egyéni hagyatékok egy örökösre jutó nagysága érzékenyebben reagál a bennük megtestesülő nemek szerinti különbségekre, mint az örökösök számára. A mobil férfi hagyatékok elég nagyok voltak ahhoz, hogy az örökösök számával osztva is megtartsák a paraszti átlaghoz mért fölényüket — a mobil asszonyi hagyatékok pedig átlag alatti szintjükön osztódtak fel (14. táblázat).

14. táblázat. Az egyéni örökségek átlagos nagysága koronában a mezővárosi blokk három vizsgálható csoportjában (esetszám)

Megnevezés	Birtokos parasztok		Mobil iparosok csoportja	Napszámosok
	együtt	mobil csoport		
Férfiak	1225,55 (31)	1780,02 (10)	2875,83 (4)	68,67 (6)
Asszonyok	778,67 (27)	403,28 (4)	1068,46 (9)	222,28 (9)
Arányuk (férfi =1)	1:0,64	1:0,23	1:0,27	1:3,24

A férfiak és az asszonyok utáni örökségek egymás közti aránya sem változott lényegesen a hagyatékoknál számolthoz képest. Előfordulhat az is, hogy a kis esetszámok mellett a mobil és az immobil eseteket tartalmazó földművesátlag arányainak megfordulása csupán a véletlen műve: az egyes örökösök közt felosztódó hagyatékok típusonként szélsőségesen különböznek az örökösök számát tekintve. Mégsem ez történt (15. táblázat).

15. táblázat. Az átlagos örökösszám hagyaték típusok szerint

Családi hagyaték	Egyéni hagyaték	
	férfi	asszonyi
3,27	3,30	2,76

A termékeny korban meghalt asszonyok miatt van ugyanis különbség köztük, de ez éppen nem olyan irányban hat, hogy a férfiaknál ne következhetett volna be a családi hagyatékoknak a mobil parasztnál látott, fokozottabb felaprózódása, illetve a mobil örökségek átlag alá süllyedése. A táblázatok nyilvánvalóan olyan adatokat tartalmaznak amelyek a világosabb tendencia kirajzolódásában egymás ellen dolgoznak.

Az örökösszám alakulását mindenestre érdemes a családi hagyatéknagyságát bemutató 10. táblázat bontásában is megnézni. Itt a mintát azokkal a háztartásokkal is kibővíttem, amelyeknek e kategóriákban nem volt megbízható hagyatéki adatuk, köztük négy immobil iparossal. Az így született 16. táblázat ugyanazt az egyenes arányosságot mutatja az örökösszám és a mobilitás között, mint amit a mobilitás és az abszolút hagyatéki nagyság között láttunk (lásd a 10. táblázatot). Ott a mobilitás mellett nagyobb vagyonekat találtunk, itt magasabb az örökösök száma. A mobil háztartásokból kikerülő nagyobb hagyatékok mégsem olyan nagyok, hogy a nagyobb örökösszám mellett, felosztódva is megtarthatnák fölényüket társadalmi rétegük átlagához képest.

16. táblázat. Az átlagos örökösszám alakulása foglalkozás és mobilitás szerint koronában a mezővárosi blokk három vizsgálató csoportjában (esetszám)

Birtokos parasztok		Iparosok		Napszámok
együtt	mobil csoport	együtt	mobil csoport	
3,15 (119)	3,50 (24)	3,11 (14)	3,46 (10)	2,68 (19)

A mobilitás tehát avval a közismert mikrostrukturális feszültséggel együtt jelenik meg, amikor felaprózódás fenyegeti a vagyoni kölcsönöztes társadalmi státuszt.

7. Felekezet és mobilitás

A társadalmi státuszt fenyegető vagyoni felaprózódás feszültségének kialakulásában a kulcsszerepet minden eddigi adatunk szerint az örökösszám játssza. Az itt szereplő másik két tényező közül az örökösszám alakulását befolyásolhatja a vagyoni helyzet, a mobil viselkedés nem. Az örökösszámot befolyásolhatná még a foglalkozási réteghelyzet. A vizsgált mezővárosi kistermelői együttesen, a mezővárosi blokkon belül az örökösök számában nincs jelentős különbség a parasztok és az iparosok között. Közrejátszhat viszont az örökösszám különbségeiben a hagyatékhagyó felekezeti hovatartozása. A mezővárosi blokk települési szegregációs formáit tárgyalva láttuk, hogy a felekezeti különbségek különösen a városi parasztságánál fejeződtek ki élesen. A különbség a közösségek hosszabb távú népességfejlődésében már a század első felében is megfigyelhető (17. táblázat). Két felekezeti csoportjuk, a katolikusoké és a reformátusoké mintánkból összehasonlítási lehetőséget is nyújt az örökösszám és a mobilitás összefüggésének tisztázásában.

17. táblázat. Felekezeti megoszlás Szekszárdon a sematizmusok és az 1828-as összeírás alapján

Felekezet	Római katolikus	Lutheránus	Református	Görög-keleti	Zsidó	Összesen (100%)
1812, szám (%)	5090 (75,8)	2	1600 (23,8)	9	8	6709
1828, szám (%)	6427 (78,85)	—	1702 (20,88)	3	18	8150
1852, szám (%)	77,98 (80,65)	43	1733 (17,92)	—	94	9659

Forrás: *Catalogus venerabilis* MDCCCXII. 47; MDCCCXIV. 88; *Schematismus venerabilis* 107; L. Nagy 1828, 387.

Szekszárd mezővárosi parasztságánál tehát vizsgálandó, hogy a vallási különbségekben megjelenő két kultúrán belül — a katolikusnál és a reformátusnál — egyformán érvényes-e a korábban látott két általános tendencia: a mobilitás és a magasabb örökösszám, valamint a magasabb hagyatéki nagyságrend és a magasabb örökösszám együttléte. A felbontás bázisa a 272-es minta mindkét szempontból vizsgálható 119 paraszti háztartása, ahol az átlagos örökösszám 3,15 volt (18. táblázat).

18. táblázat. Az örökösszám alakulása a) felekezet és mobilitás, illetve b) hagyatéki nagyság — az 500 koronás vagyoni nagyságrendi határ — szerint (esetszám; átlag: 3,15; 119 eset)

a)

Római katolikus 3,31 (91)		Református 2,74 (28)	
mobil	immobil	mobil	immobil
3,76 (21)	3,17 (70)	1,8 (4)	2,88 (24)

b)

500 korona alatt, 2,79 (30)		500 korona felett, 3,22 (89)	
római katolikus	református	romái katolikus	református
2,96 (24)	2(6)	3,33 (67)	2,91 (22)

a) Az adatok azt mutatják, hogy a katolikus parasztságnál az általános tendenciának megfelelően együtt jár a mobil viselkedés a magasabb örökösszámmal, a reformátusoknál nem.

b) Mindkét felekezetnél — a köztük fennálló különbség ellenére — egységesen magasabb az 500 korona feletti hagyatékkal rendelkező birtokos parasztság örökösszáma.

A családi hagyatékoknál látható tendenciában tehát — a mobilitás és az abszolút hagyatéki nagyság egyenes arányával szemben, az örökségek nagysága és a mobilitás fordított összefüggésében — a többséget alkotó katolikus paraszti viszonyok érvényesülnek.⁸

Nem ugyanez történt az egyéni, férfi és asszonyi hagyatékoknál. Az örökösökre eső női hagyatékok nagyságát a református parasztlak alig befolyásolták. Ehhez hasonlóan a paraszti átlagnál a zömmel immobil református parasztlak sem az örökösök számában, sem a hagyatékok nagyságában nem különböztek élesen a katolikusoktól. A tíz mobil férfi hagyatékából azonban egy 12 ezer koronát meghaladó, egyetlen leányörökösre szállt, s osztatlan került át az örökségbe. Az egykézű református parasztpolgár után maradó örökség az átlag fölé emelte a mobil paraszti örökségek nagyságát. A hagyatékok között az adat nem okozott eltolódást, mert a katolikus gazdák közt ennél nagyobb vagyonok is akadtak, amelyek azonban fel is aprózódtak az osztályegyezségekben. A református adatot a sorból kiemelve, a mobil parasztférfiak utáni örökségek is mélyen a paraszti átlag alá süllyednek: 1780 koronáról 667 koronára, míg a paraszti átlag 1225 korona volt.

Ebben az arányban viszont szintén a katolikus parasztlak hatása érvényesül, s felveti annak szükségességét, hogy adatainkat visszamenőleg is felülvizsgáljuk ebből a szemszögből.

Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a paraszti mobilitásban a katolikus parasztlak a minta parasztlakán belüli aránya fölött vesz részt — szemben a reformátusokkal (19. táblázat).

19. táblázat. A paraszti mobilitás felekezeti megoszlása (százalék és esetszám)

Megnevezés	Katolikus	Református	Összesen
Felekezeti megoszlás a parasztlakán belül	78,05 (128)	21,95 (36)	100,0 (164)
Felekezeti megoszlás a mobil parasztlak csoportján belül	82,61 (19)	17,39 (4)	100,0 (23)

⁸ A szekszárdi fölsővárosiak „egykezését” az anyakönyvek teljes feldolgozása nélkül nem tudom kétséget kizáróan bizonyítani, s az irodalom sem köti ebben a vonatkozásban a városrészt a Sárközhöz (*Simontsits* 1936; *Kovács* 1937; *Andrásfalvy* 1973 — pedig *Simontsits* mint Szekszárdon élő alispán. *Andrásfalvy* mint itt élt néprajzkutató bizonyára tudtak róla). A XIX. század első harmadában a református népesség arányának viszonylagos csökkenése a városban valószínűsíti *Andrásfalvy* Sárközre megfogalmazott, s azóta *Andorka* által (1975b; *Andorka—Balázs-Kovács* 1984) igazolt véleményének igazságát, hogy a születésszabályozás már az előző (XVIII—XIX. századi) századfordulón elindul. Ezt a pécsi egyházmegye sematizmusából és az 1828-as összeírás adataiból lehet összeállítani. (Lásd még később.)

Különbözik a két közösség a mobilitás irányában is. Bár itt már egyes esetekről van szó — mivel egy felekezeti csoportra összpontosul —, jelentőséget kap az eddig érintetlenül hagyott paraszti mobilitási szórvány, amely az iparosokat átugorva, a szellemi pályáknál található (lásd a 8. táblázatot), és jóformán kizárólag a reformátusokból kerül ki. Köztük van az imént kiemelt gazdag parasztleány, aki e kisvárosi környezetben bizarrnak hangzó foglalkozású férjet választott: iparművész lakberendezőt, maga pedig gimnáziumot végzett. Ugyancsak református kisgazda fia a második értelmiségi, aki állatorvos lett. Gimnáziumot végzett hivatalnok felesége lett a harmadik paraszti származású, mobil református. A négy református parasztyerek közül, aki a mobilitást választotta, egy lett csak iparos, mégpedig a jellegzetesen hagyományos csizmadia szakmával.

Az a megállapítás tehát, hogy a paraszti mobilitás az ipar felé irányul (a 8. táblázat *A* csoportja), gyakorlatilag a katolikus parasztságra vonatkozik. Ezt igazolja a mobilitási lépcsőfokoknál a következő is (a 8. táblázat *B* csoportja), ahol az iparos-hivatalnok és értelmiségi csatornát mintámban már nem veszik igénybe reformátusok. A református szórványt leválasztva, az élesebben kirajzolódó katolikus paraszti mozgáshoz hasonlóan, a katolikus iparosok is kiegyensúlyozottabb léptekkel haladnak felfelé. Néhány eljut a főiskoláig, a két diplomás szintű értelmiségi közül azonban csak egy katolikus iparosgyerek van, aki pap lett. A másik egyik zsidó kiskereskedőnk fia, aki orvosnak tanult Pesten.

8. A három mezővárosi mobilitási alapmodell

Szekszárd társadalma a századfordulón két rendi jellegű csoportra bomlik, amelyek településileg is elkülönülnek, elkülöníthetők azonban a foglalkozásokkal is. Az egyik, amelyiket mezővárosi blokként foglaltam össze, a kistermelői rétegegyüttes: a birtokos parasztság, a kisiparosok és a kiskereskedők alsó rétege, valamint a kistermelésben még részt vevő szegényparasztok, napszámosok meg a velük durván egyazon réteget alkotó kisvárosi munkásság. A másik csoport az állami és magánadminisztráció és az értelmiség. A szellemi foglalkozásúak a XVIII. századtól kezdve nőnek föl a mezővárosi blokk mellett. A szellemi foglalkozásúak, az „úri középosztály” mellett a mintán belül megfigyelhető a mezővárosi blokk rendi határvonalán kívül szorult városi proletariátus, a cselédek, altisztek, ipari és alkalmi munkások, akikkel majd a következőkben kell foglalkoznom. Az eddigiekből a mezővárosi blokk hagyományos társadalmi szerkezetéből való kilépés modelljei bontakoznak ki.

Az elkülönülő modellek a társadalmi különbségek metszéspontjainál kristályosodnak ki. A változások kihívására, mint láttuk, nemcsak foglalkozásonként és vagyoni helyzet szerint ad különböző válaszokat a mezővárosi

blokk, hanem a felekezetekben megnyilvánuló kultúrák szerint is. Sőt — bár ezt csak egy nagyobb minta adatainak korrelációjával lehetne minden kétséget kizáróan bizonyítani — úgy tűnik, hogy a hagyományos kistermelői viszonyok közt a felekezeti különbségek jelentősebb eltérésekkel járnak együtt, mint a modernebb polgári társadalmat differenciáló vagyoni és foglalkozási kategorizálással.

Összefoglalva tehát, a következő alapvető mobilitásmodelleket látom elkülönülni mintámban:

1. *A katolikus birtokos paraszti modell.* Paraszti státuszában feszültséget okoz a magasabb örökösszám, a vagyon felaprózódásának veszélye. A feszültség a réteget foglalkozási mobilitásra sarkallja. A magasabb örökösszám immobil réteget is potenciálisan mobil viselkedésre utalja.

2. *A református birtokos paraszti modell.* A réteg a vagyonok felaprózódása ellen születéskorlátozással védekezik. Az örökösök számának csökkentésével elért vagyoni koncentráció bázisán kiugró társadalmi helyváltoztatásokat produkál, a mobilitásban azonban a katolikus parasztságnál számarányánál is kisebb szerepet játszik. Immobil kisgazda rétege a születéskorlátozással még fokozottabban él, s mivel az ipar felé kilépés alternatívája rétegnormáival is ellenkezik, potenciálisan a migráció tartalékát képezi.

3. *A mezővárosi kispolgári modell.* Törzse a katolikus gazdákkal szoros kapcsolatban álló katolikus iparosság, felekezetiileg azonban a parasztságnál összetettebb: mintánkban néhány üggyel képviseltetik magukat a szlovák és német evangélikusok és a zsidók is. Közös jellemzőjük a magas örökösszám és a paraszti szintnél lényegesen magasabb átlagos vagyoni nagyságrend. Kilépéseiket már nem elsősorban a vagyon felaprózódása mozgatja, hanem a viszonyok konzerválásával szemben önállósult cél, a mezővárosi blokk rendi határának átlépése. Immobil rétegekre mintánkból nem lehet következtetni.

A három alapmodell, mint látni fogjuk, a gyakorlatban a városban élő etnikai-felekezeti csoportokra jellemző változataiban figyelhető meg.

III. Asszimiláció és mobilitás

1. Asszimilációs csoportok

A mobilitási modellek sugallják, hogy kapcsolatba hozzuk őket a nemzetiségekkel, elsősorban a Tolna megyei németiséggel. A különbözőképp viselkedő csoportoknál a forrás névanyaga is önként kínálkozik erre a distinkcióra. A református felekezetűeknél a mintában egyébként gyakori idegen hangzású vezetéknevek szinte teljesen hiányoznak. Az iparosoknál és a szellemi foglalkozásúaknál nemcsak a német nevek gyakorisága, hanem általában a vezetéknevek sokfélesége jellemző.

A felkínálkozó vonásokkal szemben áll a vezetéknevek nemzetisége és a nemzetiség összekapcsolhatóságának kidolgozatlansága a korszakra nézve. Hogy mégis megkísérlem a vezetéknevek feldolgozását a mobilitás problémakörével kapcsolatban, arra nemcsak az említett feltűnő jelenségek ösztönöztek, hanem az is, hogy a konvencionálisán elfogadott nemzetiségi kritériumok, az anyanyelv és a vallott nemzetiség a vizsgált csoportoknál egy átalakulási folyamatnak már csak a végeredményét tükrözik. 1900-ban 400 német anyanyelvű polgárt számoltak össze a közel 14 ezer lakosú városban, amelyből körülbelül 100-an voltak, akik nem beszéltek magyarul. A nevek mellett a forrás adatainak durva áttekintésénél is kidomborodó különbségekből kitűnik, hogy a német anyanyelvűek 2,8, illetve a kizárólag németül tudók fél százaléka nem tükrözi a nemzetiség súlyát a város társadalmi viszonyaiban. Arra az etnikus hozományra, amellyel a vizsgálat szereplői a már magukénak vallott magyar polgári nemzetben elhelyezkedtek, legkézenfekvőbb utalás a több mint százéves anyakönyvezés során megszilárdult vezetéknev. A nyelvváltással párhuzamosan egy réteget jellemez a mintákban a névváltás mint névmagyarosítás: az idegen vezetéknevűek közszolgálatba lépő fiatalabb generációját. A század elején a magyarosítás már Tolna vármegyében is szervezett mozgalom. A „Tolna vármegyei millenáris magyarosító alap” kamatait azon tanítók, óvónók között osztják ki, „akik a magyar nyelv és a magyar beszéd tanításában kiváló sikereket értek el”; gyakran ők maguk is magyarosított nevek.⁹ Spontán névváltás az iratokban a gyakran

⁹ *Tolnamegyei Közlöny*, 1906. május 24., ugyanitt vita a névmagyarosítás fölött: „Kritikus” és

helyet változtató, az írásbeliséggel laza kapcsolatban álló cigányoknál fordul elő.

A vezetéknev csak utalás, melynek tényleges tartalmára a nevek jelenségkörnyezetének részletes elemzése vezethet rá, erre pedig alkalmas forrás az árvaszéki irat. Az alábbi fejezetet ilyen elemzési kísérletnek tekintem.

Az asszimiláció fő színtere a különböző nemzetiségű felek házasságából származó család. Éppen a vegyes nevű házaspárok magas aránya mutatja, hogy ebben az időben már az egyének vagy a háztartásfők neve után ítélve meg a nemzetiséget, téves információkhoz jutunk. A forrás feldolgozása során készített genealógiai táblázatok lehetővé teszik, hogy ne egyének vezetéknevét, hanem egy-egy csoporton belül a homogén és heterogén nevű házaspárok számát vegyük figyelembe. Míg az egyének vezetékneve statikus, nemzetiségükre nézve esetleges adalékul szolgál, a házaspárok nevei a nemzetiségek összekapcsolódására és a keveredés mértékére is utalnak. A 238 esetből álló mobilitási mintából a házaspárok névösszetételének arányai és az anyanyelvi statisztika, nem egész 3%-ot kitevő németiségének különbsége elég világos. A mobilitási minta háztartásfőinek és első feleségüknek névösszetételét számolom össze a jelentősebb német és magyar nemzetiség bontásában (20. táblázat).

20. táblázat. 238 házaspár nevének nemzeti összetétele, asszimilációs csoportok

Megnevezés	Homogén magyar	Homogén német	Magyar—német vegyes	Egyéb vegyes	Összesen
Esetszám	109	30	61	38	238
Százalék	45,8	12,6	25,6	16,0	100

A házaspárok névösszetétele viszont a város etnikus viszonyainak finomabb megközelítéséhez vezet. Itt már szándékosan használtam a „nemzetiség” helyett az „etnikum” — magyarul: a „népiség” — kifejezést, hiszen még a homogén német nevű házaspárok többségénél is magyar anyanyelvű, magát magyarnak valló emberekről, tehát magyar nemzetiségről van szó. A nemzetiség, jól látható, s a fejezet további részében ezt igyekszem bebizonyítani, eredetére nézve sokféle csoportot foglal magába. Ezeket a nemzetiségükre nézve azonos, eredetükre, viselkedésükre nézve különböző csoportokat nevezem etnikumoknak. A kisszámú, de létező szekszárdi németiség más nemzetiség, tagjai a német nemzetiségűek egyik történeti etnikumához tartoznak — velük külön nem foglalkozom. A nemzetiség kifejezést tehát nem a nemzeti kisebbségek — mint nemzetiségek — értelmében használom.

A házaspárok névösszetételéből adódó asszimilációs csoportokkal viszont forrásokkal ellenőrizhető adatokhoz is jutottam. Az egyházi házassági

„Bírálat...” augusztus 9.). A lapok hetenként közük a magyarosított nevűek sorát.

anyakönyvekből öt éves időszakokban számoltam össze az első házasságukat kötő vőlegények és menyasszonyok vezetéknevének nemzetiségi összetételét.¹⁰ A számítás igazolta az árvaszéki minta református csoportjának a nevek nemzetisége szerinti nagyfokú homogenitását, a katolikus felekezetűeknél viszont a házaspárok névösszetételénél a mintában kialakult arányokat. Itt több időszakból is tudtam mintát venni, s ezek az összeolvadásnak történeti távlatot is kölcsönöztek. Mivel a reformátusoknál száz év anyakönyveit áttekintve csak 7 idegen nevű házasuló fél fordult elő — amelyből 3 a református egyházban esküdött evangélikus volt —, a 20. táblázathoz hasonló bontásban a római katolikus házaspárok névösszetételéből kialakuló asszimilációs csoportokat mutatom be három öt éves időszak és az árvaszéki minta katolikus háztartásfői és feleségük adataival (21. táblázat).

A XIX. század második felében felgyorsult asszimiláció az árvaszéki minta két generációja között is észlelhető. Erre egy kisebb, optimalizált, árvaszéki

21. táblázat. A katolikus asszimilációs csoportok aránya három anyakönyvi és az árvaszéki mintán belül (esetszám és százalék)

Megnevezés	A házaspárok névösszetétele				Összesen	
	homogén magyar	homogén német	magyar—német vegyes	egyéb vegyes		
1739—1743	esetszám	163	48	10	57	278
	%	58,6	17,3	3,6	20,5	100
1839—1843	esetszám	174	56	71	36	337
	%	51,6	16,6	21,1	10,7	100
1890—1894	esetszám	115	36	106	42	299
	%	38,5	12,1	35,4	14,0	100
Árvaszéki*	esetszám	65	19	57	33	174
	%	37,4	10,9	32,8	18,9	100

* A 272 esetből álló mintából a katolikus felekezetűek a 29 egyedülálló nélkül (lásd a 2. táblázatot).

¹⁰ A feldolgozásnál arra törekedtem, hogy a XVIII. század eleji betelepülés időszakához minél közelebbi mintát vehessek. A római katolikus anyakönyveknél az 1730-as évektől találtam viszonylag rendszeres bejegyzéseket — a korábbiaknál megszakítások vannak —, az első folyamatos öt év 1739 és 1743 között maradt fenn, a következő öt évet száz évvel később vettem, míg az 1890—1894-es időszak volt a kutatható legkésőbbi öt év. A XVIII. században a belvárosi katolikus plébánián jegyezték be a reformátusokat is, ennek felhasználása azonban erősen bizonytalan lett volna. Megjegyzem, hogy az itt bejegyzett református házaspárok — az 1790-es évekig — kivétel nélkül homogén magyar nevéek. A református anyakönyveknél az első rendezett öt év 1852 és 1856 közé esik. Ekkor már a katolikus szinten az új előírásoknak megfelelően, teljes névvel, életkorral, származás és foglalkozás megnevezésével vezetik a matrikulákat. A következő időszak (1890 és 1894 között), melyet feldolgoztam, már a katolikusokéval egyidejű. (Országos Levéltár Filmtára A 5003 és A 5004 a szekszárdi római katolikus belvárosi plébánia anyakönyvei, valamint A 794 a szekszárdi református egyház anyakönyvei.)

22. táblázat. Intergenerációs asszimiláció 128 háztartás házaspárainak névösszetételei alapján

Megnevezés	Homogén magyar		Homogén német		Magyar—német vegyes		Egyéb vegyes		Összesen
	eset-szám	%	eset-szám	%	eset-szám	%	eset-szám	%	
1. generáció	58	45,3	19	14,8	36	28,2	15	11,7	128
2. generáció	52	40,6	17	13,7	45	35,2	14	10,9	128
Disszimilációs lemorzsolódás	—	10,3	—	10,5	—	—	—	—	—

iratokból származó minta áll rendelkezésre, amely 128 esetről a háztartásfőnek és első feleségének, valamint a háztartásfő első gyermekének első házasságát veszi figyelembe. (A minta azokból az esetekből áll, amelyeknél mindkét generációban ismert a házaspárok vezetője. Az optimalizálást a város 1900-as népszámlálás felekezeti arányai szerint végeztem el.)

A házaspárok névösszetételének alakulása az anyakönyvi mintákban és az árvaszéki iratok két generációjánál határozott tendenciát mutat: a homogén névösszetételük csökkenését és — összességében véve — a heterogén nevek arányának növekedését.

A társadalmi átalakulás és a házaspárok nevének nemzeti összetételével jelzett asszimiláció párhuzamát szemlélteti, ha a homogén és vegyes házasságok rendi választóvonalon inneni és túli arányát is megnézzük a 238 háztartáson belül (23. táblázat).

23. táblázat. A homogén és vegyes nevű házaspárok aránya a mezővárosi blokkon belül és a mezővárosi blokkon kívüli két rétegnél

Megnevezés	Mezővárosi blokk		Városi proletár		Közép-réteg		Összesen
	eset-szám	%	eset-szám	%	eset-szám	%	
Homogén nevek	103	62,4	22	52,4	14	45,1	139
Heterogén nevek	62	37,6	20	47,6	17	54,9	99
Összesen	165	100,0	42	100,0	31	100,0	238

A vegyes házasságok arányának növekedése a zártabb mezővárosi viszonyok közül kilépők mobilitási irányait követi.

A nemzetiség tehát a város társadalmának foglalkozásszerkezetéhez hasonló mozgásban van. Mint ahogy a mobilitással a korábbi mezővárosi tevékenységszerkezet épül át, itt a korábban kialakult etnikumok nyílnak meg az asszimiláció előtt.

Hangsúlyoznom kell azonban, hogy ezek az adatok nemcsak hogy az egyének nemzeti besorolását nem helyettesítik, de a háztartásokét sem.

A mobil viselkedés összetevői között az etnikum mindenesetre két történeti rétegében jöhet számításba: a korábban tradicionális keretek közt kialakult, disszimilálódóban lévő etnikumban, és az új, részben más nemzetiségű etnikumok asszimilációjával létrejött polgári nemzetiségben.

Annak ellenére, hogy az asszimilációban magyar nyelvű és öntudatú nemzetiség jön létre — akár a vegyes házasságokból származó utódokat —, ezt az új típusú polgári etnikumot sem tekinthetjük egyedül a korábbi, többséget kitevő magyar etnikum leszármazottjának.

A homogén és vegyes házasságok aránya csak tendenciaszerűen utal arra, hogy egy közösség zártságánál fogva közelebb vagy távolabb áll a mezőváros egy-egy korábbi etnikai csoportjához. Az etnikumok a városban ugyanis számarányukat tekintve sem indulnak egyenlő eséllyel a vegyes házasságok kötésénél. A kisebb számú németeknek nagyobb az esélyük, hogy a többséget alkotó magyarokkal rétegnormáiknak megfelelő házasságot kössenek, mint fordítva. Ennek ellenére az első homogén generáció disszimilációs lemorzsolódása a második generációra a két etnikum házaspárainál közel azonos, körülbelül 10% (lásd a 22. táblázatot).

24. táblázat. A második generáció disszimilációs szóródása és rehomogenizációja az első generációhoz képest (esetszám)

Első generáció	Második generáció			
	homogén magyar	homogén német	magyar—német vegyes	egyéb vegyes
58 homogén magyar	43	—	14	1
19 homogén német	—	7	8	4
36 magyar—német	9	5	21	1
15 egyéb vegyes	—	5	2	8
Összesen 128	52	17	45	14

A disszimilációs arány azonossága mögött a két közösség eleve különböző mértékű etnikus nyíltsága áll. Lényeges különbség van ugyanis a kettő között abban, hogy milyen mértékig rezisztensek az asszimilációval szemben. Ez pedig csak akkor derül ki, ha a második generáció homogén nevű házaspárait abból a szempontból vesszük vizsgálat alá, hogy milyen mértékig örökletes homogenitásuk, és milyen mértékig jön létre rehomogenizációval az első generáció vegyes házasságaiból. Ezt az első generáció homogén és vegyes házasságainak második generációs megoszlásából lehet megtudni (24. táblázat).

A 17 második generációs homogén német házaspárnak tehát több mint a fele, a magyaroknak egyötöde jön létre homogenizációval. A magyaroknál több mint 80%-bán homogén magyar homogén magyart követ. A magyarok rehomogenizációja emellett mintámban kizárólagosan a magyar—német vegyes relációból kerül ki, míg a németek a város más nemzetiségei, szlovák és szerb nevű csoportja felé is nyíltak.

A különbség a lakóhelyi elkülönülésnél is tükröződik. Éles elkülönülés olyan mértékben, mint felekezetiileg, nincs. Korábban azonban az utcanevekből következtethetően volt. Az 1880-ban még Német utcaként jelölt Bezerédy utca a századfordulón már a „kozmpolita” Belvárosba esett, ezzel szemben a református felsővárosi Magyar utca (a mai Bethlen Gábor utca) a legutóbbi időkig megtartotta református magyar jellegét.

Ezzel újra az etnikum felekezeti vonatkozását érintettük. Mielőtt azonban ezt a mobilitási modelleknél is oly fontosnak bizonyult komponenst ideilleszteném, vessünk egy pillantást arra, hogy milyen arányokat találunk a 238-as mobilitási mintában az asszimilációs csoportokon belül (25. táblázat).

25. táblázat. A felfelé elmozduló háztartások aránya az asszimilációs csoportokon belül (százalék és esetszám)

Megnevezés	Homogén magyar	Homogén német	Magyar—német vegyes	Egyéb vegyes	Összes esetszám
Mobilitási arány	16,5	33,3	21,3	15,7	—
Esetszám	18	10	13	6	47
Összesen	109	30	61	38	238

A 47 mobil háztartás — amely magába foglalja a 2 integrációs mobil esetet, de nem tartalmazza a foglalkozási skálán pusztán migrációként tükröződő értelmiségiek társadalmi helyváltoztatását — közismert arányokat mutat a csoportokon belül: a németeknek és a németekkel vegyes házaspároknak a homogén magyarokénál lényegesen nagyobb mobilitását. A nemzetiség, illetve az asszimiláltak korábbi etnikuma tehát jelentős tényező a mobil viselkedésnél, s ez a modellek karakterére is kihatással kell legyen.

2. Etnikai-felekezeti csoportok

A minta háztartásainak az asszimilációhoz való viszonyuk szerinti csoportosítása, bár alkalmas az etnikai komponensek kidomborítására, meglehetősen durva beavatkozás a város egykorú társadalmi különbségeinek szerkezetébe. Éppen az asszimilált csoportok jelenléte bizonyítja, hogy az éles

26. táblázat. A 238 esetből álló minta bontása a háztartásfő felekezete és a házaspárok nevének összetétele alapján

Felekezet	Névösszetétel				Összesen
	homogén magyar	homogén német	magyar— német vegyes	egyéb vegyes	
Római katolikus	65	19	57	33	174
Evangelikus, református	42	—	4	3	49
Izraelita	—	9	—	1	10
Egyéb	2	2	—	1	5
Összesen	109	30	61	38	238

99

választóvonalak nem az etnikumok között húzódtak, s ezt a minta etnikai-felekezeti bontása is alátámasztja (26. táblázat).

A 99 különböző etnikai relációból kikerülő vegyes házasságból 90 (90,9%) katolikus. (A katolikusok mintabeli aránya: 74,6.) A homogén csoporton belül két közösség különül el zártágával: a református magyar és a német nevű zsidó.

A nevekben hordozott etnikumot tehát karakterisztikusan keresztezi a felekezeti hovatartozás.

Az etnikai-felekezeti csoportok léte régóta ismert, körülhatárolásukra azonban még nem találtam kísérletet. A századforduló íróit a nemzeti asszimiláció érdekelte, a felekezeti tényező az antiszemizmushoz való szemléleti viszony alá rendelődött, később ennek ellenhatásaként — mint elavult szempont — az egyházak belügyévé degradálódott, s a történeti irodalomból is elmaradt. Itt csak két feltűnő példát említenék, az egyik egy régi társadalomtudományos szemléletű, példamutató feldolgozás, *Jászi Oszkáré* (1912), a legújabb pedig *Kolossa Tibor* disszertációja, amely nemkülönben lelkiismeretes munka, s kitér a nemzetiségek agrártársadalmi helyzetére is (1978). Ezzel szemben szociológiai munkákban találkozni az etnikus, felekezeti, sőt etnikai-felekezeti csoportok (*etnoreligious groups*) tárgyalásával modern körülmények között is.

A kultúra közvetítődésén keresztül a vallási eredetű normák elvesztik eredeti, vallásos tartalmukat, öntudatlanul vannak jelen a gyakorlatban, s mint ilyenek nem utalhatók vissza a távoli múltba sem. Erről saját kutatásom győzött meg. Az 1972-es szekszárdi háztartás-felmérési feldolgozások alkalmával még nem volt áttekintésem a város múltbeli etnikai-felekezeti viszonyainak itt leírt részleteiről (*Tóth Z.* 1976a). Az a mezővárosi kispolgári modell, amely nemcsak elemeiben, hanem az új viszonyokhoz alkalmazott rendszerében is világosan kimutatható volt a kockaházak lakóinál, Szekszárdon egyértelműen a katolikus csoportokhoz köthető. A többségében paraszti származású, erősen felhalmozásra orientált, „sokgyermekes”, mobil viselkedésű háztartásoknál a vallásnak alig van már közvetlen normatív hatása — és nemcsak a valláskényszer hiánya és a más szellemű iskoláztatás következtében, hanem a felhalmozási periódus századfordulón is tapasztalható általános kulturális passzivitása miatt. Itt az új életforma a katolikus vegyes etnikai-felekezeti csoportbeli birtokos paraszti, és a katolikus mezővárosi kispolgári modell elemeit a folytonos kultúra gyakorlata közvetíti.

A Szekszárdon elkülöníthető etnikai-felekezeti csoportok a városnak jellegzetes karaktert kölcsönöznek. Ennek a karakternek az országos arányokkal való összehasonlítása, mivel nem az anyanyelvi nemzetiséget használtam fel, közvetlen módon lehetetlen. Hogy mégis milyen skálán helyezkednek el az itt összeszámlált etnikai-felekezeti csoportok, arra az 1900-as és az 1910-es népszámlálásoknál közölt részletes népességstatisztikai táblák adataiból tudok tájékoztatót adni.¹¹ Az anyanyelvi nemzetiség viszont elfedi az asszimiláltak csoportját, amelynek kiszámítására eddig nem találtam megoldást. Annak érzékeltetésére, hogy mégis milyen országos keretek közt jelentkezik a probléma, az anyanyelvi-felekezeti csoportok közül a legalább 100 ezer főt elérő 16 legnagyobbat sorolom fel, országon belüli és anyanyelvi csoportján belüli arányukkal (27. táblázat).

27. táblázat. Anyanyelvi-felekezeti csoportok Magyarországon az 1900. és 1910. évi népszámlálás alapján

Anyanyelvi-felekezeti csoport	Magyarországon jelenlevő lakosságon belüli arány, %		Anyanyelvi csoportján belüli arány, %	
	1900	1910	1900	1910
1 milliós lélekszám feletti csoportok				
1. római katolikus magyar	29,45	31,95	57,33	61,80
2. református magyar	14,16	14,03	27,53	27,12
3. görögkeleti román	10,18	9,84	61,28	61,01
4. római katolikus szlovák	8,40	7,65	70,65	71,80
5. római katolikus német	8,02	6,94	67,68	66,62
6. görög katolikus román	6,32	6,20	38,04	38,44
400 ezres lélekszám feletti csoportok				
7. zsidó magyar	3,53	3,83	6,87	7,42
8. evangélikus szlovák	2,74	2,47	23,09	23,21
9. görögkeleti szerb	2,54	2,48	97,94	98,46
10. görög katolikus rutén	2,43	2,49	96,70	98,23
11. evangélikus német	2,43	2,24	20,54	21,57
100 ezres lélekszám feletti csoportok				
12. evangélikus magyar	2,13	2,28	4,15	4,41
13. görögkatolikus magyar	1,46	1,66	2,85	3,22
14. zsidó német	1,23	1,07	10,41	10,34
15. római katolikus horvát	1,12	1,06	98,95	98,92
16. görög katolikus szlovák	0,60	0,43	5,07	4,06

Forrás: MSK Új folyam, 18. és 64. köt.

¹¹ MSK. Új folyam, 18. és 64. köt.

Tolna megyében 1900-ban a dolgozat etnikai-felekezeti csoportjainak megfelelő anyanyelvi-felekezeti csoportok megoszlása a következő volt (a jelenlévő népességen belül, százalékban):

1. római katolikus magyar	48,84
2. római katolikus német	18,45
3. —	—
4. református magyar	13,39
5. zsidó német	0,59
6. egyéb	
ezen belül az összlakosság százalékában	
6.1. evangélikus német	9,38
6.2. zsidó magyar	2,72
6.3. református német	2,05
6.4. görögkeleti szerb	0,38

Anyanyelvi metszetben az asszimilált német és egyéb etnikum nagy részét a katolikus magyar arány tartalmazza; legtisztábban a katolikus német és a református magyar vághat egybe a házaspárok névösszetételéből alkotott csoportokkal. A legnagyobb eltérés minden adat szerint a zsidó németek csoportjánál van. A 11 zsidó vallású háztartásfő mintából nem ad továbbbontható csoportot a szekszárdi zsidóságnál, de mivel ezt már máshol is megtettem, azt kell mondanom, hogy német nevük ellenére nagyobb arányban lehetnek magyar anyanyelvűek, mint a megyében. A 11 háztartásból egy háztartásfőről tudom, hogy nem tud magyarul (egy foglalkozási kategóriája szerint „egyéb”-be sorolt házaló ügynök). A város pedig egyébként sem volt oly mértékig a bevándorlás célpontja, mint a dinamikusabban fejlődő, nagyobb német lakosságú Bonyhád, Dombóvár, Bátaszék. Az evangélikus németek is inkább ezeket a városokat lakták, mint a közigazgatási centrummal is megtámogatott, magyar többségű és katolikus hagyományokkal rendelkező Szekszárdot.

Az asszimilációs csoportokkal szemben ezek az etnikai-felekezeti csoportok azok, amelyek saját belső kohéziójuk szerint is különválnak, s amelyek már alkalmasak arra, hogy mobilitás-modellekkel is kapcsolatba hozzuk őket. A 238 háztartáson belül a következő főbb etnikai-felekezeti csoportokat látom karakterisztikusnak (a háztartások — ht. — száma):

1. katolikus magyar (65 ht.)
2. katolikus német (19 ht.)
3. katolikus, többségében magyar—német, asszimilálódó vegyes (90 ht.)
4. református magyar (42 ht.)
5. zsidó német (9 ht.)
6. egyéb, a mintában nem karakterisztikus variációk (13 ht.)

A felekezet és a házaspárok nevének nemzeti összetételéből kirajzolódó csoportok egy népet elfednek, amely az összes többtől a legélesebben különbözik, a cigányokat. Őket a homogén magyar nevű római katolikusok között találjuk, szám szerint 4 esettel.

Az etnikai-felekezeti csoportok mobilitásformák közötti megoszlása a csoportok jellegzetes viselkedési típusait írja le (28. táblázat).

A mobilitás terén az etnikai-felekezeti csoportok között élesebb különbséget találunk, mint a 25. táblázatban az asszimilációs csoportoknál. A reformátusok homogén magyar nevűek közül való kiemelésével a legkisebb

28. táblázat. Az etnikai-felekezeti csoportok megoszlása mobilitásformák szerint (esetszám és százalék)

Etnikai-felekezeti csoportok	Mobilitási formák										Összesen, szám
	mobilitás felfelé		immobilitás		migráció		középrétegi migráció		mobilitás lefelé		
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	
1. katolikus magyar	12	18,4	37	56,92	14	21,5	1	1,6	1	1,6	65
2. katolikus német	5	26,3	9	47,4	2	10,3	2	10,5	1	5,3	19
3. katolikus vegyes	18	20,0	40	44,4	25	27,8	7	7,8	—	—	90
4. református magyar	5	11,9	23	54,7	12	28,6	1	2,4	1	2,4	42
5. zsidó német	4	44,5	—	—	2	22,2	2	22,2	1	11,1	9
6. egyéb	3	23,1	2	15,4	4	30,7	3	23,1	1	7,7	13
Összesen	47	19,75	111	46,64	59	24,79	16	6,72	5	2,1	238

mobilitási készséget mutató csoport tűnik ki, míg a zsidók a német nevéük között az egész mintában a felső szintet képviselik. Az etnikai zártság tehát e két csoportnál szögesen ellenkező viselkedést fed. Bár a zsidóságot, az esetek kis száma és rossz hagyatéki-vagyoni adataik miatt külön nem elemeztem, a modellekben motiváló szerepet játszó örökösszám terén is a két szélsőséget alkotják a református magyarokkal.¹²

A zsidók és reformátusok szélsőségeihez képest viszonylag kiegyenlítettebb a római katolikusok mobilitási szintje és örökösszáma. Feltűnő azonban, hogy a németek örökösszáma elmarad a katolikus magyarokétól és a vegyes

29. táblázat. Az etnikai-felekezeti csoportok átlagos örökösszáma (esetszámmal)

Katolikus magyar	Katolikus német	Katolikus vegyes	Református magyar	Zsidó német
3,2 (65)	2,7 (19)	2,8 (90)	2,6 (42)	3,9 (9)

¹² A felekezetenkénti termékenységi különbségek országosan is fennálltak (MSK, Új folyam. 18. köt. — az 1900-as népszámlálás, a bevezető összefoglalásnál; Budapestre nézve *Kőrösi* 1882; társadalmi összefüggéseiről *Szabad* 1976, 6).

Tolna megyére nézve az 1900-as népszámlálás korcsoportmegoszlás-különbségei is az árvaszéki minta különbségeit támasztják alá. A csecsemőhalandóság kérdését kikerülendő a 3—5 éves gyermekek arányát számoltam ki a megye három felekezeti csoportján belül. A legmagasabb a zsidóságé, majd a katolikusoké, 29,7 és 26,5%, s több mint 10%-kal marad el tőlük a reformátusoké: 12,4%.

névösszetételű csoporttól is. Még inkább ezt tapasztaljuk, ha a csoportokról leválasztjuk a mobil háztartásokat (30. táblázat).

A mobilitási készség erőssége és a magas örökösszám tehát a katolikus németeknél nem jár együtt. Örökösszámait a másik két csoport annál magasabb adatai bőven kiegyenlítik az átlagnál magasabb értékre, hiszen ez a legkisebb csoport a katolikus háztartások közt.

30. táblázat. *A 47 mobil háztartás átlagos örökösszáma etnikai-felekezeti csoportonként (esetszámmal)*

Katolikus magyar	Katolikus német	Katolikus vegyes	Református magyar	Zsidó német	Egyéb
2,9 (12)	2,4 (5)	3,3 (18)	2,8 (5)	3,7 (4)	— (3)

Bár itt már reprezentációról nem beszélhetünk, az egymást erősítő adatokból kitűnik, hogy a katolikus birtokos paraszti modellt tisztán a többségében magyar—német vegyes csoport képviseli. A modellben leírt kritériumoknak azonban megfelelnek a mobil katolikus magyarok is, noha mint etnikai-felekezeti csoport kisebb mobilitást mutatnak a németnél és a vegyesnél. A katolikus birtokos paraszti modell egyik változata a német, ahol szintén a születésszabályozásra kell gondolnunk, ha nem is a református magyarok egykésésére. A születéskorlátozásnál a németek későbbi házassági korára gondolok (*J. Hajnal* 1965). A szekszárdi anyakönyvi mintákon ez a XIX. század közepe táján be is igazolódik, a kilencvenes évekre azonban a katolikusok közt a házassági életkor nemzetiségenkénti különbségei szinte tizedes pontosságig kiegyenlítődnek, de a reformátusoknál az ötvenes évek átlaga változatlan marad (31. táblázat).

31. táblázat. *Az első házasságot kötő felek átlagos életkora etnikai-felekezeti csoportonként (esetszámmal)*

Anyakönyvi periódus	Katolikus magyar		Katolikus német		Katolikus magyar—német		Református magyar	
	vőle-gény	meny-asszony	vőle-gény	meny-asszony	vőle-gény	meny-asszony	vőle-gény	meny-asszony
Római katolikusok (1839—1843) és reformátusok (1852—1856)	23,7 (174)	19,09 (179)	25,8 (56)	20,1 (56)	23,9 (71)	19,3 (71)	23,5 (44)	19,8 (44)
1890—1894	24,4 (115)	20,3 (115)	24,5 (36)	20,0 (36)	25,5 (106)	20,9 (106)	23,6 (57)	19,5 (57)

A házasságlevelek ritkasága miatt az árvaszéki mintánál ezt a mutatót nem számolhattam ki. A háztartásfő első házasságából származó első örökös és szülei átlagos korkülönbségéből azonban kiderült, hogy a házassági kor kiegyenlítődése mellett a termékenységi időszak mégiscsak eltolódik a németeknél. Az első örökösnek és apjának korkülönbsége 2-3 évvel több volt a katolikus németeknél, mint a katolikus magyaroknál, s 4-5 évvel több, mint a református magyaroknál. Az anyakönyvi mintára visszatérve, igen jelentős, hogy míg a katolikusok a két időszak között a német iparosság szintjéhez zárkóztak föl — itt minden harmadik házaspár iparos —, a reformátusok a korábbi, magyarokra jellemző arányhoz képest elparasztosodtak: az ötvenes években minden ötödik volt iparos, a kilencvenes években minden tizenkilencedik (57 házaspárból 3). A házassági szokásokon és a felekezeti különbségeken kívül itt már az átrétegződésben való részvétel hatása is érvényesült.

Az árvaszéki iratokból a születésszabályozás szokásairól is kaphatunk adatokat. Feltűnt, hogy ahol tanya és városi ház volt a gazdák kezén, ott a németeknél a születési anyakönyv a városi házszámot tünteti föl, a református magyaroknál a külterületi, tanyai házszámot. A jelenség után érdeklődve, az adatoknak megfelelő választ kaptam: a németek a fiatal házásokat elválasztották egymástól, a fiatalasszony a városban anyja vagy anyósa mellett dolgozott. A fölsővárosi reformátusoknál — szemben a sárközi szokással — a fiatal pár került a tanyára, a gyermekáldás ellen másként védekeztek. Mint az esettanulmányokban is előfordul, több esetben konfliktus pattant ki a reformátusoknál a tanyasi fiatal- és a városi öregcsalád között.

A vegyes csoportnál tehát az etnikumok által hordozott normák asszimilációs cseréjéről van szó, ahol a homogén nevű asszimilációs csoportok jelentős viselkedési különbségei ötvöződnek. Hogy hol zajlik le a társadalmi átrétegződés síkján az eredeti etnikumok normacseréje, arra a mobilitási irányok etnikai-felekezeti csoportokkal való szembesítése ad választ. A mezővárosi blokk paraszti rétegeiből indulók — a 8. táblázat A tömbjébe soroltak — között még a homogén asszimilációs csoportokból származók dominálnak a katolikus vegyessel szemben (16:3); ez nyilván a mezővárosi blokk legzártabb rétegének a társadalmi mozgásba kapcsolódása. Közülük a katolikus magyaroknál határozott kettősséget találtam vagyoni nagyság szerint a mobilitás irányára nézve: a birtokosok a kisipar, a szegényparasztok a munkásság felé veszik útjukat. (A polgári iskola semmilyen jellegzetességet nem mutat: a 8. táblázat 6 polgári iskolás iparosgyereke egy-egy esettel megoszlik a hat etnikai-felekezeti csoport között.) A polgári iskola fölött a B oszlop mobil iparosainál már a vegyes névösszetételűek vannak többen (7:5), ezt azonban a mellette lévő paraszti szórványesetek három, már említett református, ipari lépcsőfokot átugró esete — egy katolikus vegyessel — kiegyenlíti (8:8). Diplomát egy, a mezővárosi blokkból kilépő, német nyelvű

zsidó és egy katolikus vegyes csoportból való fiú szerzett. Megjegyzem, hogy a 8. táblázatnak a hivatalnok apák alatti oszlopa is tisztán a katolikus-vegyes etnikai-felekezeti csoporthoz tartozik, a vállalkozó polgárság pedig mintámban az öt polgári iskolánál magasabb fokon tanított gyerekekkel tisztán a német nevű zsidó etnikai-felekezeti csoportból került ki. A mobilitási minta a közismert, középrétegeken belüli etnikai-felekezeti munkamegosztást némileg sarkítva is tükrözi, mert egyéb kutatásaimból, többek között a virilis listák elemzéséből tudom, hogy a kisváros burzsoáziájában még létezett egy németes műveltségű, erős asszimilációs hajlamú katolikus csoport is (Tóth Z. 1985).

Az etnikai normák cseréje tehát még a mezővárosi blokk rendi határának átlépése előtt megtörténik. Úgy fogalmazhatok, hogy a rendi határ középrétegek felé való átlépésénél (a vagyoni nagyságtól eltekintve) annak a csoportnak van nagyobb esélye, amelyik:

1. magasabb örökösszámmal indul;
2. normarendszerében — a magasabb örökösszám mellett — a mobilitás pozitív megoldásnak számít;
3. asszimilációját — egyben a normarendszerek cseréjét — nem akadályozzák felekezeti különbségek.

Ezektől az adottságoktól a legmesszebb a református magyarok állnak. A 8. táblázatban szórványként jelentkező négy esetből háromban megtaláljuk az ipart átugró, szellemi pályára induló református gazdagyerekek csoportját. A református magyarok csoportja és a református birtokos paraszti modell tehát közvetlen kapcsolatba hozható.

Ennél lényegesen bonyolultabb a mintában kis esetszámmal szereplő német nevű zsidó csoport viselkedésének kibogozása. Mobil adottságaik az örökösszám és a normarendszer terén megvannak, sőt — mivel parasztok köztük nincsenek — eggyel magasabb szintről indulnak a mobilitási lépcsőfokokon. Az asszimilációban éppen úgy gátolja őket a felekezeti zártság, mint a reformátusokat. Esetükben azonban a rendi határvonal is máshol húzódik. Életformájukat tekintve — mint látni fogjuk — iparos-kiskereskedő rétegük nem sokban különbözik a mezőváros hasonló csoportjaitól, a felekezeti elkülönülés azonban fenntartja a korábbi, renden kívüli státuszt. Az asszimiláció náluk emancipációs terhekkel bonyolódik. A zsidóság a mezővárosi kispolgári modell egyik variánsát alkotja.

Az egyszer valamilyen formában *elszigetelt helyzetbe került* etnikai-felekezeti csoportok viselkedésénél azonban más jelenségek is közrejátszanak. Az elszigeteltség mint állandó feszültség feloldására, körülményeikhez képest, mindkét felekezeti csoportnál láthatunk kísérletet.

A reformátusoknál ez elsősorban a felekezeti választóvonal átlépésénél, a vegyes házasságoknál tűnik ki. Egy kölcsönös kapcsolat születésénél talán különösen hangzik, hogy a felekezeti vegyes házasságok többségét a

reformátusok kötik. A mintában található 16 vegyes házasságból 14 katolikus—református. A 14-ből 4 törzsökös fölsővárosi református nagygazdacsaládban történik, kettő önálló református iparosoknál, tehát a mezőváros tradicionálisan zárt felső rétegébe kerülnek katolikus asszonyok. A maradék 8 katolikus—református vegyes házasság már a mezővárosi blokkon kívüli, fellazultabb rétegeknél keletkezik. Ugyanez fordított irányban nem mondható el: módos katolikus gazda- és iparosfamíliákban református asszonyok a mintában egyáltalán nem fordulnak elő. Egyetlen esetben találunk adatot gazdag katolikus iparoscsaládba más felekezetű, evangélikus segéd beházasodásáról. (Lásd Schiszler Károly kádármester esetét.)

A szekszárdi reformátusok esetében az elkülönülést erősíthette a helyi történeti szituáció is, a katolikus „jövevényekkel” szembeni ellenállás, majd a kisebbségi helyzet befelé fordító hatása. A mobilizációval kapcsolatban azonban egy országos történeti tényezőnek is szerepet kellett játszania, a XVIII. századi ellenreformáció egyik nevezetes aktusára, a céhprivilegiumok 1761-es egységesítésére gondolok, nevezetesen az új privilegiumok vallási előírásaira. A katolikus ünnepek tartására kötelezett protestáns iparosok is elálltak helyenként az iparúzéstól, s valószínű, hogy a protestáns parasztságot is visszatartotta ez az iparosodástól (*Eperjessy* 1967, 110—111). Szekszárd földesura az apát volt, majd a (katolikus) tanulmányi alap, amelynek joga volt a céhes viszonyok felülvizsgálatára vallási téren is. Ez alól csak a feudális függésen kívül álló kismanesség mentesült. A vallási diszkriminációt II. József feloldotta, de a céhek ekkor már az ország nagy részén katolikus arculattal alakultak ki, amit megőriztek a katolikus többségű területek ipartestületei is (*Mehrwerth* 1884. 42—43). Az 1829 és 1843 közötti öt évben házasodott katolikusok 20,1 %-a volt iparos, 1852—1856 között a reformátusok 20,4%-a; az utóbbi 9 közül 1 volt nem nemes. Mesterség szerint ezek bognárok (2 fő), kovács, molnár, szűrszabó, varga, csizmadia (2 fő). A molnárok 1739, a kovácsok 1775, a magyar vargák 1766, a szűrszabók 1778, a bognárok 1839, a csizmadiák 1847 (?) óta rendelkeztek céhprivilegiummal a városban (*Szádeczky* 1913, II. köt. — céhlajstrom), a molnárcéhről bővebb fogalmunk van *Hangel Flóra* írásából (1940).

A református anyakönyvekben az 1850-es években még a katolikus anyakönyvekével közel megegyező arányú református, kismanesi (nemzetes) iparosság szerepelt, akik azonban a következő évtizedekben eltűntek a városból. Sorsukról nem sikerült semmit sem megtudnom, de valószínűnek tartom, hogy 1848 után adómentességük megszűntével, az öregebb generáció kihaltával a fiatalabbak nem folytatták a mesterséget. Erre utal mintámban az etnikai-felekezeti csoportok utolsó vegyes kategóriájában a 13 közül a 7 felekezetiileg és a nevek alapján etnikailag is vegyes háztartás, ahol a háztartásfő református magyar és szellemi foglalkozású. Ezek tulajdonképpen a református homogén magyar nyelvűek kiegészítő csoportjának tekinthetők.

A szekszárdi prediális nemesek nem játszottak hasonló normatív szerepet a polgári viszonyokhoz könnyebben alkalmazkodó katolikus népességben belül. A városban éltek, mintámban is található néhány közülük birtokos paraszti sorban (*Csizmadia* 1972).

Zsidó és más felekezetű vegyes házasság mintánkban és a mintába nem került árvaszéki iratok százaiban nem fordult elő. A felekezeti zártságból való kilépés a zsidóknál a felekezetváltásnál jelentkezik. Mintánkban olyan háztartás, amelyben ez előfordult, csak egy van, az iratokban az első világháború előtt már találni egy-egy kikeresztelkedési kérvényt, a háború alatt pedig értelmiségi- és vállalkozócsaládok már elég nagy számmal térnek át katolikus vallásra. Ezt a megoldást választják az etnikai hasonulásnál is, családok váltanak nevet, már a század kilencvenes éveitől kezdve. A felbomlás küszöbén megmerevedett rendi-etnikai-felekezeti választóvonalakat ezek a kísérletek azonban már nem érinthették, inkább az új típusú polgári nemzetiségbe való beolvadás elől szándékoztak elhárítani az akadályokat.

Az elkülönülést azonban a mezővárosi viszonyok között még egy jelenség is konzerválhatja, amit úgy fogalmazhatunk meg, hogy az etnikai-felekezeti csoportok mellett *a különbözők különbözőségének elvárása*. A város felekezeti szegregált lakónegyedeiben, mint egy-egy községben, önálló foglalkozási skálát találunk. A három templom körül a felekezeti megfelelő gazdaréteg városi házait s a településhatár felé a város nagyobb települési hullámaint követően keletkezett szegényebb peremövezeteket figyelhetjük meg. A templom közelében, illetve a főútvonalon települnek meg a városrész kereskedői és iparosai, akik nemcsak a földműves többségtől eltérő jövedelemforrásnál fogva, hanem felekezeti is, de legalábbis etnikailag különböznek. A református magyar Felsővárosban a kocsmáros, cipész, szabó, szatócs német nevű zsidó, a kovács, a csizmadia katolikus magyar. Az Alsóvárosban van református magyar szatócs, kovács és csizmadia, szerb hentes, szlovák nevű bádogos, evangélikus német kádár, a kiskereskedők, a kocsmárosok egy-egy német zsidó. Katolikus német környezetben csak egy hasonló fazekas él, aki időszakonként váltja telephelyét, ahogy agyaggödre felé terjeszkedik a város. A különbözők nemcsak a földműves—iparos relációban válnak el etnikai-felekezeti csoportonként, hanem a birtokosok és földmunkásaik viszonylatában is. A felsővárosi református gazdák hagyományosan katolikus alsó- és újvárosi napszámosokkal dolgoztatnak, a református szegényparaszatok elvándorolnak. A katolikus negyedet viszont a vidékről bevándoroltak szegénynegyedei veszik körül, állandóan készen állva a munkavállalásra és a birtokfoglalásra.

A különbségeket ebben a formájukban az egyre inkább polgárosuló polgári egyesületek, intézmények és az iskolák sem oldják fel, sőt ezek intézményesítik, éppen korszakunkban. Szekszárdon a városi (1873-tól 1905-ig nagyközségi)

tanácsban döntő szavú középhétegek igényeinek megfelelően a hetvenes években többször is megszavazták a felekezeti iskolák községi iskolává alakítását, a végrehajtás azonban a mezővárosi blokk ellenállásán megghiúsult, s a felekezeti elemi iskolák mellett jöttek létre a községi és állami tanintézetek. Az önkényuralom idején, a nemzeti ellenállás egységesítő szellemében — a kaszinó mintájára — alakult polgári egyletek s a dalárda a múlt század végére formálisan is felekezeti egyletekké osztódtak szét. Az iparegylet megtartotta a céhes időkből örökölt katolikus karakterét, s a zsidó iparosok és kereskedők átvonultak a kereskedelmi egyletbe, külön alakítottak kaszinót is, művelődési egyletet is. A parasztság kezdettől fogva felekezeti alapon szervezte meg, az egyházak segédletével, olvasóköreit, könyvtárait, dalárdáit (Tóth Z. 1985).

Az etnikai-felekezeti csoportok viselkedése a mobilitás terén nemcsak a paraszti rend belső felekezeti különbségeivel hozható kapcsolatba. A struktúráján belüli változások több nyomot hagynak, mint maga a szintén modellként működő hagyományos struktúra, például a többséget alkotó immobil tömegnél. Az immobilitás a mobilitási modellel szembeállítva úgy is leírható lenne, mint negatív forma: tehát a kimozdulókhöz képest alacsonyabb vagyoni (hagyatéki) nagyság, kisebb örökösszám, élesebb etnikai-felekezeti elkülönülés stb.

Ha az összetevőket réteggörnyezetükbe helyezzük, azt kell mondanunk ezzel szemben, hogy a pozitív és negatív forma viszonya éppen fordított. A mobil viselkedés összetevői a hagyományos viszonyokon belüli feszültség jelenségei, amelyek bizonyos körülmények között megoldhatók foglalkozási mobilitással. Ez különösen érvényes a parasztságra, ahol a kimozdulás mint cél nem önállósult, s az új áramlatokba, a terményértékesítés és a tőkeforgalom újabb formáiba való bekapcsolódás — szándékuk szerint — a paraszti státusz konzerválására, illetve megszilárdítására irányult.

A parasztság konzervatív irányultságának, mezővároson belül rekedésének látszólag ellentmond a református gazdák rendi határt átgúró mobilitása. Úgy tűnhet, hogy éppen az a csoport képes rugalmasan szakítani a hagyományos normákkal, amellyel kapcsolatban a hagyományokat a legtöbbet emlegettem. Ezen a ponton már a csoportnormákat jellemző szubjektív elemek hatása is bekapcsolódik a megváltoztatandó státusz megítélésébe. A vagyoni nagyságrend a kimozdulók státuszának csak számszerűen kimutatható egyik oldala, a másik ugyanezek vélekedése saját státuszukról. A konzerválandó vagy helyreállítandó státusz igen gyakran generációkon át öröklődő illúzió. A katolikus magyaroknál a korábbi paraszti gazdagság mezővárosi környezetben értéket képviselő emlékképe hagy nyomot az iratokban, amely a város határában elterülő egyes nevezetesebb birtokokra mint elveszett tulajdonára tekint. A református magyarok között ezzel szemben a mezővárosi parasztság soraiban élő tolnai kismesek, libertinusok öntudatát lehet felfedezni (Garai 1883), s ambícióikban is túltekintenek a mezővárosi blokk számukra

egyébként is idegen keretein. A blokkot elhagyó három református magyar gazdagyerekek közül egy apai, egy pedig anyai ágon nemesi származék, a családnak az anyakönyvekben az 1850-es években még használt „nemzetes” titulusa alapján — amelynek jogossága Kempelen alapján nem igazolható. Nyilván itt is illúziókról van szó, amelyek néha tragikus kimenetelű vállalkozásokhoz vezetnek. (Melléklet, 1. eset.) A státuszhoz fűződő képzet, hasonlóan a zsidók feudális renden kívüli helyzetéhez, mint hagyományos, a hajdani rendi-jogi helyzetből származó motívum járul hozzá a hagyományos viszonyok közül való kiszakadáshoz.

IV. A háztartások családszerkezete és a vagyoni felhalmozás

1. A kistermelői családok generációs folytonossága

A társadalmi elmozdulás családszerkezeti összefüggései, bár nem ezeket hangsúlyoztam, eddig is jelentős pontokon bukkantak elő. A mobilitásformák eleve nemzedékek közti viszonylatot fejeznek ki. (Voltaképpen az intragenerációs formánál is nemzedékek közti elmozdulásról van szó, ami eltolódik a második generációs nemzedékek életpályáján.) A gyermekek generációjában a kimozdulás vagy a mozdulatlanság egy háztartás talaján nyugszik. A háztartásnak mint kiscsoportnak a társadalmi különbségek rendszerébe való beépültségéből eredő mobilitási esélyeit kíséreltem meg eddig az iratokból kibontani. A családot mégsem kezelhettem szigorúan fekete dobozként, hiszen már a vagyoni nagyságrend becslésénél is hozzá kellett nyúlnom az örökösök számához.

A nemzedékek közti elmozduláson és az örökösök számán túl azonban egy igen lényeges funkcionális összefüggés is érintette a családszerkezetet. A vagyoni nagyságrendek becslésére felhasznált hagyaték és örökség utalt arra a leghatározottabban, hogy a két generáció — a felhalmozó és a kimozduló — között folytonosság van. Nem egy olyan eset került az iratok közé, ahol a mobilitásirányoknál látott lépcsőzetesség a paraszti-ipari, valamint a mezővárosi blokkot elhagyó szellemi pályák között egy család három-négy folytonos generációjánál közvetlenül megfigyelhető. Éppen az árvaszéki iratok a leghivatottabb tanúi annak, hogy ez a folytonosság, ha túlnyomó többségben — 238 rekonstruált, ismert mobilitású családszerkezetből 180 esetben — fenn áll is, megszakadhat, a két generáció együttese válságot szenvedhet, s ez kihatással van az utódgenerációk társadalmi státuszára és mobilizációs lehetőségeire is.

Az utóbbi jelenséget jobb híján mint „*rendezetlenséget*” fogalom össze, ami a generációs folytonosság rendezetlenségére utal a háztartás családszerkezetén belül.¹³

¹³ Kiscsaládnak a két- és háromgenerációs családokat tekintem, a lasletti beosztás szerint (*Laslett* 1972, ismerteti *Andorka* 1975a) a 3b és 4a, b, c, d kategóriákat. Elkülöníttem ezzel szemben a gyermektelen

A dolgozatban a családháztartásokra helyezem a hangsúlyt, feltételezve azt, hogy ennek állapota az egyéni mobilitás egyik legalapvetőbb faktora. A családszerkezetek a 238 háztartásból álló minta több mint 90%-ában a háztartáscsoport szerkezetével egyeznek meg. A három egyedülállóból és egy-két idegen személy együttéléséből álló háztartást nem tekintem családháztartásnak.

A családszerkezetek megkülönböztetésénél néhány archaikusnak tűnő kategóriát is használok (kiscsalád—nagy család), emellett a családgenézis szerint is különbséget teszek a szerkezeteken belül (házassággal, újraházasodással létrejött szerkezetek), mindenekelőtt pedig az intergenerációs alapfunkciók szempontját is rávetítem az így kialakult eloszlásra (rendezett és rendezetlen családszerkezetek — lásd 32. táblázat).

Az itt közölt családszerkezeti eloszlást demográfiai szempontból nem tekintem a városra reprezentatívnak, erre nézve nincs is semmilyen összehasonlítási bázisom, hozzátevé, hogy más eloszláshoz hasonlóan főbb arányait reálisnak tartom.

A rendezetlen szerkezetek különválasztása funkcionális szempontból indokolt, és általában nem érinti a család formai szerkezetét. A demográfiai szempontból ép családok is lehetnek funkcionálisan rendezetlenek, s töredék családok is biztosíthatják a generációs folytonosságot. A folytonosság a szülői és gyermeki generáció között az eltartáson és nevelésen keresztül a családok alapfunkcióját érinti. A családforma azonban ezentúl a rendezett viszonyok között is funkciókat fejez ki. Nemcsak a bővített formák értelmezhetők funkcionális alapon, hanem a kiscsalád esetleges formai sérüléseinek nyomán létrejött formák is — hogy például rétegenként milyen arányban egészülnek ki a családtöredékek (már az árvaszéknél regisztrált eseményt megelőzően) második házassággal vagy azt követően újraházasodással (32—33. táblázat)

Az utóbbi példa is jelzi, hogy a népességstatisztikánál lényegesen lágyabb adatbázisról van szó a családformák megállapításánál. Az árvaszéki iratok családi eseményt mutatnak be, többnyire az egyik családtag halálát. A családok így mozgásukban jelentkeznek. A családforma megállapítására a hatóságilag dokumentált eseményt megelőző állapot a leghasználhatóbb. (A genealógiai táblázat készítésére való alkalmasság a felvétel egyik kritériuma volt.) Ebben a családszerkezetben zajlik le az esemény során a változás, amelynek árvaszéki adminisztrációja fényt derít a szerkezet eredeti funkcionális vonatkozásaira is. A generációk közti funkcionális kapcsolat és a

házaspárokat (3a), s kétfelé bontom e csoportot: a fiatalabb házaspárookra, ahol még nincs gyerek

(mintámban 2%), valamint a gyermekek nélkül élő öreg házaspárookra mint „öregcsaládra” (a szekszárdi felsővárosi szóhasználatból kölcsönözve a kifejezést), mintámban 3,8%. Ugyancsak kiemelem a kiscsaládból a „családtöredéket”, a gyermekével válás vagy özvegyesség miatt külön élő férfiakat, nőket (3c, d).

A bővített szerkezeteket, amelyek a népességstatisztika többszalados háztartásainak felelnek meg (5a, b, c, d, e) belső viszonyok szerint bontom ketté, s a szövegben részletesen leírom. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a bővített szerkezeteken belül elhatárolt „nagy családot” jellegzetes, e helyütt a magyar etnikumhoz köthető, tartalmas kategóriának tartom.

A genealógiai táblázatokat a *Bodrogi Tibor* által közölt szabvány szerint készítettem (1957), ennek jelöléseit, elsősorban a konjugációs kapcsolatnál, áttekinthetőbbnek tartom, mint az újabb *Hammel—Laslett-félet* (1974).

32. táblázat. A családszerkezet és funkcionális rendezettség társadalmi kategóriáinként (esetszám)*

Családforma		Birtokos paraszt		Szegény-paraszt		Iparos		Al-tiszt	Hivataltok	Vállalkozó	Értelmiségi	Munkás	Cseléd	Egyéb	Összesen
		rk.	ref.	rk.	ref.	ön-álló	segéd								
Kis-család	egyszerű	42/4	8/2	14/9	3/1	13/—	6/2	3/3	5/—	21-	14/2	6/2	—/4	1/3	117/32
	2. házasság	91/—	3/—	3/—	2/—	3/—	1/—	—	1/—	—	—	—	—	—	22/—
	újracházásodás	3/—	2/—	21/—	1/—	1/—	—	—	—	—	—	—	—	—	91/—
	családtöredék	4/1	1/—	1/1	1/—	—	—/1	1/—	—/2	—	—	—	—/2	—	8/7
Bővített formák	nagycsalád	—	2/—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2/—
	vagyonközösség	4/—	1/—	—	1/—	—	—	1/—	—	—	—	—	—	—	7/—
Öregcsalád		2/—	3 /—	—	—	—	—	—	1/—	1/—	1/—	—	—	1/-	9/—
Gyermektelen házaspár		1/—	1/—	2/—	—	—	—	—	—	—	1/—	—	—	—	5/—
Egyedülálló		—	—	—	—	—	—/1	—	—	—	—	—	1/1	—	1/2
Egyedülálló törvénytelen gyerekekkel		—	—	—/2	—/1	—	—	—	—	—	—	—/2	—/11	—	—/16
Egyéb		—	—	—	—	—	—	—	—	—/1	—	—	—	—	—/1
Összesen		65/5	21/2	22/12	8/2	17/—	7/4	5/3	'7/2	3/1	16/2	6/4	1/18	2/3	180/58 238

* Az egyes esetszámoknál törtvonallal választom el a rendezetlen háztartásokat: rendezett/redezetlen. Arányaikat a szövegben mutatom be.

33. táblázat. A 238-as árvaszéki minta bontása foglalkozási kategóriák és családszerkezet szerint (esetszám és százalék)

Családszerkezet		Mezővárosi blokk					Mezővárosi blokk összesen	Városi proletár	Középréteg	A minta összesen
		birtokos paraszt		szegényparaszt		Iparos				
		rk.	ref.	rk.	ref.					
Kis-család	egyszerű	46 (65,71)	10 (43,47)	23 (67,64)	4	21 (75)	104 (63,03)	22 (52,38)	23 (74,19)	149 (62,60)
	újraházasodás	12 (17,14)	5 (21,73)	5 (14,70)	3	5 (17,85)	30 (18,18)	—	1	31 (13,02)
	családtörődék	5 (7,14)	1	2 (5,88)	1	1	10 (6,06)	3 (7,14)	2 (6,45)	15 (6,20)
Bővített szerkezetek	nagycsalád	—	2	—	—	—	2 (1,21)	—	—	2 (0,84)
	vagyonszövetség	4 (5,71)	1	—	1	—	6 (3,64)	1	—	7 (2,94)
Egyéb		3 (4,28)	4(17,39)	4 (11,76)	1	1	13 (7,87)	16 (38,09)	5 (16,12)	34 (14,28)
Összesen		70	23	34	10	28	165	42	31	238

családforma két helyen válik el egymástól a 238-as mobilitási mintában: a gyermektelen házaspároknál (5 eset) s a 19 egyedülállónál — ahol ugyan 16 esetben törvénytelen gyermek az ügy keletkezésének oka, s a két generáció jelenléte ellenére nem alakul ki család (34. táblázat).

34. táblázat. A 238 háztartás családszerkezet és rendezettség szerinti megoszlása (esetszám)

Megnevezés	Két- és három-generációs kiscsalád	Bővített szerkezetek	Család-töredék	Egyedülálló törvénytelen gyermekkel	Egyéb
Rendezett	148	9	8	0	15
Rendezetlen	32	0	7	16	3
Összesen (238=100%)	180	9	15	16	18
	75,63	3,78	6,30	6,72	7,56

A 16 nő közül, aki törvénytelen gyermekével került az árvaszékhez, 11 cselédlány. Ezt a 16 esetet, noha családtöredék sem alakul ki — a csecsemőket elhagyják, kiteszik, az anya válik a gyermek tartására képtelenné, vagy veszélyeztetettség miatt kerülnek a gyerekek menhelyre —, rendezetlen családnak tekintem. Funkcionális szempontból ezek alig különböznek a 7 rendezetlen családtöredéktől. A cselédlányok kiszolgáltatottságából eredő, szépirodalomból is ismert konfliktusok a társadalmi mozgással — többnyire migrációval — összefüggő rendezetlenségnek csak szélsőséges eseteit jelentik (35. táblázat).

35. táblázat. A rendezetlen családszerkezetű háztartások megoszlása mobilitásformák szerint (esetszám és százalék)

Megnevezés	Mobilitás		Migráció	Immobilitás	Egyéb	Összesen
	felfelé	lefelé				
A mobilitásforma esetszáma (100%)	47	5	59	111	16	238
A rendezetlen esetek száma	7	4	34	11	2	58
A rendezetlenek aránya a mobilitásformán belül (%)	14,9	—	57,6	10	—	—

Az 58 rendezetlen háztartás zöme (46 eset) a minta szegényebb rétegeinél fordul elő (szegényparaszt, iparossegéd, altiszt, munkás, cseléd, ide számítva a 32. táblázat három „egyéb” kategóriába sorolt esetét is). E 46 háztartásból 28 a mezővárosi blokkon kívül található már. Korábban látható volt, hogy a migráció éppen ezekre a rétegekre összpontosul. Jóllehet a rendezetlenség mögött már a vizsgálódás egy másik, egyénekegig vezethető szférája is előtűnik, a jelenségben a hagyományos struktúrából való kiszorulást és a kiszorultak részben átmeneti átrendeződési konfliktusát kell feltételeznem.

2. Migráció, a generációs folytonosság hiánya és a társadalmi peremhelyzet

A 35. táblázat 34 migráns rendezetlen ügye külön figyelmet érdemel. A migráns viselkedésük általában, ez a csoport azonban ezen belül is, kevés szerepet játszott a mobilitással kapcsolatos elemzésekben.

A foglalkozási skálán a mezővárosi blokkból kifelé haladva növekszik arányuk az egyes kategóriákon belül (36. táblázat).

36. táblázat. *A rendezetlen családszerkezetű migráns háztartások aránya a 238-as minta foglalkozási kategóriáin belül (százalék és esetszám)*

Szegény-paraszt	Iparos-segéd	Altiszt	Munkás	Cseléd	Egyéb	Összesen
15,9	27,3	37,5	40	84,2	20	—
(7)	(3)	(3)	(4)	(16)	(1 cigány-zenész)	34

Foglalkozási tekintetben a legjelentősebb tömörülés soraikban a cselédlányok csoportja, ahol a megnevezéssel ellentétben 5 „családos” asszony is van. Ez a kategória azonban sem munkakörülményeit, sem háztartásalkotó képességét, sem pedig társadalmi háttérét tekintve nem önálló. Van ugyan soraikban néhány, ahol a státusznak generációs hagyományai vannak, ez a jelenség azonban inkább egyéni motívumok következménye, mint egy társadalmi csoport irányvétele, s a rendezetlenség hagyományozódásával jár együtt.

A 34 esetből 29-nél a hatóság nincstelenséget, „vagyontalanságot” állapított meg. A fennmaradó 5 esetnél is csak két 200 koronán felüli örökség található; az ötből négy kiscsaládos rendezetlenekre esik, a maradék egyetlen a cselédakkumuláció szerény jelentkezése. Ennek a csoportnak a második generációja helyzetéből való kimozdulási szándékánál felhalmozásra nem támaszkodhat. Örökösnek nem tekinthető gyermekeik átlagos száma alacsony: 2,1 — ami egy egész gyermekkel a paraszti átlag alatt áll (3,1), és elmarad minden mobil csoport örökösszámától. Az átlagost a 16 egyedülálló — többségében egyetlen törvénytelen gyermeket világra hozó cselédlány — különválasztása is csak 4 tizeddel javítja. A migráns rendezetlen réteg az etnikai-felekezeti csoportokon belül is meglehetősen egyenletes, 12—16%-os arányokkal szerepel. Az etnikai-felekezeti csoportok viselkedését ők alig befolyásolták, az ott látható migráns viselkedésre való hajlam különbségeit is tompítva tükrözik. A migráció egyébként sem egyedül a mezővároson kívül rekedt proletariátus sajátja, sőt a migráns egyének háztartásra eső átlaga egy árnyalattal magasabb az ugyancsak a mezővárosi blokkon kívül álló

37. táblázat. A háztartásokban szereplő egyének Szekszárdon kívüli születési és elvándorlási körzetei* négy réteg bontásában (esetszám és a 272-es árvaszéki minta társadalmi csoportjainak háztartásaira eső születési, illetve elvándorlási indexek)

Körzetek	Rétegek								A mintán belül összesen	
	birtokos paraszt		iparos		városi proletár		középréteg			
	születési hely	elvándorlás	születési hely	elvándorlás	születési hely	elvándorlás	születési hely	elvándorlás	születési hely	elvándorlás
Budapest	—	9	—	5	3	18	2	12	5	44
Budapest elővárosai	—	1	—	—	1	5	—	1	1	7
Vidéki város (1900-as állapot Újpest nélkül)	1	4	6	5	4	4	8	7	19	20
Tolna megyei község	6	7	11	2	16	6	5	—	38	15
Község Tolna megyén kívül	3	4	16	2	20	9	22	10	61	25
Külföld	—	—	—	—	1 (Bécs)	2	—	4 (Bécs)	1	6
Esetszám összesen	10	25	33	14	45	44	37	34	125	117
Háztartásindex	0,06	0,15	0,94	0,42	1,02	1	1,12	1,03	0,46	0,43

*Az elvándorlás nem foglalja magában a származást, az iskolázási és a szolgálati távollétet.

középrétegnél (37. táblázat). A mozgásra, ami nem jelent helyi talajtalanságot, ők be voltak rendezkedve, ez a leltárakban is nyomot hagyott, utazóládáik és hajókoffereik feljegyzésével (51. táblázat).

A 37. táblázatban látható négy kategória kirívó különbségei a háztartások születési és elvándorlási indexénél a családi problematika helyi társadalmi kapcsolódására utalnak. A választóvonal, különösen a máshol született családtagok háztartásra eső értékénél, a mezővárosi földműves és iparos és a rajta kívül eső két kategória között húzódik. Ezen belül a mezővárosi iparosság tágabb és a parasztság néhány szomszédos községre terjedő szűkebb mozgásteret rajzolódik ki. A Tolna megyei községekben született parasztnál alig beszélhetünk el- vagy bevándorlásról. A felsővárosi református gazdák birtokai sokszor közelebb esnek a sárközi községekhez, mint udvarukhoz. Ezekből a községek közül házasodnak is, ami az egykezés szokásának közvetítését is jelenti. Az iparosoknál a vásárohelyeket beszövő családi kapcsolatok adják a máshol születettek magas háztartásra eső értékét. A mezővárosi blokkon kívüli városi proletariátus és a szellemi foglalkozásúak születési és elvándorlási indexének közel eső értéke más életformára, a két kategória háztartásai jelentős hányadának helyi talajtalanságára utal. Ez a talajtalanság a proletár kategória elvándorlójánál az esetek több mint felénél (44-ből 24 esetben) rendezetlenséggel is együtt jár, míg a szellemi foglalkozásúak rendezetlenségi esetei nem a migrációnál találhatók.

3. A nagypolgári „rendetlenség” mint rendezetlenség

A migráns rendezetlenség helyzete is jobban érthető, ha néhány mondat erejéig kitekerek a vele párhuzamosan vezetett másik szálra, a középrétegre. Láttuk, hogy a városi proletariátus — vándorlásával, asszimilációs helyzetével, családszerkezeti vonásaival — több helyen érintkezik a középrétegekkel, a mezővárosi blokkon kívüli másik nagy csoporttal. A város felső rétegénél több olyan, a hagyományos kiscsaládos szerkezettől funkcionálisan eltérő jelenséget találunk, amely a rendezetlenséghez áll közel. A bérmunkából élő proletárokhoz hasonlóan a szellemi foglalkozásúak családja sem kistermelő szervezet. A középrétegi státusz újratermelése sem követeli meg a szülői és gyermeki generáció közvetlen együttélését, a gyermekek otthoni munkára nevelését. Az iskoláskorú gyermekeknél ennek a különválásnak rendezett formái és hagyományai is vannak a kollégiumi, intézeti, zárdai nevelésben. A mintában azonban felbukkannak a nagypolgári rendezetlenség esetei is. Nemcsak a gyermekek nevelkednek itt monarchiaszerte a szülőktől külön, hanem az apa és az anya is bizonyos mértékig önállóan éli életét. Bár a kisgyermekek egyik vagy másik szülő közelében élnek, de nevelők, dadák felügyeletére vannak bízva. A család tagjait a közös járadék köti össze. A

bankár és az ügyvéd-nagybérelő családtagjainak egyénenkénti önállósulása még az iratokon belül megtalálja példaképét a megyei főorvos nagybirtokos nemesi és a Tolna megyei alispán arisztokrata famíliájában. A két-két nagypolgárnál és nagybirtokosnál természetesen nincs valódi rendezetlenségről szó. Noha értelmiségiek (diplomások lévén), mégis lényegében különböznek a kispolgári értelmiségtől. Szekszárdon e négy esetben birtokai illetőségén keresztül megjelenő birodalmi elit nem helyi kistermelői vertikumra támaszkodva tette meg az életmódját lehetővé tevő felhalmozási lépcsőfokokat, ennél fogva annak szorosabb kiscsaládi tradíciói sem kötik őket.¹⁴

4. A városodás és a rendezetlenség újratermelődése

A vándorló proletárcsaládok többségénél szintén hiányzik a kispolgári, illetve a polgári irányvételű paraszti hagyomány. Néhány szegényparaszti esetet kivéve nem is beszélhetünk róluk úgy, mint akik — legalábbis a forrással megfogható időszakban — a mezővárosi blokkból szorultak volna ki a differenciálódás során. A törvénytelen gyermekek eltartását célzó hatósági nyomozás vagy meg sem találja felmenő családjukat, vagy ugyanebben a proletár miliőben lel rájuk, ahol kevés sikerrel jár a tartásdíj behajtási kísérlete. A 34 esetből 18 házaspárnál és két törvénytelen együttélésnél egyetlen olyan sincs, ahol mindkét fél Szekszárdon született. Az ügyekben ezek a családok egyéneken keresztül jelennek meg, elsősorban a törvénytelen gyermekek anyján keresztül — az egyedülálló és vándorló férfiak általában velük kapcsolatban bukkannak fel. Szekszárdi illetőségük, így mintámba kerülésük is, esetleges, szüleik vagy saját maguk helyben születése, hosszabb helyi szolgálata alapján. Egyébként pedig a városszéleket és a községek alvégeit összekötő, kijárt csapásokon járják be jóformán az egész országot. Gyermekeik születési helye, ahol több gyermek van, az anya vándorlását követi. (Melléklet, 6—8. eset.)

Meg kell jegyeznem, hogy a migráns családszerkezetű háztartásokban kevés a cigány. A cigányok ügyeibe való beavatkozást ritkán kísérli meg az árvaszék, elsősorban költségkihatásai miatt, amit bizonytalan illetőségükkel tudott a város elhárítani magától. Ennek ellenére eseteikben a „magyarokétól” eltérő

¹⁴ Sass István és Elemér gyámügye (1891). TmL Árv. II. szám nélkül, 1910; Braun Bernát hagyatéka (1896). TmL Árv. II. szám nélkül, 1910; Leopold Sándor hagyatéka (1912). TmL Árv. II. 127/1910; Weisz Zsófia gyámügye (Politzer Jakab, 1914) TmL Árv. II. 792/1917; Simontsits Elemér és Béla gyámügye (1909). TmL Árv. II. 771/1917. — Velük szemben a dzsentri értelmiséget kisebb-nagyobb birtoka, a megyét behálózó rokon kapcsolatai jobban helyhez kötik. Belsőleges polgári családi életvitelt folytatnak, ahogy azt a Babits család esete is tükrözi. (Babits István gyámügye [1898], TmL Árv. II. 1511/1919.) Sok, saját gyermekkorára vonatkozó részletet tartalmaz *Babits Mihály* regénye is, a *Halálfiat*, amely kifejezetten erre a vidéki kispolgári értelmiségi rétegre koncentrált.

normarendszer is felszínre kerül, amihez viszont szigorúan tartják magukat, s így viszonyaik csupán a magyarokéhoz képest minősülnek rendezetlennek. Az eleve mozgékonyabb életmód, a házasságról és családról alkotott eltérő fogalmak a minta zöméhez képest a rétegviszonyok egy másik dimenziójába mozdítják ki őket. A helyi illetőség bizonytalansága a négy ügy egyikében sem jelenti az egyén alábbi esetekhez hasonló, közösségből való kiszakítottságát.

A többszázezer, sőt millió korona körüli vagyonok és a nincstelenség szélsőségei között húzódik az a széles, a helyi társadalmakhoz kapcsolódó, paraszti bázisról kispolgárosodó társadalmi rétegsáv, amelyet a rendi választóvonal oszt ketté. A migráns proletárcsaládok konfliktusai sem családi konfliktusaik természeténél fogva rétegjellegűek, hanem annál fogva, hogy a talajtalanság helyzetében ezek szinte megoldhatatlanok. A külső és a családon belüli változások az egyéni egzisztenciát a mezővárosi blokk törzsét alkotó rétegeknél a helyi közösség tagjaiként érik. E közösség belső emberi viszonyai korántsem eszményiek, de a legtisztább kétgenerációs kicsaládi háztartás is összekapcsolódik a generációkon keresztül felhalmozott javak birtoklása által rokoni és félrokoni környezetével — amire még az immobilitás elemzésénél ki kell térnem. Az egyén viselkedését szabályozó hagyományos normák tulajdonképpen a javakhoz való viszonyt szabályozzák, amikor a kihívásokra megoldási sémákat kínálnak fel. A gyám szerepét betöltő nagybácsi koncessziókat szerez testvére családjának gazdaságában, miközben támaszukra van. A koncessziót azonban közös atyai birtokukon szerzi, rokoni jogon — nemegyszer telekkönyvileg korábban elkülöníthetetlen parcellák hasznára. A „rokoni jog”-nál nem valamiféle nemzetségi birtoklási jog maradványáról van szó, hanem gyakran egyszerűen arról, hogy a rokonság különböző jogcímenek megrövidíti az árvákat. Ezek hivatalosan teljesen törvénytelen ürügyek. Például: a pénzben kifizetett hozományra tartanak igényt a halott anya rokonai. Ezeket ugyan elveti a hagyatéki bíróság, de a rokonok kezelik az árvák gazdaságát, s természetben hajtják be vélt jussukat.¹⁵ Ennél is általánosabb az, hogy a szülő halálakor nincs átírva részére telekkönyvileg a birtok, s testvérei kegyet gyakorolnak, amikor az árváknak, az egyébként törvényesen őket illető, de a hagyatékfelvételben még a nagyszülők kezén levő részekből osztanak.¹⁶

A szegényparaszt cselédsorban megesett lánya a törpebirtok eszmei hányadának örököse akkor is, ha ennek az adósságok levonása után, az elavult anyai ingóságok örökén túl, semmi haszna nem marad a jövőre nézve. (Melléklet, 9—12. eset.) A tradicionális szervezet s kultúrája a legkisebb anyagi bázison is képes még az egyén felé közvetítő közegként működni. A törvénytelen gyermek a kistulajdonosi normáknak nem felel meg, de vele

¹⁵ Kaiser Ferenc gyámügye. TmL Árv. II. 1233/1917.

¹⁶ Balogh Miklós gyámügye. TmL Árv. II. 1657 1616; Koldeisz János gyámügye. TmL Árv. II. 83/1914.

szemben is van a kultúrának rendezési alternatívája: a házasság — amennyiben házas asszonyról van szó, a szülői házba való visszatérés, újabban esetleg válással. Előfordul, hogy a gyermektartással perelt családos ember nem ismeri el gyermekét, de végrendeletileg — törvényes kötelezettség nélkül — örökséget hagy rá. (Melléklet, 37. eset.)

A kiszorult egyéneknél, még ha sikerül is a kiscsaládi keret létrehozása, minden normális emberi esemény, legyen az születés, halál vagy betegség, közvetlen egzisztenciális katasztrófával fenyeget.

A városi házicselédnél a terhesség a kenyér elvesztését jelentheti. A vidéki városokban szolgálók az ottani nyilvánosság elől az ország távoli helyeire utaznak szülni — Budapesten ilyen esetben is könnyebb eltűnni. Gyermekével együtt a lány nem kap szolgálatot. A hasonló körülmények között élő rokonság, ha hollétükről egyáltalán tud, nem ad menedéket számukra, a gyermeket „kiteszik” — aminek keserves tradicionális rítusa van.¹⁷

Nem a szó büntetőjogi értelmében vett, elhagyott helyen való „kitételről” van szó (1878: V. tc. 287.§), hanem többé vagy kevésbé jól előkészített formában arról a próbálkozásról, hogy a „törvénytelen ágybólságú” gyermeket ne kelljen a menhelyre adni. A gyermek elhagyásának ezt a módját említik többször „kitétel”-nek. Az anya kiszemel egy jobb módú gyermektelen házaspárt, s valamilyen ürüggyel náluk hagyja a csecsemőt. Ez csupán „családi állás elleni büntett” (1878: V. tc. 254.§). Az ily módon elhagyott gyermek befogadásának igen kis esélye lenne, de pénzt és ruhát is hagynak vele, számítva arra, hogy amíg a pénz tart, maguknál megtartják, s talán meg is kedvelik, netán mint elhagyottat adoptálják. Minden esetben iparoscsaládot szemeltek ki! Egy esetben a kisleány teljes kelengyéje is leltárba került (1 vörös ruha, 1 ing, 1 alszoknya. 1 pár harisnya. 1 pár piros cipő, 2 szoknya, 2 kising). Másutt szintén felbukkan a vörös ruha és az alszoknya. Megjegyzem, hogy fiúkat nem tettek ki. A pénzősszeg 4 esetben 14-16 korona volt. ami a menhelyről kihelyezett gyermek egyévi tartásdíjának felel meg.

Gyakori, hogy a gyermeket közvetlenül a kórházból menhelyre adják, a szoptatási lehetőséget sem véve igénybe, ami a menhelyen a kismamák rendelkezésére állna. A megesett lány azonban így is megpecsételt marad, s mivel a menhely a munkaadót értesíti, minden igyekezete ellenére elveszítheti kenyerét. A viszonyok ugyanakkor már gyakran ezen a rendezetlenségi szinten válnak örökletessé. A múlt század emberbaráti, praktikusán a polgári rendet fenyegető deviancia örökletességét feltartóztatni szándékozó intézkedései, amelyek a lelencek kezébe szakmát kívántak adni, nevelésüket, elvben, ellenőrzött keretek között akarták biztosítani, éppen a szociális háttér hiányán hiúsultak meg, mint ahogy a több generáción át rendezetlen ügyek bizonyítják.

A kiszorult nők számára az egyetlen, státuszukat rendező alternatíva a házasság. A kisgazdák városon szolgáló leányai a szolgálatot akkumulációs lehetőségnek tekintik, amellyel kelengyjüket összegyűjthetik, de ennek sikeres esetei, egy kivétellel, nem kerültek az árvaszéki iratok közé. A létfenntartás mellett ugyanez a szándéka azoknak is, akiknek nincs hova visszatérniük. A

¹⁷ Kiskorú Csatt Erzsébet elhagyatottsági ügye. TmL Árv. II. 798/1914; Kiskorú Szabó Mária gyámügye. TmL Árv. II. 798/1913.

városi házasságokig eljutottak konfliktusai azonban még mindig ugyanazok, mint az egyedülállókéi. Az ép munkáscsaládoknál az egzisztencia mindkét házastífelen nyugszik, így lehetővé válik a reprodukció, amíg a férfi keresőképes, vagy amíg az asszony képes a család ellátására.

A minta 10 munkásügyén belül jól lemérhető ennek a csoportnak a bizonytalansága. Az asszony betegségével vagy halálával a kereső férfi — aki nem napi nyolc órát dolgozik még — képtelen a gyermekeket ellátni, fordított esetben az asszony válik az egyetlen keresővé. Az új környezetben idegen kiscsalád, ahol több gyermek van, már a szoptatás időszakát — halál, betegség, katonai szolgálat nélkül — is nehezen tudja átvészelni, különösen akkor, ha a férj akár csak átmenetileg is munka nélkül marad. (A 10 esetből 3 szoptatással kapcsolatos rendezetlenség.) Ezek a kényszerelhagyatottsági ügyek, ahol a gyermekeket egyszerűen az éhség vagy a tél elől helyezik a menhelyre, ameddig a család képessé válik eltartásukra.

A munkások kényszerelhagyatottsági ügyei már többnyire nem szekszárdi viszonyokat tükröznek. Azok kerülnek vissza a szekszárdi árvaszékhez, akiknél találtak az elhagyottak tartására képes rokonokat. Ezek az esetek viszont érdekesen tükrözik a pesti és Pest környéki munkások vidéki és szegényparaszti háttérét. Három esetet mutatok be. (Melléklet, 13—15. eset.) Kegyetlenebb sorsuk van azoknak, akik nem tudnak vidékre visszavonulni. Erre is bemutatok egy utólag rendeződött esetet. (Melléklet, 16. eset.)

A családok azonban nem minden esetben képesek regenerálódni. A proletár szolidaritás spontán megnyilvánulásaival az iratokban is találkozni. A rokoni kapcsolatok helyett itt a szomszédság látszik jelentősebbnek. Előfordul, hogy az elhagyott gyermek egy másik család ügye során bukkan elő, már régebben az idegen családnál élt. Az egyéni motívumoktól vezérelt segítség vagy az alkalmi városi segélyek azonban nem helyettesítik sem a kiegészítési rendszer tradicionális formáit, sem az intézményes megoldásokat.

A proletár egzisztenciák legérzékenyebb pontja a kisgyermekes családi életciklus. Ahol a rendezetlen viszonyokban a rendezés sikerül, többnyire az is egyik vagy másik gyermek munkára érésével következik be. Az özvegy apa folyamatos munkaviszonnal évek alatt lakást szerez, és egyenként veszi vissza gyermekeit a menhelyről. Először legidősebb leányát, aki az iskola rovására is anyja helyére áll, nyolcévesen. A családtörődék kiegészítése ugyanígy történik a fehérvarrónőnél, akinek leánya a munkában is segít. A segédlevelet szerzett lelencfiú keresethez jutva veszi magához malommunkásnő anyját, s kutatja fel az országban szanaszét, családokhoz kihelyezett testvéreit.

Minden pozitív irányú kimozdulás mögött névvel nevezhető, karakteres egyének állnak, elsősorban erős asszonyok. Ez a legszembeötlőbb azoknál az eseteknél, ahol a törvénytelen gyermeket maguknál tartják, sőt két olyan eset is előfordul, ahol három törvénytelen gyermeket nevelnek egyedül. Ezek a kistermelői együttesből való kiszakadás szélén egyensúlyozó szegényparaszti

esetekkel együtt a rendezetlenség határesetei. Az egyedül élő szülők házassága vagy újraházasodása, jellegzetes módon, már ritkán segíti elő a rendeződést, sőt van olyan eset is, ahol a gyermek az új családban nyűg lesz, s éppen ez váltja ki menhelyre kerülését.

Mind a nyolc sikeres rendeződési esetről az ipari átalakuláshoz való alkalmazkodás dönti el a család sorsát. Ipari munkások és varrni megtanult asszonyok teremtik meg a családok újraelakulásának fedezetét. A varrógép szinte szimbóluma lehetne a magukra maradó proletár családtöredékek integritásának.

A kiszorulással ezek a csoportok — még inkább, mint a kilépők — az új tőkés-ipari rétegződés mechanizmusába kerülnek. Ez alól azok a szegényparaszti migráns esetek vehetők csak ki, ahol az elvándorlás a hagyományos struktúrába való visszahelyezkedést szolgálja. Az eredeti visszatérési szándék a kiszoruló generációjában valószínűleg gátolja is az új helyen való beilleszkedést. Ellenpontként a sikeres rendeződés esetei is erre mutatnak, ahol a nyolcból öt már a második generációban elszakadt eredeti környezetétől — mint a Szekszárdra bevándorló fia, aki Budapesten keresett szerencsét — vagy éppen a második generáció rendezte a szülői családot is (2 eset), mint a már említett, a menhelyen segéddé lett fiúnál is láttuk; máshol a szerencsésen házasodott leány veszi magához menhelyi évei alatt elárult kistestvéreit. Ezeknél az eseteknél azonban a rendeződés már a mobilitáshoz vagy az intergenerációs mobilitás határesetéhez is kötődik.

A mobil és immobil formák melletti rendezetlenség — szemben a migrációval — hangsúlyozottabban utal a családnak az egyének konfliktusai-ból eredő sérülékenységére. Ezek a mezővárosi blokkra koncentrálódó esetek, ha a dezintegráció csökkenté is bennük a második generáció társadalmi esélyeit, nem járnak minden esetben együtt a státusz közvetlen elvesztésével. A rendezetlenség és a deklasszáció szabályszerű együttjárása a mezővárosi blokkon kívül szembeszökő. A lefelé kilépő négy rendezetlen családház-tartásból három hivatalnok és egy értelmiségi. A deklasszáció második, gyermeki generáció mögött ugyanúgy személyiségek állnak a szülői családban, mint a proletárok rendeződő viszonyai mögött, csak ellenkező előjellel. A 4 háztartásból kikerülő 5 deklasszált közül egynél fordult elő, hogy bukásai miatt képtelen atyái státuszának megfelelő iskolázottsági szintjét elérni.

5. A családszerkezeti nyíltság kérdése és az immobilitás

A migráns rendezetlenség mint jelenség negatív oldalról mutat rá a mezővárosi struktúra átalakulásának, kispolgárosodásának tradicionális szervezeti kötöttségeire. A kistermelői szervezet önmagát megszüntető bázisa annak a felhalmozásnak, amely a mezővárosi blokkot elhagyó egyének

mozgásához szükséges; miközben látszólag saját reprodukcióját végzi, azon dolgozik, hogy a következő generációt a kistermelésen túli viszonyok közé segítse. A felhalmozás generációs folyamatossága azonban önmagában — a tradicionális különbségeknél fogva — nem nyújt egyenlő esélyt a mezőváros különböző csoportjainak az elmozdulásra. A korábban kibontott viselkedési különbségek a háztartások különböző mértékben átalakult családszerkezetével is összefüggnek.

Az összefüggést első közelítésben a többség, a kiscsaládszerkezetes háztartások leválasztása is mutatja a mezővárosi blokk rétegein belül (38. táblázat).

38. táblázat. A kiscsaládszerkezetes háztartások gyakorisága családtörödékek nélkül a 238-as minta iparosainál és a parasztok négy rétegénél (esetszám és százalék)

Megnevezés	Önálló iparos	Birtokos paraszt		Törpe-birtokos	Napszamos
		választó	nem választó		
Esetszám	16	10	63	18	16
Százalék	92,8	81,2	78	64,07	76,2
Eltérés a minta átlagától (%) (75,6)	+ 17,2	+ 5,5	+ 3,6	-1,5	+ 0,5

A parasztság négy rétegénél a kiscsaládszerkezetes háztartások aránya a vagyoni skálán a törpebirtokosok felé süllyedő, a napszamosoknál enyhén emelkedő tendenciát mutat.

A kiscsaládszerkezetek aránya, mint a 33. táblázatból kiderül, az asszimilációs és mobilitási mutatóhoz hasonlóan a mezővárosi blokkon belül az iparosoknál a legmagasabb. A mezővárosi blokkon kívüli rétegeknél az összefüggés nem áll fenn. A városi proletariátus háztartásainál az egyedülállók szorítják le a kiscsaládszerkezetek arányát (52%). Náluk a minta — a forrás jellegéből adódóan — nyilvánvalóan eltúlzott arányban mutat be valóságos konfliktusokat. A középrétegnél a kiscsaládszerkezet gyakorisága a nem választó birtokos parasztságéhoz áll közel.

Kitűnik tehát, hogy a mezővárosi kistermelés és a mobilitásra való felhalmozás munkaszervezeti bázisa a kiscsalád. A kiscsaládok gyakoriságának hullámzása rétegenként pozitív összefüggésben áll az asszimilációs szinttel és a réteg mobilitási készségével.

A kiscsaládszerkezetek kizárólagosságát az iparosoknál már csak a természetes demográfiai tényezők látszanak megakadályozni. A parasztság alsó rétegénél a demográfiai momentum mellé szegődnek már a társadalmi hátrányok, a magas migráció mellett a rendezetlenség. A két mezővárosi pólus között ott van azonban a nem választó birtokosoknak a blokk több mint felét alkotó tömbje, az átlagtól alig eltérő — azt tömegénél fogva nyilván erősen

befolyásoló — csoportja. Kérdés, hogy mit rejt magában ez a látszólagos jellegtelenség, s melyek azok a jelenségek, amelyek itt a kiscsaládszerkezeti arányt leszorítják az iparosokéhoz képest.

A családszerkezeti arányok értelmezését segíti a három fő mobilitásforma szerinti bontás (lásd a 39. táblázatot). Itt is az előbbi tagoltsággal találkozunk. A kiscsaládszerkezetek aránya a mobil háztartásoknál 14%-kal magasabb a minta átlagánál. Az ugyanennyivel alacsonyabb arány okait a migráció mellett előbb már tartalmilag elemeztem. Családszerkezeti szempontból a legváltozatosabb a 67%-ig birtokos paraszti immobil háztartáscsoport. Itt találjuk a minta egészén belül ugyan csupán a 4%-ot megközelítő, de a mozgásformát annál inkább jellemző, bővített szerkezetű háztartásokat.

A bővített szerkezetek legalább két házas testvért, illetve ezek kiscsaládját magukba foglaló háztartások, statisztikai szempontból rokon többszalados háztartások. Két változatukat különböztettem meg:

— a nagy családot (Melléklet 24—25. eset), ahol az iratok egyértelműen utalnak arra, hogy az együtt élő házas testvérek gazdaságát egy kézből vezetik, osztatlan birtokon gazdálkodnak, és a jövedelem is egy kézben, anyjuknál vagy apjuknál fut össze;

— a ház- és vagyonközösséget, ahol a kiscsaládok megélhetésére a birtok jövedelme rendszerint nem elegendő, a szülői házban élő testvéri kiscsaládok töredékesek (Melléklet 18, 20, 23, 24. eset), vagy az egyik családtag munkaképtelen (Melléklet 21, 22. eset).

A „házközösség” már a családi eseményekkel kapcsolatos, hivatalos processzus eredményeképpen eszmeileg, egyes esetekben telekkönyvileg is felosztott birtokon, társulásszerűen jön létre. A vagyonközösség ez idő tájt Szekszárdon jellegzetes paraszti vállalkozáshoz, a birtokos parasztság alsó rétegének filoxéra utáni szőlőfelújításához kötődik. Míg tehát a nagy családnál tradicionálisan zárt szervezetről, a rokon társulásnál a családszerkezeti sérülések tradicionális — a rendezetlenséggel szembeállítható — korrekciójáról van szó.

A 9 bővített szerkezetből 7 nem választó birtokos parasztra, egy törpebirtokosra, egy pedig olyan birtokos paraszti jellegű háztartásra esett, ahol a családfő, valószínűleg a filoxéra idejére, a kiesett szőlő jövedelmét pótolandó, fogházör volt, s az altiszi kategóriába került — fiai azonban földművesek.

A bővített szerkezetek többsége (kilencből nyolc háztartás) két etnikai-felekezeti csoport között oszlik meg, a katolikus magyarok és a református magyarok között. (Lásd a 40. táblázatot és a Melléklet 17—25. esetét.) A reformátusoknál található a két nagy család, s közelebbről megtekintve náluk található az a nagy család és vagyonközösség közti átmeneti eset is (Melléklet, 22. eset), ahol a református gazdaházba házasodott be katolikus férfi, s ezen keresztül a katolikus magyar csoportba került a háztartás. Ez a normakeveredésnek is tipikus esete.

39. táblázat. A 238 háztartásból álló minta családszerkezet és mobilitásforma szerinti megoszlása (százalék és esetszám)

Mobilitásforma	Kiscsalád			Család-töredék	Bővített szerkezet		Egyéb	Összesen
	egyszerű	újraházasodás*	összesen		nagycsalád	vagyonközösség		
Mobilitás fölfelé	65,95 (31)	23,39 (11)	89,36 (42)	2,12 (1)	—	—	8,51 (4)	100 (47)
Migráció	55,93 (33)	5,1 (3)	61,01 (36)	8,47 (5)	—	—	30,50 (18)	100 (59)
Immobilitás	63,06 (70)	15,3 (17)	78,37 (87)	6,30 (7)	1,85 (2)	6,30 (7)	7,20 (8)	100(11)
Egyéb	(15)	—	(15)	(2)	—	—	(4)	(21)
Összesen	62,60 (149)	13,2 (31)	75,63 (180)	6,30 (15)	3,78 (9)		14,28 (34)	100 (238)

* A második házassággal együtt.

40. táblázat. Az etnikai-felekezeti csoportok családszerkezeti összetétele (százalék és esetszám)

Etnikai-felekezeti csoport	Kiscsalád			Család-töredék	Bővített szerkezet		Egyéb	Összesen
	egyszerű	újraházasodás	összesen		nagycsalád	vagyonközösség		
Katolikus magyar	61,53 (40)	9,22 (6)	70,76 (46)	9,23 (6)	—	7,69 (5)	12,30 (8)	100 (65)
Katolikus német	73,68 (14)	5,26 (1)	78,94(15)	5,26 (1)	—	—	15,78 (3)	100(19)
Katolikus vegyes	67,77 (61)	14,44 (13)	82,22 (74)	4,44 (4)	—	1,1 (1)	12,22 (11)	100(90)
Református magyar	47,61 (20)	21,42 (9)	69,04 (29)	4,76 (2)	4,76 (2)	2,38 (1)	19,04 (8)	100 (42)
Zsidó német	(4)	(1)	(5)	0)	—	—	(3)	(9)
Egyéb	(10)	(1)	(11)	(1)	—	—	(1)	(13)
Összesen	149	31	180	15	2	7	34	238

A két etnikai-felekezeti csoport ezekkel a bővített szerkezetekkel együtt érne csak el a minta átlagos kiscsaládszerkezeti arányát. A bővített szerkezetek tehát a mezővárosi blokk parasztságának a mobilitás és az asszimiláció terén is legalacsonyabb értékekkel jellemzett csoportjaihoz kapcsolhatók. A bővített szerkezetek a református és katolikus magyar csoporton belül együtt is csak 7% körüli gyakorisággal fordulnak elő, az immobil háztartásokon belül 8% az arányuk — foglalkozási kategóriájukban ennél is alacsonyabb. A jelenség azonban nem szigetelődik el élesen a kiscsaládszerkezetes háztartásokon belüli viszonyoktól.

A bővített szerkezetek funkcionális magyarázatát is a kiscsaládoknál találjuk meg. A két bővített szerkezetes etnikai-felekezeti csoport nemcsak a nagycsalád és a vagyonközösségi háztartások terén különbözik, hanem újraházasodási szokásaiban is. A református magyaroknál mintámban (40. táblázat) az újraházasodás több mint kétszer olyan gyakori, mint a katolikusoknál: 21,4 és 9,2%. Tompítva a szélsőségeket, ezt az összefüggést mutatják a református és katolikus anyakönyvek is, ahol az 1890 és 1894 között összeszámolt házasságok 28,7, illetve 17,8%-a volt özvegyek újraházasodása. A különbséget — mint ellenpróba — megerősíti a katolikusoknál a kiegészítetlen maradt családtöredékek magas aránya, de az is, hogy a közösségi szerkezetek többsége is csonka kiscsaládokból áll. A családszerkezeti sérüléseknek ez a tradicionális közösségi formában való korrekciója tehát a csoportot általában jellemző házasodási szokásokra vezethető vissza.

A reformátusok magas újraházasodási aránya mellett a nagycsaládok alakulására nem kínálkozik ehhez hasonló magyarázat. Itt azonban a magas arány egy ellentmondást is magában hordoz; ha ugyanis az újraházasodást mint jelenséget — amely a kistermelői szervezet kiegészítésére irányul — mobilitásformához köthetőségében vizsgálom, kiderül, hogy erősen jellemzi a felfelé való mobilitást, melynek terén a református csoport a legkisebb készségezt mutatta. A református családszerkezetnek ez a rugalmassága annál érdekesebb, mert a házasság más körülményei is kedvezőtlenül alakulnak számukra. A férfi—nő hagyatékok szoros paritása (paraszi átlag 1:0,7; református 1:1,05) — az egyéni hagyatékok nagyságát és a mobilitás összefüggését vizsgáló részben — mutatta, hogy körükben erős a vagyoni kasztosodás, szemben a katolikusokkal, ahol a férfiak gyakran kötnek kisebb asszonyi hozomány mellett is házasságot. A hasonló rendű asszonyokkal való házasságot ugyanakkor a reformátusok etnikus zártsága is nehezíti. Az egyetlen momentum, amely ezt a zárt helyzetet lazítja, a felekezeti vegyes házasságok normatív tehetősége, amellyel — mint korábban láttuk — élnek is a mezőváros vagyonosabb református családjai.

A reformátusoknál a munkaszervezet nagycsaládos kiegészítése és az újraházasodási arány magassága legvalószínűbben a kis gyermekszámmal magyarázható. Erre mutat az is, hogy a katolikusok szegényparaszi

vagyonközösségénél eggyel magasabb vagyoni szinten, a nem választó birtokos parasztságnál találjuk a nagycsaládokat, ahol a gazdaság munkajellegének családi önellátása elsődleges szempont.

Ugyancsak erre a motívumra utal a református kiscsaládok egy része is, ahol a szülők egyetlen gyermekük kiscsaládjával élnek egy kenyéren. Első látásra ezek egyszerű háromgenerációs kiscsaládok. Az egykézű birtokos parasztok azonban a nagycsaládokkal azonos vagyoni szinten állnak (szám szerint négy háztartással). Hasonló családszerkezetű háztartás rajtuk kívül az egész mintán belül csak három volt. Belső viszonyaik annyira hasonlítanak a nagycsaládokéira — archaizmusokban még azokon is tútesznek —, hogy szinte csak az együtt élő testvérek kritériumában térnek tőlük el. A négy kvázi-nagycsaládból kettőnél ugyanazzal az önállósulás felé ható feszültséggel találkozunk a tanyán „ingyen béreskedő” fiatal család és az atyai ház között, mint a melléklet 25. eseténél. Az atya egy esetben peren keresztül is érvényesíteni kívánja jogát egyetlen leánya és veje birtokának kezelésére — a pert elveszti, a család mégis együtt marad.¹⁸ Ezeknél jelennek meg a hajdani jobbagyi família nem rokon bővítményei is, melyek a zárt tradicionális szerkezetet valamikor képesek voltak munkaszervezetileg rugalmassá tenni. A gazdasszony végrendeletileg gondoskodik béresének hagyatékából való kielégítéséről, aki mint kiderül, az egyetlen örökös természetes apja — ingatlant ugyan csak a fiú örököl. Másik esetben szintén ingóságokat — köztük tehenet, lakberendezést, terményeket és „az idei termésből 50, azaz ötven akó bort a színorból hordóstól” — testál az özvegy gazda házvezetőnőjére, aki az ő halála után, a generációváltást követően is a háznál marad.¹⁹

Akár a katolikusok ritka újracházasodása következtében létrejövő, a teljes kiscsaládok arányát alacsonyabb szintre szorító családtörödékek, a reformátusoknál is megtalálható az a törödékforma, amely azonban családi stratégiájuk következménye, és a születéskorlátozással függ össze: a gyermektelen idős házaspárok és egyedülálló öregek magas száma (a katolikus csoport háztartásain belül összesen 3 eset, 4%; a református csoportoknál 4 eset, 9,5% — ezeket a 40. táblázatban az egyéb családszerkezetek közé soroltam). A reformátusoknál az újracházasodás gyakorisága tehát nem a családszerkezet nyíltságával, hanem a hagyományos munkaszervezet kiegészítésének kényszerével függ össze, akkor is, ha — az egyébként igen merev — felekezeti határok átlépésére ösztönöz.

Az etnikai-felekezeti csoportok adatai közt azonban az újracházasodásnak az immobil paraszti és a mozgékonyabb polgárosuló környezetben betöltött funkciókülönbségére más tanulságokat is találunk. Az újracházasodás a munkaszervezetnek nemcsak közvetlen korrekciós eszköze lehet, mint a

¹⁸ Szász János és Töttös Sára hagyatéka. TmL Árv. II. 206/1912.

¹⁹ Halász Lajos gyámügye. TmL Árv. II. 776/1919; Domonyai Sára gyámügye. TmL Árv. II. 196/1919.

41. táblázat. Az első és második házasság reprodukciós súlya három etnikai-felekezeti csoport átlagos örökösszámához viszonyítva

Megnevezés	Katolikus magyar	Katolikus vegyes	Református magyar	Az összes mobil újraházasodott háztartások a mintában
Az etnikai-felekezeti csoport átlagos örökösszáma (238-as minta)	3,2	2,8	2,6	3.2*
Az első házasságból született örökösök átlagszáma (esetszám)	1,8 (6)	2,4(13)	1,3 (9)	2,63 (11)
Az etnikai-felekezeti csoport-átlag és az első házasságból születettek különbsége	- 1,4	- 0,4	-1,3	- 0,39
A második házasságból születettek átlaga	1,33	1,33	1,33	1,2

* A mintabeli átlag.

házassággal a családhoz kötött munkaerő, hanem a következő generáció újratermelésének feltétele is. A három etnikai-felekezeti csoportnál, ahol az egymást követő házasságokból született gyermekek száma megállapítható, jelentős különbségek vannak (41. táblázat). A katolikus német és a német nevű zsidó csoportból nem volt elég értékelhető adatom.

Míg a katolikus vegyescsoportnál és a minta mobil újraházasodási eseteinél egyaránt lezajlik az utódgeneráció átlagos szintű újratermelése az első házasságban, a katolikus és református magyaroknál ez áthúzódik a második házasságba.

A jelenség a kistermelői munkaszervezet hatékonyságát érinti, hiszen a 238-as mintában előforduló 31 újraházasodási esetből 30 a mezővárosi blokkra esik, kétharmada birtokos paraszt és önálló iparosasszonyok halála nyomán születik (21 eset, 67% — mintabeli arányuk 46%). A házasságok termékenysé-

42. táblázat. Az első házasságban meghalt asszonyok etnikai-felekezeti csoportonkénti átlagos élettartama (esetszámmal), valamint az újraházasodott családok lakóházának átlagértéke (koronában, a hagyatéki leltár becsült értékéből)

Megnevezés	Katolikus magyar	Katolikus vegyes	Református magyar	Az összes mobil újraházasodott a mintában
Az első házastárs átlagos megérett életkora	30 (5)	33,6 (13)	27,8 (9)	33,2 (11)
Lakóházuk átlagos értéke	810 (5)	1723 (7)	926 (5)	1935 (7)

gi különbségei a mezőváros társadalmának mély életformabeli különbségeire mutatnak, amelyekre — a következő fejezetre utalva előre — az újraházasodási eseteknél két adatsorral utalok csupán (42. táblázat).

*

A mezővárosi blokkot a középrétegtől elválasztó rendi határvonal alatt a városban a századfordulóra — a mozgékonyabb, többségében katolikus birtokos paraszti és mezővárosi kispolgári rétegnél — a háztartások családszerkezetének egy nyíltabb, munkaszervezetileg rugalmasabb típusa jön létre. Ennek jellemzői:

— a fiatalabb generáció kiscsaládjainak a törzscsaládtól való viszonylagos függetlensége;

— a házasság *(a)* generáció-reprodukciós, *(b)* státuszkonzerváló, *(c)* munkaszervezeti funkcióinak függetlenedése. Vagyis: *(a)* születéskorlátozás nélkül a házasság általában magasabb szinten tölti be funkcióját, a második és újraházasodásoknál nincs szerepe az átlagos (és szükséges) örökösszám elérésében; *(b)* a házasság rendszeresen létrejön egyenlőtlen vagyoni helyzetű felek között is; *(c)* az örökösök létrehozása, a vagyoni kasztok és az etnikai korlátok kevésbé kötik meg a munkaszervezet hatékonyságának érvényesülését.

A funkciók átalakulása vonja maga után az egyén családon belüli helyzetének megváltozását — amelynek leírása külön tanulmányt érdemelne —, a törzscsaláddal szembeni elidegenedését, a törzscsaládtól elszakadt kiscsaláddal szemben viszont nagyobb felelősségét és érdekelttségét. A házassági normák ebben az új típusú kiscsaládban közelítenek a modernebb polgári eszményekhez.

V. Az életviszonyok differenciálódása és a hagyatékszerkezetek

1. Mi a hagyatékszerkezet?

A rétegenként és etnikumonként különböző vonások közt az olyanok, mint az utódlás és a termékenység, a családszerkezet, a kiscsoportok kulturális zártsága vagy nyíltsága, az elmozdulás irányait befolyásoló normák, különböző esélyeket biztosítottak hordozóiknak az alkalmazkodásban. Ezeknek a kulturális viszonyoknak szerves része az is, ami anyagi vetületében forrásomban a hagyatéki leltárakban csapódik le. A vagyoni felhalmozás — mint előfeltétel a mozgásban — magától értetődőnek tűnik. A felhalmozott javak azonban nem homogén elemekből állnak, pl. nem tőkéből álló összegként vannak jelen, hanem rendszerként, rétegenként jellegzetesen különböző összetétellel. A hagyatékok, a történeti forrásokban található legteljesebb vagyoni mérleg, tartalmazza a megélhetés forrásait, eszközeit, rajtuk kívül az egyén és a háztartás életkörülményeire utaló elemeket, mindenekelőtt lakását. Életviszonyokon a két szoros kapcsolatban álló területet értem: a megélhetést és az életkörülményeket.

Az életviszonyok különbségeit egy időmetszetben, a századfordulón, az 1900-as évek első évtizedére súlyozódó minta metszetében vizsgálom. A korábbiakhoz hasonlóan fő célom az, hogy a lehető legszélesebb, árnyalatokat is tartalmazó társadalmi rétegskálát végigpróbáljam a várost alkotó csoportok elkülönítésében. A két nagyobb minta teljességétől mégis el kell válnunk. A vagyonszeffeltárások esetlegességei miatt most már arra kell törekednem, hogy az előzőleg kialakított csoportokhoz köthető, lehető legtöbb szórványadatot fel tudjam használni viszonyaik leírására és értelmezésére. Mint látni fogjuk azonban, a hiányos leltárak és látszólagos esetlegességeik is szóra bírhatók tulajdonosaik jellemzésére.

Itt tulajdonképpen vissza kell nyúlnom a vagyoni viszonyok elemzéséhez. A II. fejezet 4. szakaszában sommásan kezelt vagyonokat szerkezetükben kell megvizsgálnom.

Az első kérdésem tehát az, hogy a hagyatékok szerkezete egyáltalán milyen típusú különbségeket mutat a teljes rétegspektrumban.

A hagyatékszerkezet mint viszonyokat kifejező mutató szinte önként

kínálkozik a hagyatékfelvétel eredeti metódusából. A hagyatékoknak két része, „állománya” van, a cselekvő és a szenvedő.

Az eddigiek során az elemzésbe csak egy helyen vontam be az adósságokat tartalmazó „szenvető állapot” (a passzívum) adatait: a vagyoni nagyságrendek arányainak ellenőrzésére az intézményi hiteleket. Az, hogy itt lényegesen többről van szó, mint a háztartások szűkebben értelmezett gazdasági viszonyairól — pénzügyeiről, eladósodásáról —, azt a kötetben közölt esettanulmány is bizonyítja, ahol a tartozásokat Schiszler Károly kádármester sokrétű társadalmi kapcsolatainak nyomjelzőjeként használom. A tanulmányban mégis inkább a változásokhoz való alkalmazkodás legbelsőbb, családi háztartási szférájára összpontosítom a figyelmet, s az innen kivezető szálakra csak akkor, amikor a tárgyalt jelenség leírásánál erre feltétlenül szükség van, mint még ebben a részben a hitelfelhasználás esetében. Meg kell jegyezmem, hogy az aktívum és a passzívum esetében egy igen fogós kérdést kellett megoldanom, azt, hogy a passzív állomány beépült része az aktívumnak. Ennek mértékére utal a vagyonmérleg és a felhasznált hitelek szintje, az egyes összetevőkben viszont jelenléte aligha becsülhető.

A hagyatékszerkezet így tulajdonképpen a cselekvő (vagy aktív) állapotban felsorolt javak szerkezete, amelyhez kvázi-indexként hozzá kell rendelnem a hiteleket tartalmazó passzívumot, mint ami ebben az időben már viszonyaiknak szinte minden mozzanatára kihat, nem átmeneti válságtünet, hanem strukturális tényező.

A cselekvő hagyatékokat, gondnokolt vagyonokat két nagyobb tételre osztották: az *ingóságokra*, amelyek magukba foglalták a tőkét s a tulajdonos mozgatható használati tárgyait, üzleti, gazdasági felszerelését, állatait, és az *ingatlanokra*, amelyeket aszerint részleteztek, hogy hol feküdtek. A hagyatéki leltárak általában a vagyonrészekről tételenként becsült értéket tartalmaznak.²⁰ A becsült értékekből minőségi mutatókat lehet számolni. Egy hagyaték szerkezete a tartalmilag megkülönböztetett vagyontárgyak együttese, amely társadalmi csoportonként elsősorban összetételében különbözik; az összetevők számszerűen a becsült értékek alapján mérlegelhetők.

A hagyatékok szerkezeti és nem elsősorban tárgyi összetételének kezelése azért szükséges, mert csak ritkán tartalmazzák a hagyatékanyagok vagy a gondnokoltak teljes vagyonát. A hagyaték összértékeit, ezen belül összetevői felsorolásának szélességét a hagyatéki eljárás szabályai és helyi szokásai határozzák meg. A hagyatéki leltárak csonkasága rendszeres, ami egy törvényesen szabályozott, történetileg kialakult gyakorlat terméke. A ha-

²⁰ „A leltár mindazon ingó és ingatlan javaknak, melyeknek birtokában volt halála idejékor az örökható, pontos és teljes jegyzékét és becsértékét tartalmazza” — így fogalmaz az 1868. évi 54. törvény 571. §-a. Hasonló módon, de kevésbé tömören ugyanezt mondja az 1868. évi leváltó 1894. évi 14. törvény 40—43. §-a.

43. táblázat. *Az ingóságok értékaránya a férfi és női cselekvő hagyatékokon belül a nagyság szerint ötös csoportokba rendezett mintánál*

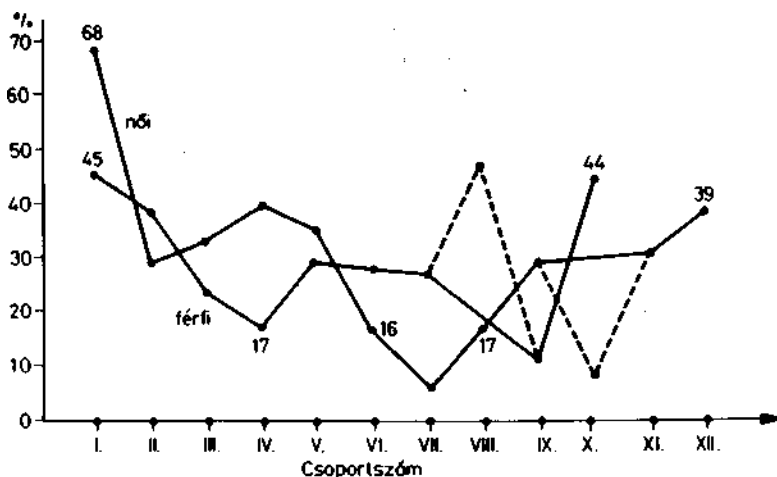
Az ötös csoportok sorszáma	Férfi (összesen 52)		Női (összesen 68)	
	cselekvő hagyatéki nagyság (csoport-átlag koronában)	az ingóság értékaránya, %	cselekvő hagyatéki nagyság (csoport-átlag koronában)	az ingóság értékaránya, %
I.	479	45,5	113	68,8
II.	841	38,0	292	29,1
III.	1 564	23,5	416	33,6
IV.	2 092	17,5	528	40,5
V.	2 559	29,4	777	34,8
VI.	3 494	27,8	1 262	16,2
VII.	5 586	26,8	1 559	7,5
VIII.	8 928	47,8	2 088	16,8
IX.	29 209	11,3	2 823	29,5
X.	293 479	44,7	4 816	7,8
XI.	—	—	7 203	30,7
(XII.)	—	—	15 329	38,9

gyatéki leltárak tehát közvetlenül nem használhatók fel arra, hogy megtudjuk, milyen vagyontárgyak voltak egyes hagyatékhagyók birtokában. A hiányosság rendszeressége folytán viszont alkalmat adnak arra, hogy szerkezetüket és értékarányaikat mutatóul alkalmazzuk a társadalmi különbségek, ezen belül az életviszonyok különbségeinek leírásánál.

A hagyatékszerkezeti elemzést a tárgyilagosság kedvéért az egész mintának azzal a 115 hagyatékból álló csoportjával kezdem, amelynél részletesen bontható vagyoni állagot találtam. Vajon a hagyatékok szerkezete is visszaadja-e azokat a csoporthatárokat, amelyek a korábbi mobilitás vizsgálatánál kirajolódtak?

A különbségek mérlegelésére első közelítésként az ingó és ingatlan vagyon aránya kínálkozik (43. táblázat).

Ha a 68 női és az 52 férfi hagyatékot nagyságuk sorrendjébe rendezem, az összvagyonon belül *az ingóságok arányából* (amelyben a személyi használatú holmikon kívül a tőke, a gazdasági felszerelések, az üzleti és műhelyfelszerelések is benne vannak) a minta közepe felé süllyedő adatsort kapok. Az ingóságok aránya a minta leggazdagabb és legszegényebb háztartásaiban a legmagasabb. A nagyság szerint ötös csoportokba sorolt hagyatékokban a *női hagyatékoknál* 68%-ról indul, lesüllyed 16% köré (egyeseknél ennél is mélyebbre), majd 38%-ig emelkedik vissza a vagyonosoknál. A *férfiaknál* az ingók aránya általában alacsonyabb. Itt 45%-ról indul és 17%-ig süllyed az ingóságok aránya, s egyenletesen emelkedik vissza 44%-ig, közel az alsó vagyoni kategóriák kiinduló arányáig (2. ábra).

2. ábra. Az ingóságok értékaránya a nagyság szerint ötös csoportokba rendezett hagyatékokon belül (százalék)

Ha a két, ingóságainak magas arányával kitűnő vagyoni szélsőséget társadalmi összetételében nézem, a magas arányok szinte leválasztják a mezővárosi blokkról — durván a földművesek és kisiparosok csoportjáról — a két rajta kívül álló marginális csoportot: a városi proletariátust (a cselédet, kofát, varrónőt, segédet, postást, selyemgyári szolgát) és a szegény hivatalnokokat alul, az értelmiségi és a vállalkozói réteget pedig fölül. Mindkét szélsőségnél a tőke túlsúlya jellemző a férfiaknál. A tőke természetesen egészen mást jelent lent, mint fent: szegényebb férfiaknál néhány száz korona készpénzt és követelést (pl. bérhátralékot), a középrétegnél bankbetétet, egyes helyeken értékpapírokat. A városi proletáraszonyoknál ezzel szemben úgyszólván tisztán használati tárgyakkól és ruházatból álló hagyatékokat találtam.

A 10 legszegényebbet és a 10 leggazdagabbat leválasztva, a minta törzsét képező 32 férfi- és 43 női hagyatékok kétharmadát parasztgazdák teszik ki. Néhány kivétellel ide esnek az önálló iparosoknak, a mezővárosi blokk másik uralkodó rétegének hagyatékaik is.

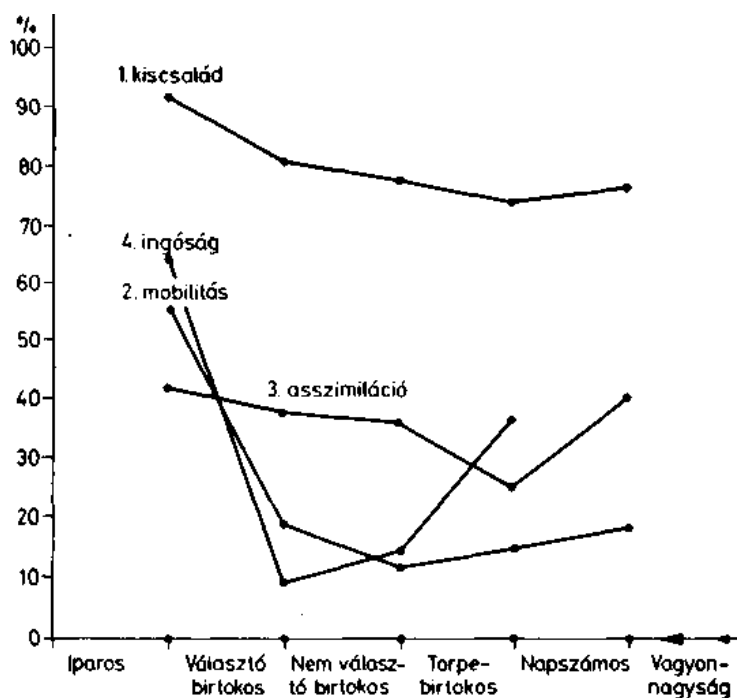
A minta tehát már a legdurvább hagyatékszerkezeti mutató nyomán elválik a város társadalmát elválasztó rendi határvonal mentén. Ha számmal akarom kifejezni, azt mondhatom, hogy a mezővárosi blokk az ingóságok vagyoni arányában 38% körüli átlagértékkel jellemezhető. Ennél a földművesek alacsonyabb, az iparosok magasabb, de a szellemi pályán lévő középrétegektől elmaradó arányt mutatnak.

Bár mintámnak a felhasznált jellemzők számához viszonyított esetszáma az összefüggések statisztikai bizonyítására nem alkalmas, egy nagyobb mintán

elvégezendő elemzés számára érdemes hipotézisként összeállítani az eddigiekben leírt mezővárosi rétegjelenségek summázását. Ezt négy, az átlagos vagyonnagyság sorrendjébe állított arányszámmal lehet ábrázolni (44. táblázat, 3. ábra).

44. táblázat. A kiscsaládszerkezetek aránya, a foglalkozási mobilitás, a vegyes nevű házaspárok aránya (asszimilációs mutató) és az ingóság vagyoni aránya a mezővárosi blokk öt rétegénél a réteghez sorolt esetek százalékában

Rétegjellemzők	Iparos	Választó birtokos	Nem választó birtokos	Törpebirtokos	Napszámos
A kiscsaládszerkezet	92,8	81,2	78	74,1	76,2
Foglalkozási mobilitás	55	18,8	12	14,8	19
Vegyes nevű házaspárok	41,9	38,5	36,5	25	40
Az ingóság vagyoni aránya	64,7	8,7	13,9	36,4	—

3. ábra. A kiscsaládszerkezetek aránya, a foglalkozási mobilitás, a vegyes nevű házaspárok aránya (asszimilációs mutató) és az ingóság aránya a mezővárosi blokk öt rétegénél

A 3. ábra aránysorai tendenciájának lényegét a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Az iparosoknál a kiscsaládok (férj és feleség, valamint gyermekeik, legfeljebb 1-2 nagyszülővel) a rugalmas újracházasodási szokások és a vagyoni kasztosodás mérséklődése folytán a demográfiaileg lehetséges maximális

45. táblázat. A 98, illetve 100 cselekvő hagyatéki vagyon szerkezete becslült értékük alapján rétegenként, férfi és női hagyatékok együtt (százalék)

Megnevezés	Ingatlan			Ingóság				Ingó és ingatlan összesen
	föld	ház	összesen	üzlet és gazdaság	tőke	személyi holmi	összesen	
Szegényparaszt (13 női)	44,2	19,9	64,1	5,4	17,0	13,5	35,9	100%
Birtokos paraszt (46)	62,8	23,3	86,1	6,1	6,9	0,9	13,9	100%
Választó birtokos (11)	72,1	19,2	91,3	4,5	3,4	0,8	8,7	100%
Önálló iparos (15)	5,1	27,2	32,3	17,4	47,1	3,2	67,7	100%
Középréteg (2 nagybirtokkal együtt 15) és nagybirtok nélkül 13	(48,9)	(9,5)	(58,4)	(1,2)	(39,5)	(0,9)	(41,6)	(100%)
(Összesen 98, nagybirtokkal együtt 100)	0,8	13,4	14,2	0,2	84,2	1,4	85,8	100%

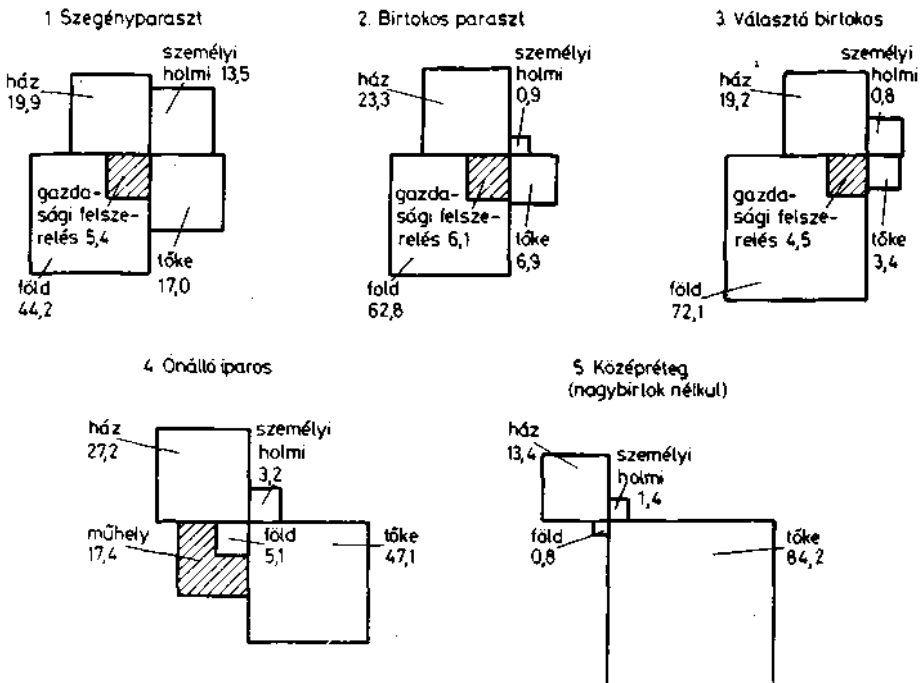
arányban található, szemben a parasztsággal, ahol a töredék és bővített szerkezetek is jelentősek.

2. A mobilitás terén az iparosok 55%-os aránya rendszeres, életvitelükbe szervesen beépült mozzanatra mutat, míg a többiekénél a házassággal történő foglalkozási státuszváltoztatás is szórványos; gyakran kényszerhelyzetből ered.

3. Az asszimilációs mutató — a vegyes nevű házaspárok társadalmi kategóriák szerinti megoszlása — egyenletesebbnek tűnik rétegenként. A vegyes névösszetételű házaspárok 40% feletti arányszáma a mezőváros két rétegénél, az iparosoknál és a jobbára vidékről bevándorló napszámosoknál, azt jelzi, hogy nincsenek jelentős homogén etnikai csoportjaik a városban, ami rétegüknél a hagyományosan zárt etnikus kultúra fellazulását jelzi.

4. Az ingóságok vagyoni értékarányának rétegjellemzőiről már volt szó e fejezetben.

A valódi szerkezeti különbségeket mégis a minta rétegenkénti és vagyonrétegenkénti bontása tükrözi. (45. táblázat). A hagyatékok szerkezeti arányainak váltása ugyanannál a mezővárosi kispolgári rétegnél, az önálló iparosoknál és kiskereskedőknél történik meg, ahol az összes többi viselkedési normaváltást is tapasztaltam. A váltás legélesebb mutatója a föld és a tőke értékarányá-

4. ábra. A cselekvő hagyatéki vagyonok szerkezete rétegenként, területarányos ábrázolás az összes hagyatéki összeg százalékában (a grafikon alapötletét lásd Hofer 1979, 127)

nak teljes fordulata a földműves és a mezővárosi kispolgári rétegek között (4. ábra).

A dolog első látásra magától értetődőnek tűnhet, hiszen egyfelől parasztokról, másfelől többségében iparosokról van szó. Az arányok azonban nem a föld mint termelőeszköz és a műhelyek között cserélődtek föl. A termelőeszközök értékarányával szemben a tőke — készpénz, értékpapírok — szerkezeti aránya ugyanakkor átmenetet képez az iparosok felől a középrétegek felé, ahol a vagyonok túlnyomó értékét, több mint 80%-át, a tőke tölti ki. Az 50%-ot megközelítő tőkearány a mezővárosi kispolgár hagyatékában annak az aktívumnak felel meg, amelyet az eladósodott város hitelviszonyainak elemzésénél éppen önáluk találunk majd a pénzintézetekkel szemben. A parasztsággal származásban, házassági kapcsolatokban, életvitelben mélyen rokon iparosok rétegénél nem pusztán termelési szektorváltást jelent tehát ez az arány, hanem gyökeres fordulatot a felhalmozási mentalitásban. Ki kell majd térnem a konkrét körülmények bemutatásánál arra is, hogy ez a fordulat nem egy csapásra következik be az egyén parasztságról való leszakadásakor, hanem a paraszti polgárosodásban leli eredetét.

2. A termelő vagyonrész és a hitelfelhasználás

a) *A tőke és a hitelek.* A föld- és tőkeváltás a mezővárosi blokkon belül két rétegnél a közvetlen termeléssel kapcsolatos vagyonrészeket érinti. Esettanulmányban kíséreltem meg bemutatni, hogy a tőke mennyire szoros feltétele a folyamatos termelésnek még a hagyományos viszonyokat őrző Schiszler Károly kádármesternél is. A mozgékonyabb iparosok kezén a fölhalmozódó tőke nem passzív, kamatozó vagyon, hanem anyagokban, munkabérekben, hitelekben lévő alkateleme a kicsiben is kapitalizálódó termelésnek.

A 46. táblázatból látható az, hogy az intézményi eladósodás a mezővárosi rétegeit szinte kivétel nélkül érinti. A mobilitás és az adósságok nagysága pozitív összefüggést mutat. A mobil önálló iparosoknál történik meg azonban az a fordulat, amikor a tőkés szektorral való kapcsolat már fölhalmozásban is jelentkezik: az intézményi tőkekövetelések fölülmúlják nagyságukkal az adósságokat. A mobil iparosok átlagos 800 korona körüli aktívuma a pénzintézményekkel szemben a tőkés viszonyokba való aktív bekapcsolódás kezdetleges jele. A paraszti eladósodás szinte kizárólag jelzálogkölcsonökön keresztül történik a mintában. Az iparosoknál már gyakoriak a váltóhitelek, sőt két esetben takarékpénztári részvények is előfordulnak. Részvények ezenkívül az értelmiségiekénél (4 eset) és az öt vállalkozónál (ugyancsak 4 eset) fordultak elő.

Amit tehát az etnikai csoportok normarendszereinek cseréjénél és a családszerkezet átalakulásánál láttunk — a mezővárosi blokk határának

46. táblázat. A tartozások és követelések átlagos nagysága társadalmi kategóriák és mobilitási formák szerint koronában (esetszámmal, 153 háztartásból)

Hitelforma		Birtokos paraszt.			Szegény- paraszt, immobil	Iparos			Mobil hiva- talmok	Értelmiség, felső migráció	Vállalkozó
		mobil	immobil			önálló, mobil	im- mobil	segéd, immobil			
			római katolikus	református							
Tar- tozás	intézményi	1638,49 (10)	961,69 (34)	999,71 (14)	177,50 (4)	4746,99 (7)	1679,83 (6)	(2)	3740,12 (6)	19 905,76 (8)	(2)
	magán	394,86 (7)	426,19 (28)	339,39 (13)	193,50 (12)	2437,11 (5)	195,93 (5)	50 (4)	586,41 (3)	2 954,83 (7)	(2)
Köve- telés	intézményi	745,33 (3)	341,95 (6)	(1)	(3)	5562,90 (5)	(3)	(2)	1049,13 (6)	31 487,82 (9)	26 690,89 (3)
	magán	(1)	(1)	(3)	—	2537,66 (5)	—	—	(2)	—	—
Nincs adósság		(3)	(15)	(3)	(9)	(2)	—	(2)	(2)	(7)	(1)

átlépése előtti minőségi átalakulást —, az itt a tőkeforgalomba való bekapcsolódás más minőségével is összefüggésbe kerül.

Az árvaszéki iratokat — bár e helyen nem erre helyeztem a hangsúlyt — a hitelkérdés társadalmi szerkezetéhez kötődése szempontjából elsősorú, megbízható forrásnak tartom. (Egy ilyen munkánál természetesen nem elegendő egy helység adatainak feldolgozása!) Az 1846-ban Örményi József Tolna megyei főispán által kezdeményezett Szekszárdi Takarékpénztár elnöksége és választmánya még többségében nagybirtokosokból állt, idővel kereskedőket és vállalkozókat választanak melléjük. A filoxéra idejére a Takarékpénztár a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz kapcsolódik, és megtartja agrárérdekltségét (*Magyarországi takarékpénztárak*. 1868, 119; *Magyarország bank-és hitelintézetei*. 1872; *Bodnár* 1896, 86—89). A Szekszárdi Népbank 1872-ben alakul. Elnökségében a vállalkozói és az értelmiségi réteg van túlsúlyban — noha az utóbbiak dzsentrik és nagybirtokosok (pl. Sass István vármegyei főorvos, nagybirtokos, vagy a költő, Babits Mihály apja, majd özvegy édesanyja. Kelemen Auróra, akik árvaszéki ügyeinkben is szerepelnek). A Népbank mégis inkább kispolgári bank, amelynek karaktere önszegélyező egyletté alakulásakor, 1891-ben erősödik meg. Az elnökségnek tagja Stockinger János kéményseprőmester, a választmányban pedig több iparos is helyet foglal már. 1891-ben az önszegélyező egyesület társul a Szekszárdi Takarékpénztárral és a Tolnamegyei Kereskedelmi és Hitelbankkal, rajtuk keresztül az Osztrák—Magyar Bank ügyeinek képviselőjét látja el (*Schneider* 1934, 5—6). A szőlőfelújítási kölcsönöket a megyében és Szekszárdon túlnyomórészt az első két bank intézi; a megye és Szekszárd merkantil bankja a Tolnamegyei Kereskedelmi és Hitelbank volt (*Tóth Z.* 1985).

Az árvapénztárakat a hitelintézetek közé soroltam. A korszakban szerepük lényegesen jelentéktelenebb volt, mint a kiegyezést és a 48-as forradalmat megelőző időszakban (*Szabad* 1965, 193—196). Jelentőségük csökkent, 1906-tól a megyei adóhivatalhoz csatolásuk ellenére valóban a „kisemberek” bankjai voltak — a Népbank hirdette magát ekként. Az árvatári tartozások aránya az 1901—1910 közé eső 124 kölcsönügy értékén belül mintegy 7%, az összes kölcsönügyletek számán belül 10,5%. A forrás lehetővé teszi, hogy a magánhiteleket is számba vegyem. A magánkölcsönök értékben 16, az ügyleteken belül 29%-ot tesznek ki, de természetüknél fogva csak esetenként értékelhetők.

A hitelforgalom javát a vagyonosabb rétegek bonyolítják le. A hitel strukturális beépültségének mélysége azonban a szegényparaszti és proletár háztartásoknál a legszembetűnőbb. Itt tűnik elő a vagyoni koncentrációs folyamatnak (differenciációnak) az az oldala is, amely a kiségzisztenciák, az állandóan adós szegényemberek vagyonának felmorzsolásából keletkezik. Ez egyrészt apró „lumpenkölcsönök” felvétele útján történik, amikor először az ingatlanok betáblázását az ingóságok zálogba tétele, majd rövid lejáratú, illegális uzso-rakölcsönök követik, s nem egy esetben kriminális cselekedetekhez vezetnek (sikkasztás: Pappent Jánosné hagyatéki ügye. TmL Árv. II. 76/1910; betörés: Anker Margit gyámügye. TmL Árv. II. 1366/1917); jelentős részben azonban az életképtelen gazdaságok felbomlásának kölcsönökkel való elodázása történik. Az utóbbira hozok egy jellegzetes szegényparaszti példát 1899-ből. (Melléklet, 26. eset.)

A hitel a paraszti gazdálkodásba is beépül, az eszmény azonban a tehermentes birtok marad, különösen az örökség tehermentes átadása. A gyermekeit kielégítő gazda életében az adósságokat saját kezén tartott birtokára írhatja át. A végrendeletek visszatérő pontja, hogy a végrendelező visszamaradt házastársát kötelezi a terhek kiegyenlítésére, olykor saját birtokának eladása árán is. (Melléklet, 27. eset.)

Az adósságoktól való félelem gyakori az — mint kézjegyükből kiderül —

írástudatlan, mindössze néhány parcella szőlőből élő kisgazdáknál. Az elsősorban a bankhiteltől való félelem és a birtoknak a csődhöz vezető túlterhelése egyaránt a pénzviszonyokban való járatlanságra vezethető vissza. Míg a tájékozottabb gazdaréteg a gazdaság hasznát a sárközi gabonakonjunktúrában akarja kamatoztatni, s majd csak a századelőn vásárol olcsón már felújított szőlőket. Az elmaradott szegényparasztság körében a régi normák érvényesülése gyakran a birtokok indokolatlan elherdálásához vezet. Erre a jelenségre említék néhány példát az iratokból. (Melléklet, 28. eset.) A bukások csak a század elején kezdődnek, amikor már felújított szőlőket is kénytelenek feladni a kölcsönök lejártakor.²¹

b) *A gazdaság és a műhely.* A termelő vagyon másik eleme a gazdaság és a műhelyek (üzletek) felszerelése. A termelőeszközök e másik, tényleges eszközöket takaró fele viszonylag kis hányadát foglalja le a vagyonoknak. A különbség a mezőváros két csoportja, a parasztság és az iparosok között mégis jelentős. Csupán a hagyatékszerkezeti átlagos arányokat tekintve — s nem a valódi értéket — az iparosréteg eszköztára több mint háromszorosa a parasztnak (5,4, illetve 17,4% — lásd a 45. táblázatot).

A termelőeszközök értékének iparosok és parasztok közti arányát, megítélésem szerint, a két rétegnél különbözőképpen kialakult leltározási szokások kevéssé befolyásolják. A különbség ugyanis szembetűnő: kitűnő, részletes, sok esetben teljesnek tekinthető műhelyleltárak maradtak az iparosok után, míg a paraszti leltárak szinte kivétel nélkül hiányosak, éppen a minden gazdaságban biztosan feltételezhető eszközök terén. A nyilvánvaló hiányosságok jelentőségét erősen csökkenti, hogy a nagy értékű eszközök, gépek — szekerek, kocsik, szánok, hordók, vasprések, szélrostatk, cséplőgépek, de még a vasboronák és láncosekék is —, általában a pénzen vett s ebben az időben már gyakorta gyári eredetű felszerelések, gondosan leltárba kerülnek; a lábasjóság, a disznót is beleértve, szintén. Számon tartott értéket képviselnek a termények, nyersanyagok — mint a fa, láncok, kötelek — és a kocsiszámra becsült istállótrágya, a tároló eszközök, zsákok. Ezekhez képest a hiányosan felvett, hagyományosan kisipari eredetű vagy háznál készült eszközöknek, kéziszerszámoknak a becsült érték szempontjából alacsony a súlya. Részletesebb leltárak a korábbi időszakokból találhatók.

Megjegyzem azonban, hogy annak megállapítása, hogy konkrét esetben milyen tárgyak hiányozhatnak, nagyobb összehasonlító anyag birtokában is nehezen lenne megállapítható. A leltárak hiányosságai ugyanis nem foghatók fel csupán a leltározás körüli hanyagság, a kis értékek iránti közömbösség vagy a visszaélések eredményeként. A *tulajdonnak*, a *birtoklásnak* és a *használatnak* a különbsége a leltárak behatóbb elemzése során az eszközkészletnél is

²¹ Kiskorú Máté János gyámügye. TmL Árv. II. 183/1913; Molnár István gyámügye. TmL Árv. II. 538/1913.

ugyanúgy kiderül, mint a földhasználatnál. A mikrostruktúrának a tárgyi világban továbbszövődő viszonyaira nézve az ehhez hasonló források — a szóbeliség folyamatos elnémulásával — igen fontosak lesznek. A tanulmányban azonban ezekre nem térek ki részletesen, csupán példákat említek az elemzési lehetőségekre:

— A rendszeresen előforduló eszközök jellegzetes csoportja a férfiak és nők kifejezetten személyi használatú tulajdona: a férfiak fejszéje, kaszája, a fonás eszközei a nőknél.

— Családi tulajdon, amely a közös szerzemények között szerepel, vagy csupán a tulajdonhányad feltüntetésével kerül a leltárba: állatok, ólak.

— A nagyobb értékű felszereléseknek és gépeknek a rokonsággal megosztott tulajdona leggyakrabban a szőlőprések, szélrostatk esetében fordul elő.

— A korábban örökölt gazdasággal a hagyatékhagyó tulajdonába került felszerelések, az ekék, kocsik, boronák, hengerek — az igaerővel szemben — a szűkebb rokonság közös használatában voltak. Az árverésen ezeket vásárolják vissza.

A nemzedékek tekintetében folytonos gazdaságban felhalmozódott s rokoni hagyományokkal *birtokolt* tárgytömeg esetében a tiszta *tulajdon* megállapítása az egyenlően osztozó, immobil magyar kisgazdáknál szinte lehetetlen volt; a leltározók ebbe ritkán bocsátkoztak bele. Az árveréseken mindenesetre a másodlagosan felhasználható, törött, vásott eszközök, diribdarab fák, szögek, hulladékok is elkelték. A gazdasági felszerelések értékét mint mutatót speciálisan a hagyatékszerkezeten belüli arányoknál, tehát nem csupán jobb híján, hanem ezekre a tapasztalatokra hivatkozva fogadom el.

A parasztihoz képest magas iparosvagyonoknak csak egyhatodát kitevő felszerelések a tőkével együtt érik el a termelő vagyonrész mintabeli átlagát. A 70 és 80% között mozgó termelő vagyonrész egész mintán belüli viszonylagos egyenletessége mutatja legvilágosabban a mögötte rejlő szerkezeti különbségek valódi karakterét.

3. A személyi vagyonrész

A hagyatékok szerkezetében ugyanis e fölött a 70-80%-os termelő vagyonrész fölött jelennek meg a társadalmi különbségeket nyilván kifejező elemek; az ingatlanon belül a ház, az ingóságon belül a lakberendezés, a háztartási eszközök és a ruházat. Egy 200 és egy 200 ezer korona értékű vagyonon belül ugyanaz a 30%-os arány az életkörülményeket hordozó vagyonrészt tekintve óriási különbséget jelent. Tanulságos mégis ebben az elvont megközelítésben, hogy a két vagyonrész — amit jobb híján termelőnek, illetve személyinek neveztem el — tendenciáját tekintve egyenes arányban és saját belső struktúrájától meglehetősen függetlenül növekedik.

A személyi vagyoni harmadon belül, amely hagyatékszerkezeti arányával

bizonyos autonómiát követ a termelő résszel szemben, két eltérő tendencia ötvöződik. A házak hagyatékszerkezeti aránya és abszolút értéke párhuzamosan nő a vagyonnagysággal. A használati tárgyak ezzel szemben csökkenő szerkezeti arányt mutatnak, s abszolút értékükkel rétegenként egy bizonyos átlagszintet tartanak. A személyi vagyonrész arányának viszonylagos állandósága tehát a vagyonnal növekedő házérték és a relatíve csökkenő használati tárgy-érték kölcsönhatásából alakul ki.

Joggal lenne vitatható, ha — a máig kialakult, bár korántsem világos tendenciát visszavetítve — a termelő vagyonrészeket élesen elválasztanám a háztól és a személyi holmik, használati tárgyak csoportjától. A hagyatékokban ez a 20-30%-ot kitevő, valójában ennél nagyobb érték az, amely az emberek személyes életkörülményeit kifejezi. Közgazdasági zsargonnal élve, ebben a vagyoni harmadban található a munkaerő újratermelésére szolgáló javak együttese.

A termelő és személyi vagyonrészben az újratermelés viszonylagossága a legvilágosabban a rétegenkénti globális arányok nemek szerinti bontásával rajzolódik ki (47. táblázat). A női hagyatékokban nemcsak a kelengye értéke növeli meg a használati tárgyak arányait, hanem minden egyes rétegnél náluk nagyobb a ház hagyatékon belüli része is. A személyi vagyonharmadnak tehát gazdája, illetve gazdasszonya van. A ház a kistermelői világban az asszony munkahelye, ami a szerkezeti arányokban is tükröződik. Ennek ellentpontja a

47. táblázat. *A cselekvő hagyatéki vagyonok szerkezete rétegenkénti és nemenkénti bontásban (százalék)*

Réteg*	Eset-szám	Ingatlan			Ingóság				A személyi vagyonrész hányada
		föld	ház	össze-sen	gazdasági felszerelés és üzlet	tőke	személyi holmi	össze-sen	
Szegényparaszt	férfi (0)	—	—	—	—	—	—	—	—
	nő (13)	44,18	19,88	64,60	5,40	17,01	13,52	35,94	33,41
Birtokos paraszt, nem választó	férfi (23)	61,81	19,01	80,82	10,15	8,68	0,36	19,18	19,36
	nő (23)	63,91	28,72	92,63	1,10	4,66	1,61	7,37	30,33
Választó birtokos	férfi (6)	74,59	17,21	91,80	4,54	2,82	0,84	8,20	18,05
	nő (8)	59,64	29,17	88,82	4,28	6,15	0,76	11,18	20,93
Önálló iparos	férfi (5)	—	39,50	39,50	20,26	40,06	0,18	60,50	39,68
	nő (6)	9,79	69,77	79,56	12,16	4,97	3,31	20,44	73,08
Középréteg	férfi (8)	51,65	8,54	60,19	1,25	38,08	0,48	39,81	—
	nő (7)	1,60	25,98	27,58	1,01	64,17	7,23	72,42	33,21

* A rétegek, illetve társadalmi kategóriák meghatározását lásd a Bevezetésben.

gazdasági felszerelés és az üzlet, amely az ingóságokban a férfiak reszortja — tegyük hozzá, a korábbiakra visszautalva, hogy a tőke birtoklásával és kezelésével együtt. Egy réteg teljes belső vagyonszerkezetét a jellegzetesen különböző női és férfi hagyatékok együttesen tükrözik.

Az életviszonyokon belül az életkörülmények hagyatékelemzéssel történő vizsgálatánál tehát az asszonyi vagyonokra helyeződik a fő súly. A hagyatékszerkezeti arányok bemutatása után itt viszont már a valódi értékviszonyokhoz és a konkrét tárgyi összetevőkhöz kell fordulnom.

Most vegyük szemügyre a tényleges értékek rétegenkénti megoszlását (48. táblázat).

48. táblázat. *A személyi vagyონrész abszolút átlagértékei a női hagyatékokban (koronában, rétegenként)*

Réteg (esetszám)	A ház értéke	A használati holmik értéke*
	koronában	
Szegényparaszt (13)	355	54
Birtokos paraszt (23)		
<i>Ötös csoportok</i>		
első	733	62
második	1150	60
harmadik	1333	99
negyedik	1466	66
Az utolsó három (az összes 23 átlagában)	2838 (1411)	60 (60)
Választó birtokos (8)	2354	79
Önálló iparos (9)	3589	259
Középréteg (7)	3230	541

* Bútor, ruházat, ágy- és fehérmű, valamint háztartási eszközök együtt.

Az egész mintán belül a házak és a használati tárgyak abszolút értéke a vagyonnagysággal párhuzamosan nő. A birtokos parasztságnál érdemes azonban a korábban alkalmazott ötös vagyoni csoportok szerint is bontani. Feltűnő ugyanis, hogy az egész parasztság használati tárgyainak értéke mennyire egy nívón, 60 korona körüli értéknél marad — belső rétegeitől és vagyoni csoportjaitól függetlenül.

Azt, hogy a 60 korona körül ingadozó érték a paraszti norma érvényesülése, az átlagot alkotó tárgyak is alátámasztják. Az asszonyi hagyatékok két leggyakoribb összetevője az ágy és az ágynemű, az ágyneműn belül is a dunyhák, vánkások és párnák. A földműveseknél a hagyatékokban, jellegzetes kivételekkel, szinte kötelezően egy ágyat, „nyoszolyát” írnak össze, s ezekben

22 és 32 korona érték közti tollas ágyneműt. Az iparosok házaiban és az alsó középrétegnél ugyancsak a szokás tükröződik a leltárakban, ahol a 2 ág ugyanazokkal a tollas ágyneművel szerepel, de valamivel több mint kétszeres értékkel.

Az asszonyi ingóságoknak ez a leggyakrabban előforduló tárgycsoportja a hagyatéki eljárás szokásszerűségének másik elemét is kifejezésre juttatja: a gazdaasszony ház köré koncentrálódó birodalma jelenik meg a leltárak tükrében, tehát a felvétel az asszony hagyományos kelengyéből indul ki.

4. A kétféle asszonyi hozomány mint rétegjellemző

Az asszonyi hagyaték és a hozomány kapcsolatánál — a néprajzi irodalom hozományra vonatkozó általános, eligazító adataitól eltekintve — elsősorban a forrás belső összefüggéseire és az iratok leltárra utaló megjegyzéseire voltam szorítva.²²

Az asszony kelengyéje mint személyes tulajdona — tapasztalatom szerint — három jelentős — részben jogi, részben állagát is érintő — változáson megy át addig, ameddig halálával hagyatékká lesz:

1. A gyermekek születésekor az asszony családjának tulajdonából az asszony tulajdonává válik, s már életében a gyermekek várható örökségévé lesz.

2. Az asszony szüleinek halálával a hozomány kiegészülhet végrendeleti örökséggel, illetve a törvényes egyenlő osztás alapján a testvéreire jutó rész és a férjhezmenetekor kapott kielégítés különbségével, ha vannak fivérei, az utóbbi általában ingóság: pénz vagy hagyatékból származó tárgyak. (Ez azonban nem a hagyatékokból, hanem az osztályegyezségekből deríthető ki.)

3. A hozományhoz elvben nincs köze, a hagyatékban azonban gyakran nincs pontosan megkülönböztetve a házasság felek közös szerzeményének asszonyra eső fele, köztük az olyan hagyományosan leányágon öröklődő tárgycsoportok, mint pl. a konyhai háztartási eszközök, amelyek — legalábbis Szekszárdon — hagyományosan nem kelengyetárgyak.

A hozományt ebben a korban már a házassági szerződésekben is csak sommásan taglalják. Földművesek házassági szerződéseiről tudok, ilyet azonban az árvaszéki iratok között nem találtam (*K. Csilléry* 1947; *Mándoki* 1961; 1965; 1972; *Tárkány Szűcs* 1974).

Az iparosoktól származó házassági szerződések viszont forrásomban többnyire csupán a vonatkozó törvénycikk idézetei. S ehhez hasonlóan, az

²² A hozományról két rövid összefoglaló is napvilágot látott az utóbbi években (*Bónis* 1979; *Tárkány Szűcs* 1981, 382), ezek azonban ugyanazokra az időben és térben elszórt, adatainak társadalmi rétegekarakterét ritkán felmutató irodalomra támaszkodnak, amelyet az utóbbi szerző véleményével ellentétben mai igényeinkhez mérten nem tartok gazdagnak.

üggyvédek és közjegyzők kezén, a paraszti végrendeletek és osztályegyezségek is elszegényednek hagyományos viszonyokat tükröző tartalmukban. Az asszony hagyatékát részben érintő, írásba is kerülő aktusok egész sora lehetséges még — móríng-levelek, birtokátadási, eltartási, örökbefogadási szerződések —, amelyek általában a hozomány gazdasági és ingatlan részét módosítják. A végrendeletek ezzel szemben gyakran részletezik a tárgyakat, értéket azonban csak ritkán, rendszertelenül és megbízhatatlanul adnak meg.

A hagyatékok kérdése, annak ellenére, hogy jogilag rögzített dologról van szó, éppen a fenti problémák mellett válik érdekesen problematikusá. Úgy látom, hogy széles körű, rendszerezett áttekintést ezekben a kérdésekben csak nagy mennyiségű hagyatéki irat — nemcsak leltárak! — és testamentumok feldolgozásával remélhetünk.²³

A leltárak mellett azt is tükrözik, hogy a viselet is uniformizált, piaci közelséget tükröző változatban volt általános Szekszárdon. A német etnikumnál az irataimat megelőző korszakban van nyoma a leltárakban is a drága, polgári német női viseletnek. A századfordulóra ez eltűnik, és vagy teljesen divatszerű, városias viselet fordul elő, vagy az uniformizált „falusi” viselet.

7. kép. Szekszárdi németes viseletű asszonyok a múlt század második harmadából. A Béri Balogh Adám Múzeum Fotótárából

²³ Erre nézve a Néprajzi Múzeum adattárában Benda Gyula és a ceglédi Kossuth Lajos Múzeumban Kocsis Gyula vezetésével folyó munkákról van tudomásom.

8. kép. Szekszárdi asszony városi kimenő ruhában. Kovách Aladár felvétele a század elejéről. A Béri Balogh Adám Múzeum Fotótárból

Ami például a kalotaszegi kelengyékben tükröződik (*Fél—Hofer* 1969), az nemcsak a századfordulói leltárakból hiányzik, hanem a paraszti rend legrégebbi tradícióit, libertinus öntudatát, sőt kisenemesi származásának képzetét is hordozó felsővárosiaknál sem találtam nyomát. Sokkal inkább gondolhatunk arra, hogy a jobbágyi „ősi vagyon” felfogása, tehát a mobiliáriák tulajdonjoga hagyományozódik át még a századfordulói hozományokra is, ezen keresztül a leltározás gyakorlatára. (A kelengyénél erre utal: *Bónis* 1979; a régebbi irodalomban az öröklésnél: *Georch* 1821; *Baross* 1902; *Bónis* 1942).

A leltáraknak az a vonása, hogy a felvétel az asszony hagyományos kelengyéjéből indul ki, a forrás rendszeres torzításának irányát is felfedi. A kelengyében hozott nyoszolya a paraszti tisztaszoba berendezése szerkezetének meghatározó magja. A korábban említett jellegzetes kivételek ott jelennek meg, ahol ennek a hozománynak a jelentősége már az értékek tükrében is csökkenőben van. Annál a 30 paraszti leltárnál, ahol a kelengye és a többi bútordarab is részletesen, értékkel együtt fel van sorolva, 18-nál a dunna a ház legértékesebb darabja, 10-nél már igényesebb bútorok, elsősorban (7 esetben) a sublót (lásd a 49. táblázatot). Ezek a dunnánál is drágább bútorok érthető módon a gazdagabb választó birtokosoknál sűrűsödnek. (A 30 paraszti

leltárból 8 választó birtokosé, náluk van a drágább bútoroknak fele: 5 db.) A választó birtokosoknál az ágyak értéke közel a kétszerese a nem választó és szegényparasztok ágyainak, s náluk jelennek meg a pároságyak. (A pároságyak egyikének értékét számolva az átlagban: egyformán 2,6 korona a nem választó gazdánál és a szegényparasztoknál, míg 4,9 korona a választó birtokosoknál.) A 7 hasonlóan részletes iparosasszonyi leltárban már mindenhol a bútorok a legértékesebb darabok, s egyetlen egyedüli ágy sem fordul elő.

Az ágyak száma természetesen csak egy jelenségkör egyik, mereven nem felfogható eleme (*Malonyai*1912, 275. — Jankó János kettős ágyakat feltüntető szobavázlataival — Decs; *Viski* 1941a, 224; *Domanovszky* 1942; *Sebestyén* 1954; *K. Csilléry* 1965; 1972). Az ágyak a leltárakban szereplő ágyak csupán, s itteni helyzetükből lehet jelentőségükre következtetni. Ezt azonban megkönnyíti, hogy néprajzilag és iparműtörténetileg az ágy az egyik legjobban feldolgozott

49. táblázat. A használati holmik értékszerkezete 42 részletes asszonyt leltárban (az értékek koronában)

Réteg	A használati holmik átlagos értéke a csoportban	A tollas ágy		A legértékesebb tárgyak a csoport leltáraiban	Egy ágy (nyoszolya) értéke	A kettős ágyak előfordulása
		összesen	1 dunna értéke			
Szegényparaszt (össz. 8 lelt.)	58	23	7,6	6 dunna, 2 sublót	2,6	8-ből 1
Birtokos gazda (össz. 14 lelt.)	69	32	7,4	10 dunna, 2 sublót, 1 fennálló almárium, 1 ruhásláda	2,6	14-ből 2
Választó birtokos (össz. 8 lelt.)	89	21	4,3	2 dunna, 3 sublót, 1 almárium, 1 kihúzóasztal, 1 utazóbunda	4,9	8-ből 4
Önálló iparos (össz. 7 lelt.)	513	60	10,7	4 fennálló sifonszekrény, 1 ebédlőszekrény, 1 plüssdívány, 1 ingaóra	15,9	7-ből 7
A középrétegből* 3 hivatalnok, 2 értelmiségi	402	63	7,6	2 dunna, 1 szekrény, 1 konzoltükör, 1 kétfedelű női aranyóra	22	5-ből 4

* Foglalkozásuk: iktató, törvényszéki írnok, árvaszéki ülnök, ügyvéd, főlevéltáros.

bútor. A páros- vagy ikerágy — nem a kétszemélyes — emellett elterjedésében gyorsan követi a felsőbb rétegeknél kialakult divatot, és időhöz is jól köthető (S. *Mialkovszky* 1981, 64—70).

Az ágy, különösen az a bizonyos ágy, a paraszti leltárak első tételei közt felsorolt darab. Az ágyat követi az ágynemű, s nemegyszer előfordul, hogy a többi bútor között más ágyat is feljegyeztek, ez viszont becsült árában különbözik „az ágytól”. Az az ágy — vagy „ágyfa” —, amit hozományhoz kötöttem az asszony hagyatékában, nyilván a nála lényegesen értékesebb tollas ágynemű tárolója. A paraszti értékrendben az ágyneműnek helyzetjelző szerepe is van, az egzisztencia végső csődje az ágynemű elvesztése; ezzel kezdik az árveréseket is (*Fél* 1943). Az ágynak — úgy is, mint eredeti értelmében vett „ágnak”, tehát ágyneműnek — ilyen nagy vagyoni súlya városi környezetben, véleményem szerint, az autochton fejlődésében megrekedt, elszíntelenedőben lévő népi kultúra egyik archaizmusa. Megjegyzem, hogy erre az eredeti értelemre utal a leltárak szóhasználata is: gyakran nem ágyról, hanem „ágyfáról” tesznek említést, néhol „nyoszoláról”.

A leltárak készítőit szemmel láthatóan nem érdekelte az egész ház berendezése, hacsak az nem vált gazdátlaná. Ez a sajnálatos momentum azonban megkönnyíti a típusok hagyományhoz, illetve rétegnormához kötését.

5. A kétféle parasztház

Kevésbé érthető az, hogy miért nem érvényesül a norma a lakóházak esetében, amelyek ugyanúgy a közösségi ízlés alakító hatása alatt állnak, mint a kelengye. A házak értéke a csoportátlagokban látszólag inkább a vagyonnagyságot követi, mint egy, a paraszti rend összetartozását kifejező kalkulust. A látszatot azonban az átlagolás teremti, amely kifejezi ugyan a tendenciát, de el is fedti a kelengyéknél látott kettősséget.

Ha az egyes házak értékét vesszük sorra, kitűnik, hogy az átlagokban kétféle ház értéke olvad össze: egy visszatérően 800 koronára értékelt, s egy másik, amelyik 1000 koronánál drágább (50. táblázat). A módosabbaknál az 1000 koronán felüli értékűek vannak túlsúlyban, s ez alakítja ki az átlagos növekvő tendenciát. A kétféle ház ott válik el világosan, ahol mindkettő a hagyatékba került: a régi, illetve a századelőn régi típusúnak számító kisebb parasztház, és a telken újonnan épült. Hogy itt egy régebbi típusú és egy új típusú házról van szó, azt egy szerencsés véletlen is alátámasztja. Az 1860-ban készített kataszteri térképen az 1904-es állapotokat nem tisztázták, hanem az új állapotokat piros tintával berajzolták a régi térképbe. A házszámok után az egyes házak a térképen kikereshetők. A régebbiek némelyike a néprajzi irodalomban fényképpel közölt és meghatározott épület, s még az 1970-es évek elején is állt (*Malonyai* 1912, 287; *Károlyi—Perényi—Tóth—Vargha* 1955; a Tolna megyei házról: *Bátky* 1934. — lásd a 9—10. képet). Ezek a múlt század második felére jellemző, új típusú középmagyar parasztházak. A másik, a drágább „gangos” ház, amely ezt a típust a gazdarétegnél a századfordulón leváltotta, s a kockaházak elterjedéséig meghatározta a falusias települések utcaképét (lásd a

9. kép. A századfordulón régi stílusúnak számító „új típusú” parasztházak a felsővárosi Bartina-oldalban. Kovách Aladár felvétele (1907). A Béri Balogh Ádám Múzeum Fotótárából

10. kép. A századfordulón régi stílusúnak számító „új típusú” parasztházak sora az alsóvárosi zsalugáteres változatban. Előtérben háziszőttes vászonruhába öltözött gyerekek a szekszárdi Literező utcában. Kovách Aladár felvétele (1907 körül). A Béri Balogh Ádám Múzeum Fotótárából

50. táblázat. A paraszt- és iparosházak abszolút és teljes értéke*
etnikai-felekezeti csoportonként (koronában)

Hagyaték	Hagyatéki nagyság	Új ház	Régi ház
<i>Homogén római katolikus magyar</i>			
1.	250	1000	—
2.	700	—	800
3.	1 016	1464	—
4.	1 074	—	800
5.	1 179	1179	—
6.	1 220	—	800
7.	1 325	—	800
8.	1 547	—	800
9.	1 674	—	800
10.	1 675	1600	—
11.	1 948	1600	—
12.	1 985	—	800
13.	2 477	1200	—
14.	2 573	—	800
15.	3 373	—	2800
16.	3 611	—	800
17.	5 138	—	800
18.	5 287	1712	+ 800
19.	5 533	2110	—
20.	5 964	1672	—
21.	10 501	3648	+ 600
22.	14 000	—	2000
23.	17 780	1076	—
<i>Homogén katolikus német</i>			
1.	8 605	1600	—
2.	13 485	1672	—
<i>Vegyes névösszetételű katolikus</i>			
1.	756	—	800
2.	836	—	723
3.	963	—	800
4.	1 214	1200	—
5.	1 296	1200	—
6.	1 466	—	800
7.	1 550	1400	—
8.	1 930	1150	—
9.	2 075	2000	—
10.	2 110	1800	—
11.	2 189	1606	—
12.	2 749	—	2200

* A hagyatéki érték szorozva a tulajdonhányaddal.

Az 50. táblázat folytatása

Hagyaték	Hagyatéki nagyság	Új ház	Régi ház
<i>Vegyes névösszetételű katolikus</i>			
13.	4 269	2252	—
14.	5 327	—	800
15.	7 206	4600	—
16.	9 786	2904	—
17.	9 931	2000	—
18.	14 602	—	2000
19.	33 905	1696	—
<i>Homogén református magyar</i>			
1.	550	—	800
2.	1 242	1200	—
3.	1 556	—	800
4.	1 619	1000	—
5.	1 647	—	1000
6.	2 050	—	800
7.	2 213	1200	—
8.	3 132	1300	+ 750
9.	3 492	—	800
10.	4 163	—	800
11.	5 745	2800	—
12.	12 458	4000	—
13.	15 257	—	7000

Iparosok

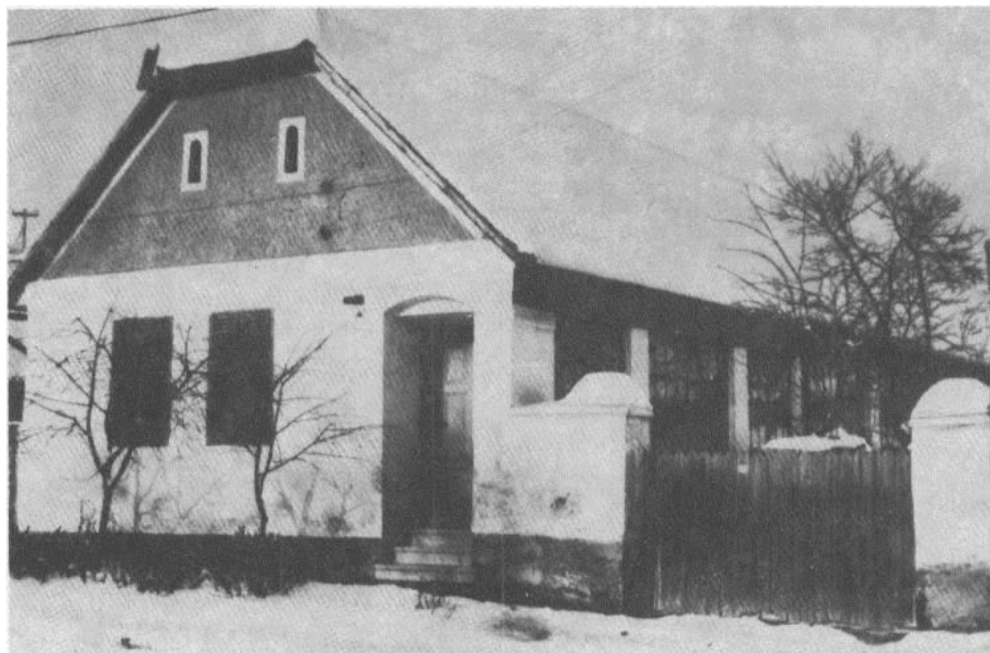
Sorszám	Hagyaték	Szakma és az etnikai-felekezeti csoport száma*	Új ház	Régi ház
1.	255	bognárnő, 4.	1020	—
2.	466	halász, 3.	—	800
3.	1 493	német szabó, 6.	1300	—
4.	1 496	csizmadianő, 1.	1696	—
5.	1 946	takács, 4.	1296	—
6.	2 068	szűcsnő, 2.	2000	—
7.	2 281	borbély, 3.	2000	—
8.	2 913	üveges, 3.	1500	—
9.	4 000	fazekas, 3.	4000	—
10.	5 604	műlakatos, 3.	5400	—
11.	7 041	szatócs, 5.	—	900
12.	7 114	molnárnő, 4.	5775	—
13.	7 726	bognárnő, 2.	5200	—
14.	24 553	kádár, 6.	3000	—
15.	24 930	hentes, 3.	4000	—

* 1 = római katolikus magyar; 2 = református magyar; 3 = görögkeleti román; 4 = római katolikus szlovák; 5 = római katolikus német; 6 = görög katolikus román.

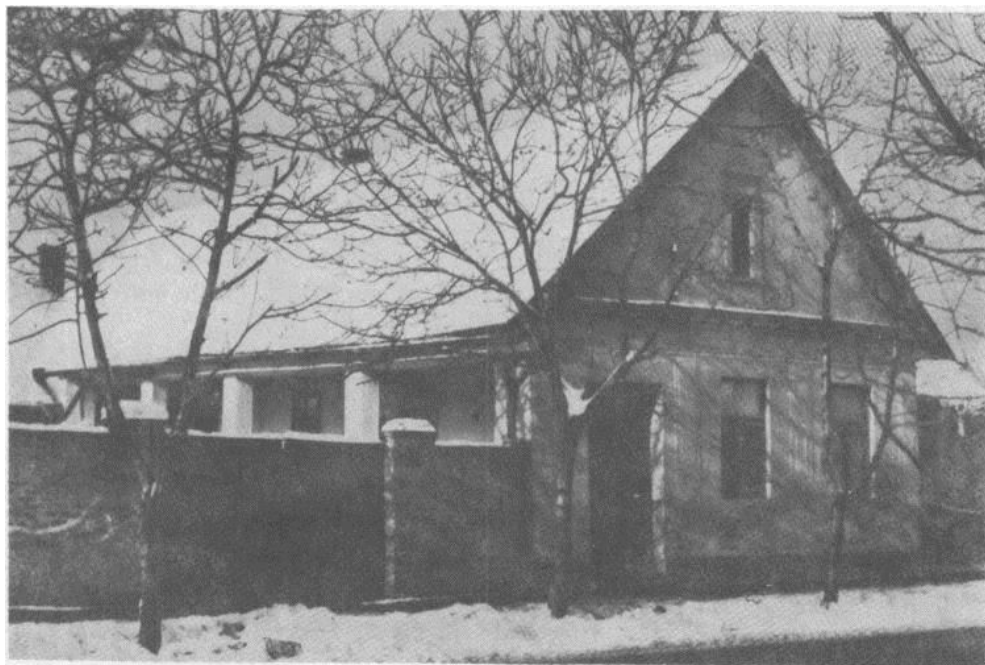
11—12. képet). A térkép alapján — melyet, sajnos, nem közölhetünk — kitűnik, hogy ritkább eset a valódi új ház, gyakoribb az, amit ma a kockaházaknál is látni, hogy a régit alakítják át az új divat szerint. A homlokzatot beigazítják a kilencvenes években újonnan megvont utcavonalakra, s kibővítik a régi házat. A kettő voltaképpen nem jelent valódi típusváltást, hanem korszerűsítés. Egyes újonnan épültek eleve magasabbak, a változás azonban inkább a ház belsejében történik, elsősorban a gyári takaréktűzhelyek elterjedésével.

Az áttekintő, átlagokkal dolgozó szerkezeti elemzés alkalmas a rétegek durva szétválasztására, de összeolvasztja a változással kapcsolatos, egy időben jelenlévő különbségeket: azt, hogy a rétegek közti különbségek az átalakulás különböző fokozatait is képviselik.

Ez tűnik elő a házak és a kelengyék összevetésénél is. A leltárakat átfutva szembeötlik az, hogy az öregebb, 800 koronás parasztházakban az első helyen felsorolt tisztaszoba berendezésében kivétel nélkül egy ágyat említenek. A nagy házaknál, az újabb típusúak többségében kettőt. A szövegből a „festett, puhafa” megjelölésnél többet ritkán lehet megtudni. A kettő összetalálkozásából mégis kiderül az egyiknél, hogy a modernebb parasztháznak a pároság körül elrendeződő bútorzatát vették fel, míg az egyetlen hozományból került „ágyfa” vagy „nyoszolya” a régi ház szűkösebb, eredetileg a kemencével aszimmetrikussá, sarkossá alakult szerkezetét jelzi. A leltárak egy

11. kép. Új típusú „gangos” parasztház az Alsóvárosból. Dr. Gaál Attila felvétele (1979). A szerző gyűjteményéből

12. kép. Új stílusú, eklektikus díszítésű parasztház az Alsóvárosban. Dr. Gaál Attila felvétele (1979). A szerző gyűjteményéből

13. kép. Alsóvárosi parasztpolgár és felesége a tisztaszobájában. Hátuk mögött a falhoz tolt pároságy, előtte szalmafonatú támlás székek. Kovách Aladár felvétele (1914). A Béri Balogh Ádám Múzeum Fotótárából

részénél az ágyfák mellett a régi típusú, sarkos és a modernebb ízlésű, párhuzamos tisztaszoba berendezésének kiegészítő bútordarabjai is feltűnnek: az egyetlen ágy mellett a pad (mint sarokpad, asztalpad), a „dunyháknál” értékesebb szekrények és a festett asztal, néhol még ruhásládaival is; a kettős ágy mellett ezekkel szemben a kihúzóasztal s körülötte az új polgári számrendszernek megfelelő féltucat vagy 4 db szalmaszék, a praktikus sarokpad helyét a két „fennálló” egyike foglalja el. Az asztal aszimmetrikus elrendezésben az iparosoknál kerül a szoba közepére — a függőlámpa alá. Egy-egy parasztházban ma is látható, századelejei fotón is föllelhető a falhoz tolt két ágy (előtte támlás székekkel), amely az általános kétágyas, párhuzamos elrendezést mutatja (lásd a 13. képet). Mindenhol találni sublótokat. A sublót azonban az egyágyas elrendezésben is többnyire egyedül álló darab, s inkább értékében mutat rétegenként különbségeket (51. táblázat).

51. táblázat. A bútordarabok átlagértéke rétegenként (koronában, esetszámmal)

Sor-szám	Bútordarab	Parasztbútorok		Önálló iparos	Középréteg
		a régi házban	az újabb házban		
1.	1 ágy	3,1 (15)	—	—	cselédágyak
2.	ruhásláda	2,5 (8)	— (2)	—	utazóládák, hajóköfferek
3.	3 fiókos festett sublót	4,1 (8)	— (0)	—	—
4.	festett asztal	1,3 (6)	—	nappaliban 4,7 (6)	sokféle van
1.	pároságy (fele érték)	—	4,4 (10)	20,5 (8)	31,2 (8)
2.	fennálló almárium, szekrény	— (3)	6,7 (8)	32,6 (9)*	28,7 (8)*
3.	3 és 4 fiókos sublót	—	5,5 (6)	12,2 (3)	— (1)
4.	kihúzóasztal	— (2)	6,3 (5)	13,2 (3)	16,6 (8)
5.	falióra	— (2)	3,6 (7)	14,3 (3)	10,9 (5)
6.	falitükör. értékesebb fajta	— (2)	2,2 (7)	7,0 (8)	22,3 (7) 40 (3)
7.	dívány	—	— (2)	21,4 (5)	17,1 (8)
8.	6 szék	—	— (2)	7,9 (7)	sokféle van
9.	mosdóasztal	—	—	(1) (1)	19,3 (6)
	(köztük márványlappal)	—	—	—	40 (2)
10.	éjjeliszekrény	—	— (2)	— (2)	13 (5)
11.	íróasztal	—	—	— (2)	32,7 (6)
12.	könyvállvány (könyvek)	—	—	—	21 (4)
					4 helyen: 24 db 10 k. 35 db 5 k. 40 db 15 k. 577 db 382 k.

A páros, kétajtós szekrények értékének fele.

A páros-tucatos készletek elve, bár eredete messzebb vezet el, itt valószínűleg a kereskedelmi életből plántálódik a szobákba és a szekrényekbe, maguk a holmik azonban ritkán kerülnek ki onnan. Századeleji fényképfelvételeinek sora bizonyítja, hogy a fehér viselet nemcsak a gyári kelmék alatt, „fehérenmüként” él még, hanem hétköznapi és gyermekruházatként is (lásd a 10. képet). A leltárakban előforduló végvásznak a fehérenmüek házi varrására utalnak; varrónő csak a gazdagabb iparosoktól fölfelé fordult meg a házakban.

Arra, hogy valójában mit jelent a gazdaréteg házainak és tisztaszobájának ez a kétféle szerkezete, a mezővárosi tömb másik rétegével, az iparosokkal való összehasonlítás világít rá. Náluk sem egynemű a kép, de a különbségek jobban elválnak időben. Két változatot találunk itt is: ugyanazt a modern parasztházat a kétágyas berendezéssel az 1900 előtt felvett hagyatékokban, s néhány ennél differenciáltabbat az 1900 utániaknál, valamint a kiemelkedő vagyonú iparosoknál. A régebbi típusú iparosház berendezésével együtt azonos a parasztpolgárokéval, ahonnan a mobilitás csatornáin keresztül utánpótlást is kapják, s akikkel az összeházasodás is gyakori. A házasság terén mindkét réteg irányában nyitottabb asszonyok gyakran maguk hozzák ezekbe a házakba a mindkét réteg normáinak megfelelő kelengyét. Ezen keresztül — mint az ő tulajdonuk — kerülnek a berendezések az asszonyi hagyatékokba. Az azonosság mindenekelőtt szerkezeti, néhány régi mesterségnél (bognár, kádár, takács, csizmadia) azonban a bútorok értéke is közel azonos a modernebb paraszttal, s nem üt el tőlük a köztük élő zsidó kiskereskedő sem. A helyzetet az 52. táblázat szemlélteti.

52. táblázat. *Három paraszt polgár és öt iparos lakószobájának főbb bútordarabjai a múlt század végén (koronában)*

Hagyatékahagyó	2 „nyoszola”	2 fennálló almárium	1 sublót	1 asztal
Eszterbauer Lőrinc, 1882, földműves	8	12	1	6
Föglein József, 1891, földműves	4,40	—	3 fiókos 6,20	3
Gyimóthy Lendvai Teréz, 1892, földműves	7	8	6	keményfa 10
Kunczerné Vilhelm Erzse, 1889, bogárné	fényezett 12	24	—	keményfa 6
Hrádekné Marks Hermina, 1886, bádogné	fényezett 10	sífon 24	3 fiókos 6	fényezett 8
Kleinné Kaufmann Klára, 1890, szatócsné	fényezett 15	30	4,5	fényezett 10
Hegyiné Sárközi Éva, 1897, takácsné	6	10	4	2
Schizlerné Frázon Anna kádárné régi házából, 1890-es évek	4,10	—	4 fiókos 8,60	3,20

A „stafíringokat” általában háznál készítik vagy készíttetik. Erről, sok szórvány utaláson kívül, a lányok nagykorúsítási és házassági engedélyének kérvényeiben emlékeznek meg. A tizenkettes készletek mégis ugyanazoknál a tárgyaknál tűnnek fel a leltárakban, amelyek a századfordulón az áruházi katalógusokban és árjegyzékekben is tucatjával szerepelnek. Végben árulják a durvább vászonneműt, pl. a konyhatörülközőt, egyedenként a divatárut, „per Dutzend” a finomabb vászonkészítményeket és terítékeket, 6, 12, 18, 24 stb. személyeseket. Az árjegyzékeknek külön fejezete szól a kelengyéről, nemritkán külön katalógus.²⁴

Szekszárdon a parasztasszonyok még fonnak és minden bizonnyal nemcsak a gazdaság szükségletére. A rokkák az árveréseken elkelnek még, a városban megélnék még a takácsok.

A szobaberendezések csak a jelentősebb bútorok meztelen vázát mutatják. Ennek a mező városias polgárosodásnak pedig nagyon jellemző vonása az, ami ezt a vázát felöltözteti, a kisebb használati tárgyak, díszek sora, mindenekelőtt a tárgyaknak az az újkori európai, polgári státuszt kifejező csoportja, amelyben már a németalföldiek is oly szemmél láthatóan örömeiket lelték: az óra, a tükör, a fém- és üvegtárgyak, szép keretekben értékesebb képek, drágább asztal- és ágyterítők, egy-egy kényelmesebb karszék. A parasztpolgár és a régi iparosok ebben a tárgycsoportban is közösek, s eltérnek a márványlapos éjjeliszekrények, mosdóasztalok módos garnitúratulajdonosaitól, ahol ugyanezek már nem ebben a biedermeier puritánságú formában kerülnek elő. Az iparcikkfogyasztóvá előlépő régi polgár szobáját ezek a tárgyak tették bensőségessé, tehetsége szerint egyénivé. Három példán e tárgyakat s magukat a polgárokat is bemutatom. (Melléklet, 29—31. eset.)

Az újabb iparostípus azonos a középrétegek alsó kategóriáival, elsősorban a hivatalnokrétegével, amely felé a mobilitási csatornákon át ők mozdulnak el fölfelé. Az átmenetek érzékeltetésére három esetet mutatok be, egy belvárosi, az 1970 körül lebontott „kaszinóbazárban” (3. kép) működő hentesmestert, egy törvényszéki írnot és egy kereskedő kisvállalkozót. (Melléklet, 32, 33, 34. eset.) A gazdag iparosnál a garnitúra-elv már elkülönült funkciójú szobákban is megjelenik. A párosággal jellemzett egyszerűbb szobaberendezés is garnitúrába tartozik, legalábbis részben. A helyi asztalosok munkái mellett megjelenik a szerényebb igényeknek megfelelő gyári „szobagarnitúra”, ami a városi munkásszobákban is ugyanilyen. Akadt egy olyan menyecskénk is, aki

²⁴ Kunz. József és Társa 1907 körül Budapesten negyedévenként állított össze *Menyasszonyi kelengyék* címmel katalógust). A páros-tucatos rendtől ezekben csak egyes daraboknál térnek el, pl. az olcsóbb készletek cselédszobába kerülő szalmazsákhuzatainál és paplanainál, valamint a konyhai sütőabrosznál, mángorlóruhánál, vasalóruhánál. Kunz József 1896-os *Millenium-kiállítási árjegyzéke* külön megjegyzi, hogy „urasági kelengyék tizes rendszer szerint... kívánatra külön összeállíthatók”. (Az árjegyzékeket a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban találtam. Vö. *Dózsa* 1975).

egyenest Pestről rendelte. A néhány gazdagabb iparosnál azonban külön szalon- és külön hálószoba-garnitúra — tehát nem sommásan „szobagarnitúra” — áll, amelyek egyébként több száz korona értékűek. (Melléklet, 32. eset.)

*

A hagyatékok forrásértékelési kérdésére visszatérve, a kelengye megjelenésénél és a házak becsült értékénél tehát az a legfeltűnőbb, hogy már a korabeli becsüs is a ház típusára és kevésbé tényleges állapotára való tekintettel kalkulál. A ház értéke, különösen a régebbiek esetében, sztereotip összeg, amelyet elfogad a tulajdonos és a hatóságok is. Az árverések alkalmával a forgalmi érték mindig eltér ettől, annak ellenére, hogy a leltározásnál is a napi forgalmi érték becslését írják elő.²⁵ A leltárkészítés itt is, mint az ingóságok regisztrálásakor, a gyakorlatban érvényesülő hallgatólagos megállapodás, egy bizonyos szokás szerint történik, melynek részleteire nincsenek se törvények, se rendeleti szabályok. Elfogadják bizonyítás — pl. házassági szerződés — nélkül is az asszonyi hozományt, amelyhez automatikusan hozzátartozik a tisztaszoba berendezése is, s ritkán fordul elő, hogy a ténylegesen lakott hátsó szobát is leltározzák. A berendezés az asszonyé, holott a környéken is létezik más szokás, mint a legénybútor, amely egyágyas tisztaszoba berendezése a többágyas asszonyi kelengyebútor mellett, amit a másik szobában közönségesen használnak.²⁶ A jegyző, illetve a becsüs és az örökösök ellentétes érdekét — az egyik ugyanis tiszteletdíját a hagyatéki érték százalékában kapja, a másik ugyanezen érték után fizet örökösödési adót — a szokás egyezteti.

Ez a szokásszerűség, amely a lazán körvonalazott törvényes keretek közt érvényesül, a leltárak tartalmát ebben az időszakban megszorításokkal teszi értelmezhetővé. A megszorítás ebben az esetben azt jelenti, amit már említettem, hogy a leltárak nem alkalmasak közvetlenül a hagyatékhagyók tényleges tárgyi környezetének hiteles és teljes leírására, hanem csak a szokásnak megfelelő sztereotip jelenségek rétegenkénti összevetésére. A ház és a tisztaszoba szerkezetének rétegenkénti különbségeit a modernizálódás és a polgári irányművelés nyomjelzőjének tekintem.

6. Az átrétegződés és a városias lakástípusok

Az újabb fajta iparosház berendezésében sem a századfordulói mezővárost általánosan jellemző szerkezeti elvek változnak meg, hanem az elsősorban a tisztaszobában tükröződő régi szerkezeten belül különülnek el az elemek. Ez a

²⁵ Lásd az 1894. évi 16. törvény 42. §-át, amely emellett a nagy értékű ingóknál szakértő bevonását írja elő. Az ingatlanokra nézve az 1881. évi 60. törvény 148. § az értéket az adóösszeg felszorozásával számítja.

²⁶ *Kárpáti Andrásné*nak, a Tolna megyei Levéltár tudományos munkatársának közlése.

differenciálódás a ház szerkezeti és használati változásával függ össze. A ház értéke a gazdag iparosoknál — a középrétegbeliekéhez hasonlóan — több ezer koronára rúg. Az uralkodó háromsejtes beosztás (tisztaszoba—konyha—másik szoba vagy kamra) érvényét veszíti. Szívesebben nyitják össze a két szobát úgy, ahogy a paloták teremsorait utánzó bérházakban is látni. Ezzel kialakul a hátsó szoba, a háló és (ahogy a leltárakban is nevezik) az első szoba, vagyis a nappali. (Melléklet, 32, 33. eset.) A tágasabb konyhák berendezése bizonyítja, hogy itt sem válik a nappali valódi lakószobává. Sőt, meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy a máig élő ún. konyhalakás — szemben a férfiaknak az év nagy részét házon kívül töltő, parasztos lakáshasználatával — ebben a kispolgári réteggörnyezetben alakult ki, ahol csak kíváncsi volt a falvédőfelirat mondandója:

Férjem uram ne járjon a konyhában,
Várja be az ebédet a szobában.

A használat sokkal lényegesebb momentuma az, hogy ez a beosztás normális körülmények között már alkalmatlan több kiscsalád vagy családrész befogadására. A családszerkezetek elemzésénél ki is tűnt, hogy az önálló iparosoknál és a középrétegnél a kiscsalád-szerkezeti arányt csupán természetes demográfiai tényezők szorítják 100% alá. A ház tulajdonhányada sem jelent együttlakást a társtulajdonosokkal, szemben a szerényebb vagyonú gazdákkal, ahol a közösségi együttélésnek — nem feltétlenül nagycsaládi formában — tradicionális változatai élnek még.

A XIX. századi, hálószobás, nyugodtan mondhatjuk, egyetemes kispolgári lakástípus már nem olyan közvetlen módon plántálódik át a kisiparosokhoz, mint a régi, párhuzamos elrendeződésű tisztaszoba a hasonló normákat követő, az iparosokkal családi kapcsolatban álló gazdához. A középréteg alsó hivatalnoki rétege és az iparosok közt is ritka a házasság. Itt rendi választóvonal húzódik a két réteg kulturális összekapcsolódása között, amelyet csak az egyének léphetnek át, többnyire iskoláztatással. Az iparosréteg itt már nem hagyományra érettségét vesz át, hanem kezdeményezővé válik a lakókörnyezet újításában. A gazdag iparos személy szerint dönt — gyakran nem is vagyoni állapota mértékében — a mezővárosias normával való szakítás mellett. Ez Buzás József írók történetében rajzolódik ki világosan. (Melléklet, 33. eset.)

A kifejlett, teljes polgári lakásszerkezet nemcsak itt, a mezővárosias környezetben, hanem a fővárosban is ritkán fordul elő. Ott is elsősorban olyan helyen, ahol a vásárolt szobagarnitúrák nem keveredtek öröklött és vállalható, korábbi rangot szimbolizáló berendezésekkel — ahol erősebb volt a társadalmi aspirációt kifejező, mint a használati funkció. Az eredeti európai példaképeknél a szalon (nappali) és az ebédlő a családtagok egyéni térbeli,

lakáson belüli elkülönülésének nyomán, tulajdonképpen közösségi helyiségként jött létre.²⁷ Ezt a személyi elkülönülési tendenciát viselik magukon nálunk is azok a polgári kánonhoz mérten rendetlennek tűnő városi lakások, amelyek városiassága tradíciókra nyúlik vissza. Sajátos közép-kelet-európai fejlődésünk kihatása következtében ezek inkább dzsentri-értelmiségi és kisebb mértékben városi polgári családoknál találhatók — Pesten éppen úgy, mint Bécsben. Az „anarchia” elsősorban a helyiségek kiépített alapfunkcióinak nem megfelelő tárgyakban, garnitúrába nem illő, a lakás majd minden helyiségében fellelhető egyes ágyakban, mosdó- és ruhásszekrényekben, valamint a családtagok privát darabjaiban, író-, varrósztalkáiban nyilvánul meg (Tóth Z. 1982, 218—219).

A középrétegek lakókörnyezetének leírására a szekszárdi források nem alkalmasak, s ideilleszthető tanulságokkal az irodalom sem igen szolgál. Több száz budapesti és bécsi leltár feldolgozásának előkészítése során az a véleményem alakult ki, hogy a réteg igényei szerint megépített lakásokhoz képest, amelyek már egy bizonyos beosztást is szem előtt tartottak (Bobek—Lichtenberger 1969; Vörös K. 1978, 448), „szabályszerű” a berendezésben tükröződő használat szabálytalansága. Ennek csak egyik oka lehet az, amit Bécsről tudunk (Feldbauer 1977, 34), hogy túl sok luxusigényt feltételező lakás épült, amelyeket azután felosztottak vagy üresen álltak — a kisvárosokra valószínűleg a fordítottja az igaz —, ennél fontosabbnak tartom a középréteg eleve szélsőségesen különböző szükségleteit a lakás terén. Egyrészt ritkák a több generáción keresztül egy lakást lakók, ami a használatot a családi életciklusok következtében rendszeresen átalakítja, másrészt egy életcikluson belül is roppant különbségek vannak a viszonylag fiatal, igényeiben kialakulatlan, egzisztenciájában heterogén középrétegen belül. Míg a munkásságnál hamar kialakul az „alvó funkciónak” megfelelő szoba-konyhás, illetve szobakonyha-kisszobás szerkezet is, itt nem minden esetben válik el — mint például a szabadfoglalkozásúaknál — a munkahely és a lakás. Nagyon különbözők a reprezentációs és az individualizációs szükségletek. A középrétegben emellett sokkal szélesebb körben élt a lakókörnyezet egyénítésének igénye, mint az erről ismert „alkotó értelmiségben”. (Azt is meg kell említenem, hogy akár középrétegről, akár középrétegről vagy középosztályról, akár városi polgárságról vagy értelmiségről beszélünk, ezek mint társadalmi kategóriák csak egy homályosan körvonalazható — s a behatóbb kutatás nyomán egyre homályosabbá váló — társadalmi jelenséget szimbolizálnak.)

A teljesség kedvéért a sor végén meg kell említenem a mintában jelentkező elit, az arisztokrácia és a nagytőke Szekszárdon lecsapódó viszonyait. Ezek

²⁷ Meier-Oberist (1956, 15, 80); Habermas (1971, 70. skk.) angol példákat hoz; Zinn (1979) szintén az individualizálódást emeli ki, sok problematikus megállapítással. A közép-európai típus kialakulásáról két kitérő cikket említek meg: Karff (1979); Weber-Kellermann (1979).

értelmezése a helyi adatokból éppúgy lehetetlen, mint az értelmiségieké. A családszerkezetek elemzésénél itt néhány esettel a nem termelő kiscsoport jelentkezett, amely a „kvázi-rendezetlenségben” fejeződött ki, az egyének kiscsaládon belüli függetlenségében. A mikrostruktúra elemzésénél ez a mezővárosi kistermelői tömbhöz viszonyítva a lakókörnyezetre is kiható minőségi fordulópont. Az értelmiségi középrétegnél már megjelenik a lakás mellett a villa, az elitnél a vidéki kúriák, kastélyok, a városi bérházak. Az értelmiség, mikor az ország mezővárosias rétegeiből kiválik, hagyományokkal szakít, az elitnél viszont megjelenik az arisztokrácia másféle hagyományvilága, amelyhez az új nagypolgárság — gyakran mint értelmiségi is — nagy affinitással hasonul. Az elitnél és az elitet megcélzó rétegeknél a közép-európaias polgári lakás kánonja már azért is értelmét veszti, mert nem a lakás életük központi színtere.

7. A funkcionális torlódás mint önállósult forma

Az összetorlódott funkciókat összetorlódott berendezéssel ellátó kispolgáris szerkezet kialakulására ezeknek az utóbbiaknak — véleményem szerint — közvetlen hatásuk alig lehetett. Példának okáért aligha hozhatók közvetlen kapcsolatba a városi kislakások összennyíló szobái a barokk szobasort idéző, első emeleti nagylakásokkal. A funkcionális torlódás mégis a polgári ideálhoz képest tapasztalható. Az a berendezés és a lakótereknek az a használata, amely a paraszti és az iparostömegeket polgárosodásukban jellemzi, a múlt század vontatott és töréseket szenvedő fejlődése során egész sor közvetítéssel alakult ki, s szinte minden közvetítő kéz nyoma felfedezhető rajta.

Az önállósult modellként hagyományozódó torlódás az újabb parasztházban és a mezővárosi kispolgár azonos régi típusú házában a mobilitással biztosított kulturális folyamatosság jellegzetes megnyilvánulása. Ezeknek a házaknak az egyetlen normatív szabályozott helyisége a tisztaszoba, amely a kifejlett polgári kánon legalább három elemét zsúfolja össze: a hálót, a nappalit és az ebédlőt. A torlódott szerkezet kulcsa a hálószoba a kettős ágygal. Ide kerül az ebédlőből a kihúzóasztal székekkel, helyenként egy tálaló- vagy ebédlőszekrény, egy-egy karszék és a plüssdívány a szalonból. A torlódott szerkezetű bútorzat önálló garnitúrává később, a „kombinált” szobabútorral, ezzel a tipikusan késői tisztaszoba-berendezéssel alakul.

A ház nemcsak használati objektum, hanem berendezésével együtt a társadalmi állás és építetői társadalmi aspirációnak kifejezője, emellett közösségi elvárások nyomát is hordozza napjainkig. A lakás közösségi normáitól való eltérés nyilván ott tűnik elő, ahol a normákat képviselő csoportokról leszakadt egyének vannak. Valódi elszakadással két marginális rétegnél, az elitnél és a városi proletariátusnál találkozni a lakásban, akár

családszerkezetüknél s a benne tükröződő kiscsoportnormáknál. A családszerkezeti viszonyokhoz hasonlóan itt is elválnak egymástól a valódi és a kvázi-rendezetlen esetek: a lakókörnyezetének megformálására helyzeténél fogva képtelen cselédek, vándormunkások, valamint az elit individuális komfortra törekvő, az értelmiségieknél több esetben egyszemélyes lakásai.

A normáktól eltérő szerkezetek tehát nem köthetők egyszerűen a szegénységhez, s ezt megint csak a családszerkezeti viszonyokhoz hasonlóan a városi proletariátus — vagy peremréteg — és a mezővárosi tömb részét képező szegényparasztság összevetésével lehet illusztrálni.

A legfeljebb néhány száz koronára rúgó vagyonoknál a szegénység proletár és szegényparaszti válfaja viszonylagosnak tűnhet. Kevésbé viszonylagos azonban akkor, ha felidézzük azt, hogy a szegényparasztság ennek a gyakran valószínűtlenül kis vagyonnak a birtokában, amely apró ingatlanokból, legelőrészből, kipusztult szőlőparcella vagy szegényes ház örökhányadából, a nőknél esetleg elavult anyai, nagyanyai ingók szétszórt darabjaiból áll, egy hagyományokkal szabályozott helyi csoport tagja marad. „Illetősége” ezen keresztül — adóképtelensége esetén is — vitathatatlan. Családja rendszeresen előforduló szerkezeti sérülései egy korántsem ideális, mégis létező rokoni közösség tagjaiként érik. Az amúgy is régi típusú, 800 koronásnál is olcsóbb házban élő rokon családok ritkán tartanak valódi tisztaszobát, az egyes helyiségekben néha több részcsalád 2-3 ágya zsúfolódik össze, de még a kisebb ház is a parasztház szerkezetét viseli. Berendezése a gazdákéhoz képest hiányos vagy zsúfolt, de semmi esetre sem kerülhetnek bele oda nem illő tárgyak. A gazdaréteg normakövető berendezkedéséhez képest a szegényparaszti lakás hiányosságával és nem amorf tárgyhalmazával tűnik ki. Az amorf proletárlakás vaságya, ágy nélküli szalmazsákjai, készlet nélküli porcelán levesestálai, ruházatukban a levetett úri darabok biztosan különítik el a két csoport leltárait. A „városias” proletár esetekből kettőt mutatok be. (Melléklet, 35, 36. eset. — Leltáraikat az áttekinthetőség kedvéért tárgycsoportokba rendezem.)

VI. A társadalmi rétegjellemzők történeti rétegkaraktere

A mezővárosi blokkon belül a háztartások családszerkezeti vonásaiban, modellbe sűrítendő mobilitási viselkedésükben, tehát kultúrájuknak a lakókörnyezetnél mélyebb rétegében azt tapasztaltam, hogy a modern rétegzölvelek, a vagyon és a foglalkozás kevésbé éles különbségeket határolnak el, mint az etnikai-felekezeti csoportonkénti bontás. Meglátásnak-e ezek a különbségek a lakókörnyezeten?

Ha a Szekszárdon a századfordulón talált parasztság három nagyobb etnikai-felekezeti csoportját nézem, a különbség szembeötlő (lásd az 50. táblázatot). A két homogén magyar névösszetételű etnikai-felekezeti csoportnál, a reformátusoknál és a katolikusoknál 36 házból 17, minden második volt régi, míg a katolikus vegyes csoportnál 19-ből 5, durván minden negyedik. A belső berendezésnél a régi, nyoszolyás tisztaszoba egyenletesen oszlik meg a különböző etnikai-felekezeti csoportok régi házai közt, azonban az utóbbi katolikus vegyes csoport élén találjuk több ezer koronás házakban a minta parasztpolgárait az iparosok átlagszintjén bebútorozott szobákkal.

A lakókörnyezet átalakulása szempontjából is úgy tűnik tehát, hogy a vagyoni skálán való elhelyezkedés komplex, kulturális mentalitásbeli komponensek eredőjeként alakul ki. A tendenciát a kivételek is hitelesítik, elsősorban a minden etnikai-felekezeti csoportban megfigyelhető nagy értékű régi házakra gondolok — amelyek közül némelyik ma is áll Szekszárdon.

Közöttük is feltűnő a református magyaroknál egy, a középrétegek szintjén is tekintélyes, 7000 korona értékű, amelynek berendezéséről is tudom, hogy régi, egyágyas, sarkos típusú, s hogy az egyik templomalapító református család háza. Ez a maga korában nagy ház a századfordulón már elavultnak számító múlt századi „új típusú” parasztházak példaképeként maradt fenn. A kismemesi és szabadparaszti öntudatú felsővárosi református gazdák konzervatív viselkedése nemcsak a korábbi jobbágyi rend emancipációs mozgalmának jezeit rögzíti ideje múltával, hanem a kiváltságos múlt képzetével való mélyebb azonosulást is.

Az asszimilációs tekintetben homogén csoportoknak csak egyike a

felekezetével és lakóhelyével elkülönülő református magyarság. A másik kettő az eredetileg telepes katolikus magyar és a katolikus német a múlt század második felére a reformátusokéhoz külsőleg nagyon hasonló körülményeket teremtett a maga számára, amelyből a fenti fölsővárosi reformátusokat jellemző vonások sem hiányoztak. A gyökeres mentalitásbeli különbségeket a régi történeti rendi helyzet sem magyarázhatja maradéktalanul. Köztük, ha ez — mint széles rétegek viselkedését befolyásoló tényező — nem volt is jelentős, szintén éltek katolikus nemesek, sőt a németek között nemesek és ideszármazott városi polgárok is, akiknek a múlt század végén régi jogon volt választójoguk. A századfordulói foglalkozásszerkezeti különbségeket nem lehet visszavetíteni a paraszti polgárosodás genezisének időszakába, hiszen az anyakönyvek mutatják, hogy még az 1850-es években is ugyanolyan arányban voltak református magyar iparosok a mezővárosban, mint a két katolikus etnikum körében. Az is valószínű, bár erre csak elszórt adataim vannak, hogy a református iparúzó kisnemesekhez hasonlóan, a régi, telepes eredetükből vagy más kiváltságból előnyöket élvező német családok a generációk közti mobilitással lassanként szintén elhagyták a jobbágyfelszabadítás után a várost. Így cserélhetett gazdát a múlt század végén a belvárosba olvadó egész Német utca (ma: Bezerédy utca) s a Vármegyeház környékének sok háza.

A hagyományos történeti-rendi tekintetben is tagolt mezővárosi társadalomról a régi, részben kiváltságos felső réteg leválása a paraszti polgárosodás külső jegyeiben erősen hasonult kultúrrétegét hagyta hátra, amelynek látszólag csak etnikus variánsai tapasztalhatók a századfordulón. Az ekkor már régimódinak számító középmagyar háznak volt ugyan egy alsóvárosi, ha úgy akarom, katolikus változata, zsalugáteres ablakkal. A rendi társadalomból kilépő paraszti rend zömét alkotó kiscgazdáknál nehéz különös jegyeket megállapítani az etnikumok között az egyes leltárakból. (Példaként öt paraszti esetet mutatok be, ahol a leltár mellett hagyományos viszonyaikat dokumentáló adatok is rendelkezésemre álltak. A leltárak szerkezeti hasonlóságát és a mentalitási különbségeket akarom érzékeltetni. — Melléklet, 37—41. eset.) A homogén német nevű paraszti házaspárok ugyanolyan nyoszolyásrokkás hagyatékokat hagytak, mint a magyarok két felekezetükben. (Melléklet, 40, 41. eset.) A paraszti rend átmeneti egységesülési időszaka után, amely a külső körülmények közössége folytán létrehozta a paraszti divatot is, mégis a belső viszonyok mély különbségei kerekedtek felül. A XIX. század végi felgyorsult differenciálódásban az egységesülés felé indult paraszti kultúra réteggé lesz, amelyben az etnikumok különbözőképp képviseltetik magukat. A réteggé történeti réteggé az újabb, modernizálódó, paraszti-ságát szembeötlően tagadó forma megjelenése mellett lesz.

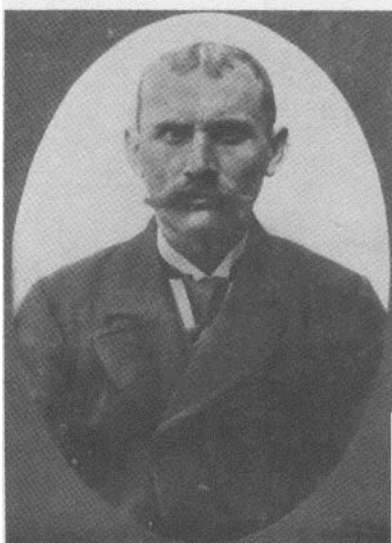
*

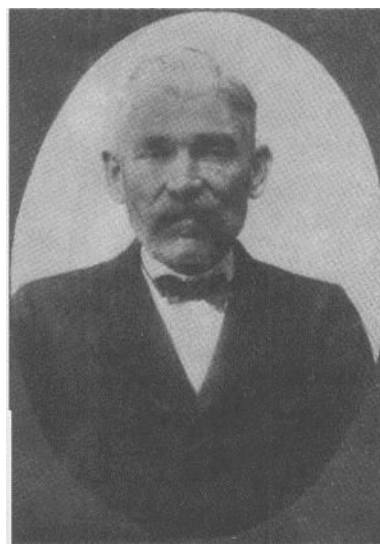
a)

b)

c)

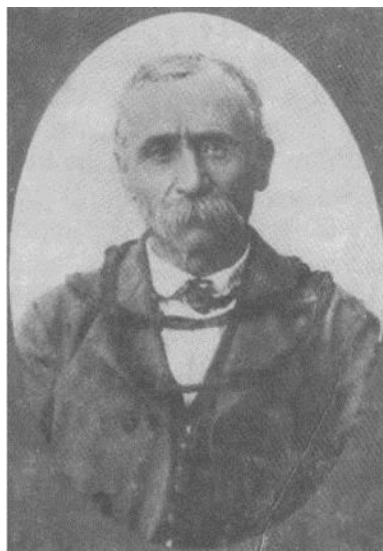
d)

14. kép. Szekszárdi polgárok és „polgáremberek”. Bátky Zsigmond és Jankó János által Futter Gyula szekszárdi fényképésznél készíttetett antropológiai felvételek a század elejéről. A Béri Balogh Ádám Múzeum Fotótárából

a) Sipos Márton b) Mazolán István c) Gyüsü Imre d) Kajdi Lajos

a)

b)

c)

d)

15. kép. Szekszárdi polgárok és „polgáremberek”. A Béri Balogh Ádám Múzeum Fotótárából

a) Kovács Dávid b) Szabó Pál c) Nyéki István d) Furuglyás József

A mezővárosi blokkon belül az új, városi kispolgári életviszonyokhoz közelítő minőség megjelenése a rétegek között tehát nem egyszerű vagyoni differenciációs jelenség. A vagyon, mint a hagyatékszerkezeteknél láttuk, nem semleges, művelődési értéktartalmaktól független tényező. Az állandóan folyó vagyoni differenciáció és társadalmi átrétegződés csak kisebb részben eredményezi a mobilitásnál feltűnő rétegmódelvváltást, a társadalom nagy többsége éppen ennek során termeli újjá hagyományos modelljeit. A modernebb parasztpolgári, a parasztit tagadó és mezővárosi kispolgári stílus mellett mint vagyoni differenciációs jelenséget megtaláljuk a gazdag parasztnak a parasztság többi rétegeivel szinkronban kialakult típusát, amely szerkezetében alig különbözik a régebbi paraszti stílustól. Ezek azok a háztartások, amelyek a használati holmik értékében vagyonnagyságuktól függetlenül fenntartják az átlagparaszti színvonalat, s akik a homogén asszimilációs csoportok középső rétegeiben is 800 korona körüli értékű házaikban találhatóak. Ez a paraszti kultúra nem virágzott már fel a mezőkövesdi s a közelebb eső sárközi falvak mintájára, de még mindig képes volt a rétegekülönbségek sajátos kifejezésére.²⁸ A forradalom után változatlanul rendi színezetű parasztság normáinak fellazulása a városban az asszimilálódó vegyes etnikumnál vezetett új modell kialakulásához. Az anyakönyvi mintákkal bizonyítható az, hogy ez a csoport a század végére szaporodik jelentősen, ami a típust mint újkeletű képződményt korhoz is köti, és a rétegekültúrát történeti réteggellegével hozza kapcsolatba.

Az anyagi életviszonyok történeti rétegződését következetesen végigkövetve kitűnik az is, hogy azok az elemek, amelyekkel egy rétegmódel elkülöníthető, szintén nem homogének történeti eredetükre nézve.

A korszakomban már régi „új típusú” középmagyar ház önmagában is hosszú, évszázadokat felölelő adaptációs folyamat terméke, amely részenként alakul ki belső beosztásával, a „Kachelofenig” visszavezethető kemencével, s a reneszánsz loggiák barokk nemesi udvarházakra átültetett ámbitusaira rímelő tornáccal. Ugyanez játszódtott le a bútortatban, öltözetben, sőt a paraszti öntudat és mentalitás kialakulásában is.

A városias kispolgári (modernebb) típus hasonlósági jegyei, ha lehet, még közvetlenebbek. A kisvárosi burzsoázia az asszimilálódó mezővárosi típussal szinte egy időben válik jelentős réteggé, s a középrétegi igényeket kielégítő javak látszólag mindenki számára elérhetőek a kereskedelmi kínálatban, aki meg tudja fizetni. Az úri darabok mégiscsak egy mezővárosias környezetbe vegyülnek bele — mégpedig olyan mértékben, ahogy a rendi normák a generációváltások során utat nyitnak előttük.

²⁸ Hofer Tamás idézi ebben a vonatkozásban Györfly István matyó viseletről szóló művének tanulságait (Hofer 1975). A Mátyás Zoltán szerkesztette kötet több tanulmánya emlékezik meg a rétegekülönbségek autochton kifejezéséről a Sárközben. Ugyanerről részletesen értekezik Andrásfalvy Bertalan (1956).

Az egyes újonnan átvett és a normacserék során a rétegmodellekbe került elemek sohasem azt a modellt reprodukálják a befogadó rétegnél, mint amiből származnak. Ellenkezőleg, átvételük a történeti alkalmazkodási körülmények között, a gyakorlat során, a társadalmi helyváltoztatási szándékokkal szemben is öntudatlanul kialakuló optimum, amely a legkisebb változtatással teszi lehetővé a saját modell reprodukcióját.

SCHISZLER KÁROLY

kádár mester

→ SZEGZÁRDON. ←

VII. Esettanulmány

1. A háztartás mint történetileg rétegzett szerkezet

A történeti szerkezetek elemzése különböző és szervesen összekapcsolódó vizsgálati szinteken vihető végbe. A szinteket sajátos összefüggésű jelenségcsoportok jelölik ki, amelyeket rendszernek lehet tekinteni. Ilyen belső kohézióval bír s ezen keresztül elkülönülő rendszernek bizonyult Szekszárd századfordulói kistermelői együttese, amely modellezhető réteggülönbségeit tradicionális normák szerint igyekezett szabályozni. A réteggülönbségeket a polgári viszonyok között is rendies jellegű, blokkyszerű művelődési elkülönülésen belül fejezte ki.

A polgári tulajdonformák mellett a kistermelői együttes társadalmi szervezeti alapegysége a családháztartás lett, amely önállóan is elemezhető szerkezet. A mezővárosi blokk rétegződése — és átrétegződése — szintjén a háztartások belső szerkezeti különbségei kerülnek előtérbe. A rétegjellemzőként feltűnő aszinkrón elemek — a mezővárosi blokkon belüli, egymást feltételező különbségekből kialakuló viszonyok mélyén — a háztartásokban alkotnak újabb rendszert. A háztartások is történetileg strukturált szerkezetek. Ezt a kérdést a Mellékletben leközölt eseteknél sem lehetett megkerülni.

A háztartás mint történeti szerkezet azonban nem a legutolsó, legmélyebb vizsgálati szint. Jellemző elemei, mint pl. a kistermelői család szerkezete és szokásai, a vagyonszerkezet, a tulajdonformák, a ház és egyes normatív szabályozott helyiségei, azok berendezése, sőt az egyes tárgyak is képezhetnek történetileg strukturált rendszereket, ennél fogva önálló elemzési szintet.

Egy-egy jelenség történeti réteggkaraktere vizsgálati szintenként határozható meg a konkrét helyzetben együtt található, egy alsóbb szinten önmagukban is történetileg strukturált elemek segítségével.

Az alábbi elemzés egy háztartás életének összetevőit kísérli meg történeti rétegei szerint szétbontani. Az elemzésre egy 1906-ban született szekszárdi gyámügy adott lehetőséget. Schiszler Károly kádármester családi tragédiája során az árvaszékre kerültek háztartásának és műhelyének iratai.²⁹

²⁹ Schiszler Károly 1906. augusztus 29-én ittasan tért haza, s lelötte feleségét, majd tettétől megborzadva öngyilkos lett. A tragikus esemény háttéréről a *Tolnamegyei Közlöny* számol be (1906. aug. 30. 5. 1.):

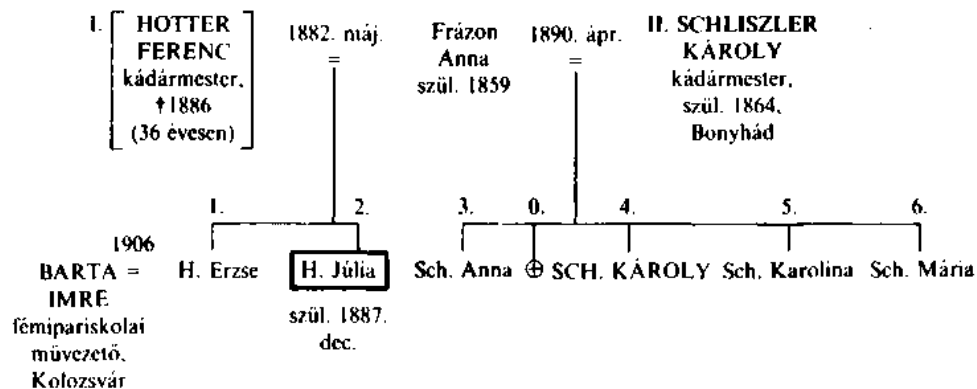
2. Schiszler Károly társadalmi kapcsolatai

Schiszleréken keresztül egy olyan kistermelői egységet vizsgálok, amelyben a modernebb, elkülönült háztartásfunkciókon kívül termelés, nevezetesen kézműipari termelés is folyik. Ennek az egységnek belső magja a család, amelynek kapcsolatai a különböző történetű családrészekon keresztül — a személyzetén, a család közvetlen környezetébe tartozó iparosokon és felpatriarkális kooperátorokon át a kereskedőig, anyagszállító nagykereskedőig és a bankokig — finom átmenetekkel szélesedő és idegenedő skálát alkotnak.

A kapcsolatok egy háztartás népének életformájába illeszkednek, amelyek a ház, a gazdaság, a táplálkozás és a szűkebb, hagyományos értelemben vett műveltség egymást egészszé kiegészítő részei. Az életformának e belső elemei egyenként is hasonló jellegű és eredetű történeti rétegződést mutatnak, mint a külső kapcsolatok rendszere.

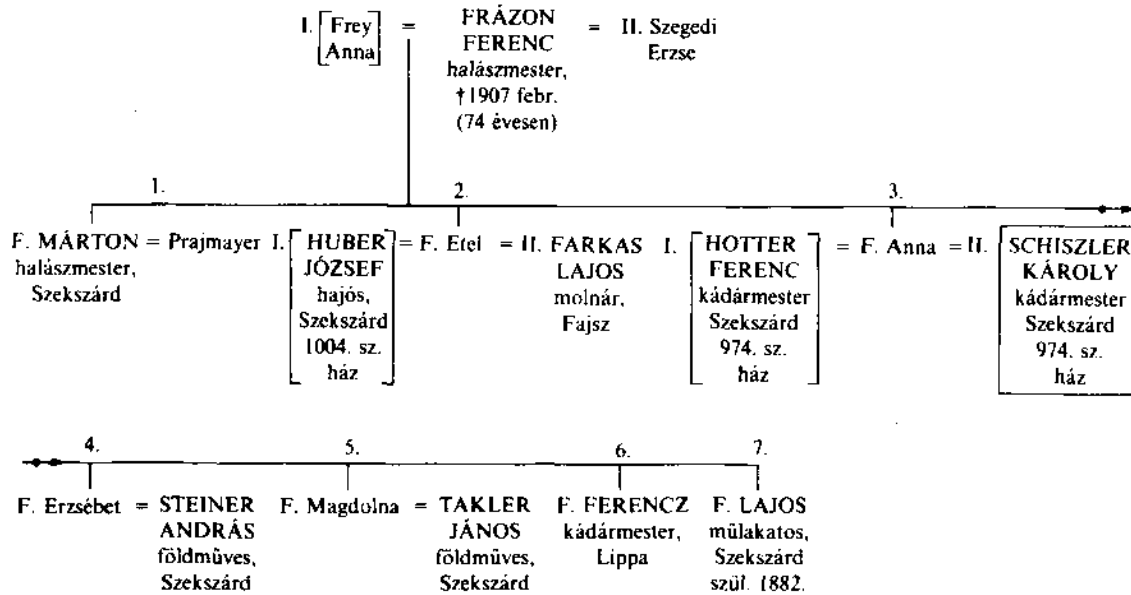
a) A család és az intergenerációs mobilitás

Schiszler Károly szűkebb családja a felbomlás előtt hét főből állt: a szülőkből, a Frázon Anna első házasságából származó kisebb lányból és a négy Schiszler gyerekből. Az első házasságából származó nagyobbik lány közvetlenül az 1906-ban bekövetkezett tragédia előtt ment férjhez Kolozsvárra (5. ábra).

5. ábra. A Schiszler család 1906 augusztusa előtt (az ábrát a gyámügy mellékletei, a szekszárdi belvárosi és újjvárosi római katolikus plébánia anyakönyvei alapján állítottam össze: OL Filmtár, A 5004, A 5007)

„Ugyanis előzetes családi villongás volt Schiszler Károly és neje között amiatt, hogy Schiszlerné az első férjétől való leányát a kassai kézimunka tanítóképzőbe akarta adni. amit férje ellenzett, mert ez a leány, aki tavaly végezte a polgári iskolát, az üzleti könyveket vezette és taníttatása sokba is került volna.”

6. ábra. A Frázon család 1906 körül

Frázon Anna tolnai származású első férjétől örökölte az ipart, valószínű azonban, hogy a fiatal mester indulásában az ő hozománya is jelentős súllyal esett latba. Schiszler négy évvel fiatalabb volt feleségénél. Legényként nősült a kész üzletbe. Jellemző helyzetére, hogy 1906-ban, halálukkor nemcsak a szokásos asszonyi ingóságok kerülnek Frázon Anna hagyatékába, hanem az előző urától özvegyi jogon őt illető műhelyfelszerelés is, sőt, ezeken kívül még Schiszler ünneplőruhája, óralánca, pecsétgyűrűje is. Schiszler nemcsak az ipart örökölte az ambiciózus asszonnyal, hanem az iparosmesteri jómód szimbólumait is. Frázon Anna két házassága a szekszárdi iparosság hagyományos mezővárosi kapcsolatain keresztül jött létre.

A családból az asszonyi ágról tudunk többet (6. ábra). Frázon Anna apja Szekszárdon, az Alsóvárosban lakott, eredetileg katolikus halászmester, középirtokos gazda. A *Frázon* név a szekszárdi belvárosi plébánia anyakönyveiben a XVIII. század második felétől kezdve fordul elő. Tíz holdon felüli, 5069,25 korona becstült értékű földjével egyike volt annak a 181 szekszárdi birtokosnak, akik földjük révén 1901-ben a választói névjegyzékre kerültek.³⁰ Schiszler Károly ugyanezt ipari jövedelmének nagyságával érte el. Frázon Ferencnek mint halásznak sikerült a lecsapolások után is a birtokos parasztok sorában maradni. Földjének 13%-a, értékének 43,7%-a volt szőlő. Iparával azonban nem hagyott fel teljesen. A majorátus elvén legidősebb fia öröklő a halászatot a házfelszereléssel együtt — amiről sajnos csak végrendeletében tesz említést. Német szokás szerint többi fiát is iparra adja; a legkisebbet is, aki pedig az atyai parasztgazdaságban nyomába lép, s akire birtokából végrendeletileg két tizennegyed résszel többet testál. Az elmagyarosodó német iparosföldműves helyzet tehát itt, az örökösödnél is bonyolódik a tiszta majorátushoz képest. Lányai részben módos, német nevű, alsóvárosi parasztpolgárokhoz mentek feleségül, részben — köztük Anna is — iparosokhoz.

A Frázon család a hagyományos mezővárosi polgárcsalád egyik jellegzetes típusa. Az ipar és a földművelés mezővárosias egysége nemcsak úgy van életükben jelen, hogy családi kapcsolataikon keresztül érintkeznek a két ágazattal, hanem saját gyakorlatuk is kettős. A halászmesternek két, egzisztenciáját fenyegető buktatót is ki kellett kerülnie a múlt században, a lecsapolások folytán a halászat körülményeinek megváltozását, parasztgazdaságában pedig a fő jövedelmi forrást, a szőlőt pusztító filoxérát. Mindkettővel szemben a lecsapolt területek szántói és legelői kínáltak kiutat. A tizennegyedelt birtok azonban differenciálódásra kényszerítette a hagyományos tevékenységszerkezetet. A gyermekek közül Frázon Márton, a nagyobbik fiú az, aki a sokoldalúságot örökölni látszik. Az anyakönyvekben még ő is

³⁰ Frázon Ferenc hagyatéki leltára 1907-től Huber József gyámügyében. TmL Árv. II. 1005/1919. Tolna megye Központi Járásának választói névjegyzékei 1895—1901. TmL.

hol halászként, hol földművesként szerepel. A többi vagy iparos, vagy földműves lesz. Frázon Anna is az ipari specializáció pályáján indult el első házasságával sokoldalú tevékenységet folytató apjához képest.

Az ipar és a földművelés hagyományos mezővárosias egysége azonban nem válik egy csapásra élesen szét. Az önállóan elinduló iparoscsalád életében ez, más iparosokhoz hasonlóan, azt jelentette, hogy az agrártevékenység szerepe csökken, de meg nem szűnik. Az iparosgyerekek szántót a szabályos, kötelező, egyenlő arányú polgári örökösödési szisztéma ellenére sem kaptak, de szőlőt és legelőrészt igen. Frázon Lajos, a birtokban maradó kisebbik fiú, a szántókat átcsereéli vagy megvásárolja testvéreitől, még az osztályegyezség során. Schiszler, bár saját ingatlana nincs, apósa birtokának egy részén még annak életében, saját költségére gazdálkodik. A differenciáció során előrehaladó birtokkoncentráció, akár a kisipar koncentrációja, a mezővárosi kistermelés keretein belül lassan halad előre. A mobilitás mozgalmasabb formái, amelyekhez a modern viszonyok közt szokva vagyunk, csak a következő generációkban érkeznek el. A lassabban mozduló hagyományos viszonyok közt az egyén számára a leggyakoribb mobilitási forma a házasság. Frázon Anna, a parasztiparos lánya, házasságával lett iparosné; Schiszler Károly ugyancsak házasságával lépett egyfeljebb, lett legényből mesterré. A tőkeszegény mesterlegények egy szerencsésebb töredéke számára az önállóságnak ez klasszikus útja volt. A hagyományos modellek válsága azonban a kisiparos generáció számára már világos volt.³¹ Míg számukra kiút volt a mezővárosi kistermelésen belüli helyváltoztatás, fiaiknak legalább egy részét már tanulásra ösztönzik, vagyis a mezővárosi kistermelői viszonyok közül való kilépésre. Frázon Anna két gyermekét is polgári iskolába adja. Schiszler számára a város gazdag iparosává válás úgy látszik nagyobb út volt, mint felesége, a polgárlány számára, lányuk, Hotter Júlia tanítóképzőbe iratását már sokallja, ami a házaspár végzetes konfliktusává fajul.

A továbbtanulás ügye Hotter Júliának és testvéreinek elárulása után természetesen kútba esett. A kilépés azonban részben mégis sikerült. A polgárit végzett lány megtanul varrni, s Budapesten nyit örökségéből varrodát. Testvérei közül ketten nála tanulnak, míg öccsük, Schiszler Károly, másfél év polgári után cukrászatot tanul Szekszárdon nagybátyja, Frázon Márton halászmester gyámsága alatt. Így Frázon Ferenc unokáinak egy része mégiscsak kilépett a mezővárosi blokkból. A migráció itt mobilitásnak is számít. A gyerekek számára éppúgy lépést jelent a szekszárdi iparossághoz

³¹ Nemhiába cikkeznek éppen ez idő tájt — többek közt a tolnai lapokban is — annyit azokról a leányokról, akik befejezván a polgári iskolát, „kesztyűs-kalapos” kisasszonyokká válnak, s idegenkednek már a földműveléstől, ipartól, másfelől a „nadrágossá” lett fiatalokról, akik a városi szegénység sorait szaporítják, miközben az iparból — a cikkírók véleménye szerint — tisztes jövedelmük lenne (*Tolnamegyei Közlöny*, 1906. júl. 19. Függelék „Károlyi úr” és „Egy családapa” cikkeihez). — Az effajta „nagyravágyás” a sajtó régi témája, lásd *Nagy Ignác* 1844-ből származó írását (1980, 167).

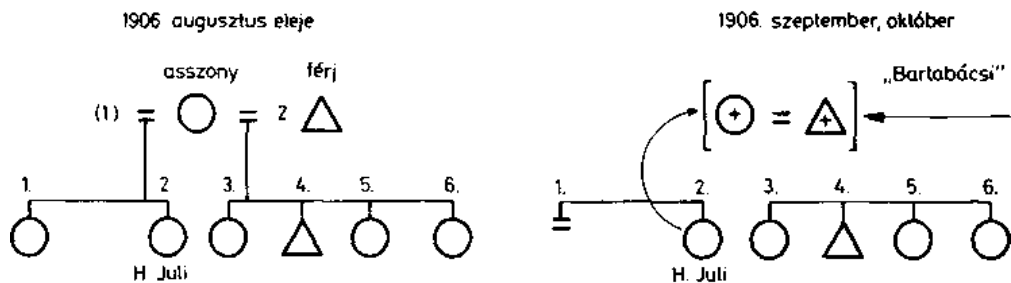
képest a fővárosi varroda, mint Frázon Anna, a parasztságba süllyedt iparoslány számára az iparos önállóság, vagy Schiszler Károly számára a segédből mesterré válás.

b) A háznép

Schiszlerék háztartásához 1906 augusztusáig 10-12 ember tartozott. A hétfős kiscsalád, egy cseléd (a két házban összesen kilenc ágy volt), s valószínűleg itt lakott a műhelyben egyik-másik segéd is. Ezen a szorosabban vett háznépen kívül Schiszlerék rendszeresen foglalkoztattak egy kiscselédet, egy mosónőt, egy varrónőt, Tóth István napszámost a műhelyben, meg Szakály vincellért a szőlőben — tehát négy-öt személyt. A gyerekruhát, ágyneműt varró asszony mellett volt egy, aki — szintén a háznál — a finomabb varrásokat végezte, és a hímzéseket kivarrta a „drukkoltatott” kelmén. Előfordult egy alkalmanként bedolgozó „pintér”, s ennyi lábbelikoptató mellett úgyszólván a házhoz tartozott egy cipész. Az utóbbi kettő azonban már azoknak a körével mosódik össze, akik mint mesterek, komák, szomszédok, padtársak az iskolában és a templomban, a kisváros iparosainak a háztartást körülvevő, ezer szállal összefonódó társadalmát alkotják.

Mindazok körét, akik a szakmai és az intézményes kapcsolatok, valamint a háznép között foglaltak helyet, Schiszlerék életében egy jellegzetes, bár nehezen megfogható kategória bővíti: az egzisztenciálisan, személy szerint elkötelezett szegényember. Ők, akikről szórványos említés történik csak, rendszerint fillérek erejéig adósak, vagy szűkös időszakok élelmiszerkölcsonait dolgozzák le szolgálataikkal. Jellegzetes a forrásokban megnevezésük is: „az özvegy”, „az öreg” s még egyvalaki: „az ember”. Státuszukat a háztartással rendezett kapcsolatban álló Hermannéhoz, Tóthhoz és Szakályhoz képest névtelenségük is kifejezi, megnevezésük pedig szociális problémáik eredetére utal.

A tragédiát követő családi helycsere (7. ábra) — a háztartásfő (és kádármester), valamint felesége funkcióinak átvétele — jellegzetesen tükrözi a megelőző családi szereposztást s a különböző szférákhoz tartozó személyzet alárendeltségét.

7. ábra. A Schiszler család szereposztásának átalakulása 1906 augusztusa után

Frázon Annának, az iparosház gazdasszonyának helyét már csak a kisgyermek gondja miatt is azonnal el kellett foglalja a tizenhat éves, polgárit végzett Hotter Juli. Láttuk, hogy kényszerhelyzetben ez a szerep nyolcéves kislányra is hárulhat. (Melléklet, 16. eset.) Nővére, akire a szerep egyébként várt volna, közvetlenül ezelőtt ment férjhez Kolozsvárra. Hotter Juli kezeli a ház mindennapi, s ami ezen túl különösen érdekes, nagyobb pénzügyeit is, hiszen megelőzően egy évig vezette mostohaapja, Schiszler Károly üzleti könyveit. A háztartás átmeneti fennállása alatt ő számol el a napi kiadásokról és bevételekről a gyámhatóságnak. Ő adja a bevételekből a hitelek törlesztésére is a nagyobb összegeket Schiszler Károly, a családfő helyére álló „Bartabácsinak” — aki nővérük apósa volt, szekszárdi mesterember. Hotter Juli irányítja az öregcselédet, „Hermannét”, a kiscselédet, (a „Péklányt”), a mosónőt, a varrónőket is. A hagyományos munkamegosztásnak megfelelően a hivattalal, a gyámhatósággal, a bankkal, adósokkal és hitelezőkkel, ügyfelekkel a férfi áll kapcsolatban, s ő irányítja a segédek, a bedolgozó pintéért, vincellért, napszámost. Mindez a Hotter Juli vezette háztartáskönyvből s a rendezett ügyek irataiból derül ki — igaz, hogy Juli azért sem járhatott el hivatalos ügyekben, mert kiskorú volt. Kiskorúsága ellenére valószínűleg anyja hatalmát vette át a háztartás ügyeiben, sőt a pénzügyekben való döntéseknél, mint ahogy ő irányította tovább kisebb féléstvéreinek sorsát is.

A családi szerepek teljes és hagyományos módon való betöltése hagyományos funkciókat fed. E család válsága, de különösen az, hogy nem a régi állapot visszaállításának szándékával állnak a felbomlással szemben, arra mutat, hogy korábban sem azonosultak már szerepükkel. A Schiszler-árvák nem kapcsolódtak átmenetileg sem rokon családhoz, míg talpra nem áll a kádárüzlet valamelyik felnőtt gyerek segítségével — akadt volna segéd, aki beházasodva átveszi a jól menő üzletet —, ezzel szemben a mobilitást választották.

c) Az ipar

A Schiszler-ház jómódúnak számított Szekszárdon. Az újratelepített szőlők egyre bővebb termése már igényelte a hordót és a borászati eszközöket, sőt ki se lehetett elégíteni ezeket az igényeket. Ugyanakkor a filoxéra sújtotta város kisiparában erős koncentrálódás ment végbe. Szekszárdon néhány kádármester tartotta kezében a piacot.

A mester 1906-ban két állandó segéddel dolgozott. Gyártott kádat, hordót, „káfert” (mericske), „tőtiklőt” (tőtike), „vëndelyt” (vëndő vagy vindő), vödöröt, de hordófát (dongafát) is, és hordót is javított.

Csak a hordókészítés volumenéről van tájékoztató adatunk. Van ugyan adatunk pl. arról is, hogy a rézműves egyszer 6, egyszer 7 vörösréz tőtiklőcsövet szállít a mesternek, de nem tudjuk, mennyi idő alatt készült el a 13

tőtiklő, s ugyanúgy a „vándlifülekéből”, amelyeket a kovács szállított neki az 1906 augusztusát megelőző hónapokban, nem lehet a termelésre következtetni.

A hordók mellett ezeknek a borászati segédeszközöknek a műhely termelésében alárendelt szerepe volt. A legjelentősebb az új hordó készítése volt. Mennyiségileg ezt sem tudjuk pontosan meghatározni, a hitelesítésre szállítás számlái azonban rendszeresen ránk maradtak. Ezekből kiderül, hogy Schiszler hetenként vette igénybe Horváth János fuvarosmester szolgálatát és lovait a szüret előtti főszezon megelőző hónapokban. A főszezonban a fuvaros 4-6 naponként szállított, egyes napokon kétszer is megfordult. A hordókat Schiszler külön e célra kiképzett, levágott oldalú szekéren vitte a literezésre. Bérét a hordók literűrtartalma után kapta. 1906. augusztus 19-e és szeptember 14-e között 10 számla összefüggő sorozatot alkot, amelyben a hitelesített hordók száma és térfogata is szerepel. Az első számla nyilván a korábbi hét termelését tartalmazza, így az ezt öt nappal követő 9 számla megközelítő képet adhat egy havi hordótermeléséről — helyesebben a műhely főszezonbeli hordóforgalmáról. A számlák utáni becslés ugyanis nem problémamentes. Hogy mégis kísérletet teszek a kalkulációra, nem elsősorban a pontos darabszám és a termelési érték meghatározásáért teszem, hanem a mellékes körülményekből adódó tanulságok kiaknázása végett.

Az említett hónap alatt 152 hordót szállított Horváth János hitelesíteni összesen 81 377 liter űrtartalommal, ami átlag 535 literes hordókat jelent, tehát durván 10 akósakat, amit az egyes szállítások alkalmával egy hordóra jutó űrtartalom is megerősít (54,3 literes magyar akóval számolva). Az utolsó szállítás napját (szeptember 14.) nem számítva, a 31 nap alatt naponta átlagosan 4,9 hordónak kellett elkészülnie a műhelyben. A két segéd, a mester és egy napszámos munkaerejét számításba véve ez nem valószínűtlen, gondolva arra a hagyományra, hogy egy nap egy legény egy új hordót készít el. A hónapos időszak közepén azonban Schiszler meghalt. A szállítások részadatai is megérzik a mester kiesését s a családi tragédia viszontagságait. A számlák jól csoportosíthatók hetenként; eszerint augusztus 29-ig, Schiszler haláláig az egyik héten napi átlagban 6,4 hordó készül, a halála előtti héten 5,7, két hétig csak napi kettő, 2,3 hordó, majd az utolsó napokban a szállítások 5,3-ra emelkednek ismét. Mindegyik napi átlag magasabb, mint amit a fejenként napi egy hordóról szóló hagyomány megengedne, s ez felveti, hogy a mester korábban felhalmozott készletét is szállítja, vagy javított hordókat is hitelesített. Tudjuk azonban, hogy Schiszler készletre nem dolgozott, a konjunktúra ezt nem is tette szükségessé. Többször üzen, a fuvaros nyilatkozata szerint, hogy szállítsa el a hordókat, mert nem fér el szűk udvarán. A hagyatéki tárgyaláson kiderül, hogy évek óta nem elégített ki megrendeléseket, sőt bizonyos esetekben olyan manipulációkkal élt, hogy javított hordót szállított új árban. A vásárolás kora, amiről még levágott oldalú szekere

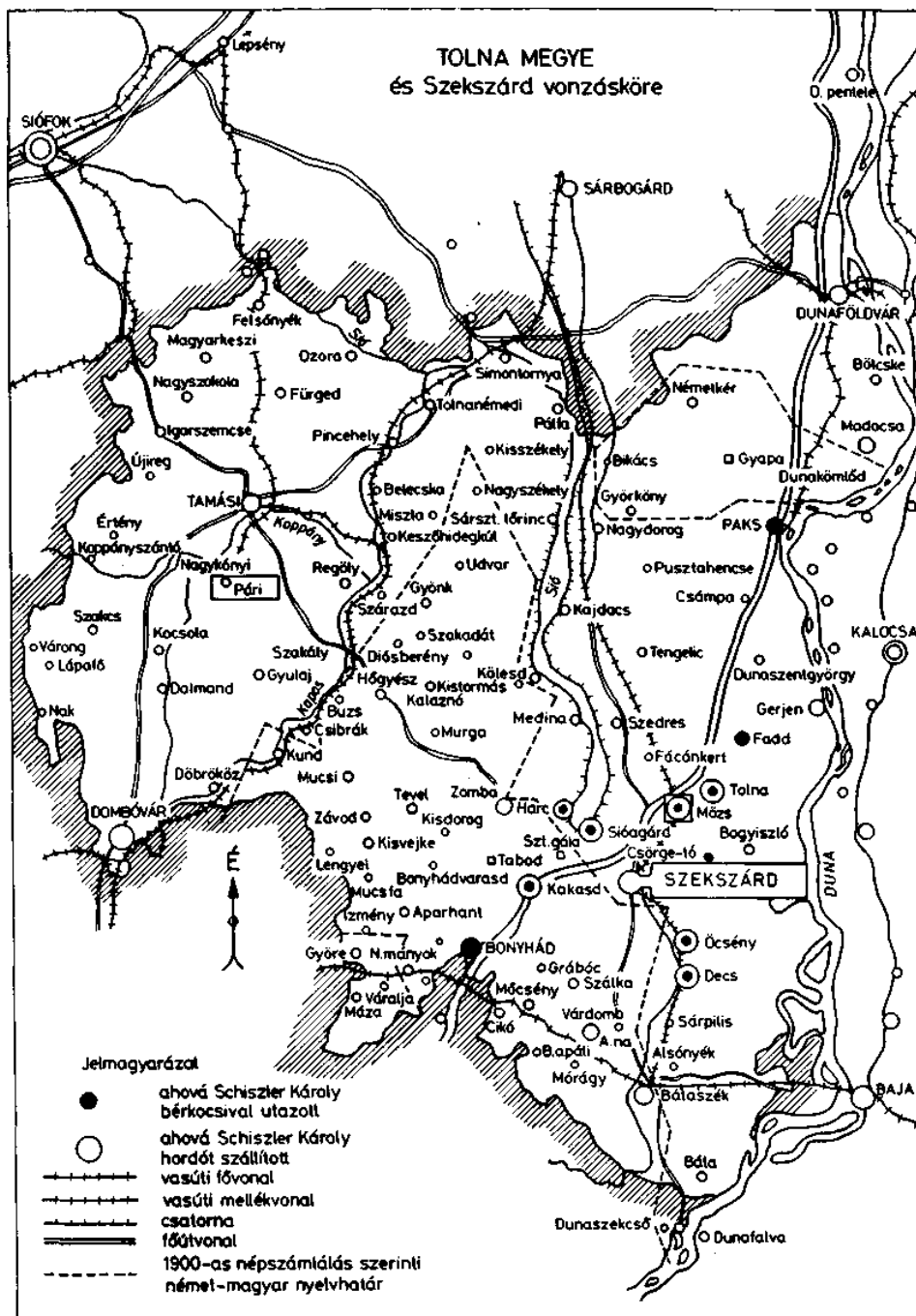
tanúskodhatik, lejárt. A javításokról viszont pontos számláink vannak, ahol egy esetben fel is tüntetik a hitelesítésre való szállítás díját. A 152 hordó többsége tehát, amit ez alatt a hónap alatt gyártottak, új készítmény volt, s ezért inkább azt kell feltennünk, hogy még egy vagy két jártas ember is működött a kádármester keze alatt. Ezt a számlával nem dokumentált segédmunkaerőt, amelynek mégis ismernie kellett a műhely munkáját, a rendezetlen viszonyok közt élő kisvárosi szegény parasztmunkások között kell keresnünk, akik élelmiszerek munkával való letörlesztése, törpegazdaságuk apróbb szükségleteinek kielégítése fejében segítettek a csúcsidőszakokban a műhelyben, máskor a vincellér mellett a szőlőben — mint ahogy a hagyatéki ügyekben lépten-nyomon utalnak rá. Csupán a hagyatéki becsüs literenkénti 10 fillérjét alapul véve — Schiszler az új hordókat drágábban, literenként átlag 13-14 fillérjével adta — a kádár csúcsidőszakban legalább havi 8-9 ezer koronás forgalmat bonyolított le hordóival.

Schiszler emellett még „egész sor dongafát” is elad egy Petrics nevű pintérnek. A pintér maga dongát nem gyárt. Ez viszont azt mutatja, hogy a tekintélyes termeléssel a műhely kapacitása még nem merült ki teljesen.

Az üzem vitele mellett az anyagbeszerzés, az üzletkötés, az ipar adminisztrációja is a mesterre hárult, s kifizetődőnek tartotta, hogy mostohalányát otthon tartsa az üzleti könyvvitelre — talán a háztartás és a gyermekek körüli teendők mellett.

A kisipari szinten jelentős termelés értékesítési körére is maradtak ránk adatok. Schiszler egyeseknek előleg fejében is szállított hordót, s halála után utódai még teljesítették a megrendeléseket. Ezenkívül Horváth Jánosnak a környező községekbe is szólnak fuvarösszámlái. Fennmaradtak a kádár üzleti utazásainak bérkocsiszámlái is. Szülővárosába, Bonyhádra is bérkocsissal „fogattott be” saját utazószerekébe.

A számlák tanúsága szerint termékeit nagy részben szekszárdi borászoknak adja el, csupán hozzávetőlegesen egyharmaduk kel el vidéken, egy jellegzetes régiót kirajzoló körzetben (2. térkép). Ez a régió Szekszárd és Tolna összemosódó mezővárosi vonzásköre, mint ahogy a családok is itt házasodnak össze, s valamikor Tolnáról jöttek át a jelesebb céhek Szekszárdra. Ez a körzet, miközben egy kádármester piaca, a szekszárdi szőlővidéket is átfogja. A hordószállítások és a bérkocsiutak egybeesése is azt mutatja, hogy Schiszler már nem termelt készletre, s nem járt vásárookra kész árujával, hanem megrendelésre dolgozott. A piackörzeten kívüli bérkocsiúttjai a — „Csörgetői” fürdőzéseken kívül — a paksi, faddi, bátaszéki takarékpénztárakba vezettek.

2. térkép. Schiszler Károly hordószállításai és bérkocsijai (1905—1906)

d) A szakmai-vertikális kapcsolatok és a kölcsönös szolgáltatások

Ennek a vevőkörnek kádármunkával való ellátása vagy féltucat másik szakmával való együttműködést feltételez.

Juhász János kovácmester készíti Schiszler termékei számára a vasalásokat, abroncsokat, hordófület, vándlifület, látja el szöggel, stróffal. Juhász készíti speciális szerszámainak egy részét is: gyékényezővas, különböző vágószerszámok (kivágócsákány), „kétágú vella”. Emellett élesíti is ezeket, javítja a gazdaság felszereléseit („dragacsot”, kocsit). A kovács vasalta meg Schiszler utcai nagykapuját — nem „keresztvasat”, hanem „körösztvasat” számolva el hozzá, s ez ékes bizonyága régi, fölsővárosi magyarságának.

Wátzek László szekszárdi rézműves csapokat öntött a kádár hordóihoz, ő készítette „tőtikloihez” a rézcsövet. Schiszler üstöt, vízmelegítőt készített „sárga” csappal, és foltoztat is vele. Építkezéshez, érdekes módon, ő szállított Schiszlernek 5 kocsi homokot.

Schiszler kétféle fuvarossal dolgoztat. Az egyik a már említett Horváth János, aki árukat szállított — többek közt hitelesíteni. Emellett a fuvaros valószínűleg kereskedett is, többek között hordókkal (Schiszler halála után meg akarja venni a készárut, s a szőlészet felszereléseit; le is foglalja 200 koronával). A kádár remetei szőlejébe, a vasútra, a város messzibb részeibe (Csatár), a Csörge-tói fürdőzéshez nyáron s a vidéki útjaira azonban Grósz János szekszárdi bérkocsissal „fogat be”. Ő maga lovat már nem tartott.

Albert István asztalosról említik, hogy valami faragómunkát is talált Schiszler műhelyében. Emellett új szekrényt, ablakkeretet és küszöböket készít neki. Mázol és javít, de ami megint különös: varrógépet is javít.

E csoporthoz áll közel „Petrics pintér”, aki már ennek a műhelynek külső folytatása, mint dongáinak vásárlója és összeállítója.

Ez a mozzanat azért is figyelmet érdemel, mert Schiszler Károly kádármesterei működésében ez az egyetlen olyan irány, amely valamilyen formában a specializáció felé mutat. A jól menő üzletnek nyilván korlátja már a századelőn a kádármunka sokoldalú folytatása s a kooperációnak hagyományos műhelyek közti patriarkális formája, amelyen még a céhes idők közvetlenebb szelleme érződik.

Erről azonban a mester társadalmi beépültségének — de a város belső viszonyainak — szempontjából is fontos szólnom. A kooperáció ugyanis ezek közt a mesterségek közt, de mások közt is, akiknél csak az ellenszámlák mutatnak kölcsönös szolgálatokra, nem szigorúan bérmunka jellegű szolgáltatás volt. Az egymásnak elvégzett munkák túl is terjedtek azon, amit szakmai profiljukkal megmagyarázhatnánk, bár java részük nyilván nem a szakmával függött össze.

Az együttműködésnek kétségtelenül legszorosabb formája a szakmai

vertikumba való kapcsolódás. Az eddig felsoroltakon is látszik azonban, hogy ez párosul saját szükségleteik széles körű kielégítésével, amit még ekkor szakmán belüli sokoldalúságuk lehetővé tesz. Világos ugyanis, hogy ha Schiszler dongagyártásra specializálódik, azoknak a tevékenységeknek a skáláját szűkíti le, amelyekkel viszontszolgáltatásokat tehet, ha pedig azt a még jártabb utat választja, hogy a mestereket munkásként fűzi magához, a független ellenszolgáltatásra képes kooperátorok körét csökkenti le. Evvel magát a kölcsönös szolgáltatási rendszert teszi áru-, pénz-, munkabérkapcsolatokká, s szünteti meg.

A kovács azonban nemcsak alkatrészeket gyárt Schiszlernek, s nemcsak hordóira, vödöire és kádjaira készít — hozott vasból — abroncsot, hanem kapuját is elkészíti, tehát egymás szakmai termékeinek fogyasztói is. Ugyanezt látjuk az asztalosnál is, aki új szekrényt csinál, és farag is Schiszlernek a műhelyben. Wátzek rézműves az alkatrészek készítése mellett üstöt, vízmelegítőt is készít a kádár háztartása számára, s nem kevésbé összetett a kapcsolata Schiszlernek a bérkocsissal és fuvarossal, akik többnyire csak „befognak” szekereibe.

A modernizálódó kisváros a századelőn is messze állt attól, hogy ezeket a közvetlenül kötődő szálakat elkülönült szolgáltatói hálózatával helyettesítse. Ugyanezek a mesterek ugyanis a kétfajta kapcsolaton — a szakmai-vertikálison és a kölcsönös fogyasztásra való termelésen — kívül szolgáltató iparosai is voltak egymásnak. Természetesnek vennénk azt, hogy mindezek után az asztalos végezze a ház bútorainak és fa alkatelemeinek javítását, esetleg mázolását is, de a varrógépet valószínűleg már mint Albert István, az ügyes koma javítja meg. A kovács javítja a kádár szerszámain, köszörüli is őket, ezenfelül a konyhaeszközöket, a húsdarálót, a kést is nála élesítetik. Wátzek nemcsak foltozza a lyukas üstöt, bográcsot, hanem mint akinek amúgy is több homok fogy az öntésnél, Schiszler építkezéséhez is hoz homokot. A bérkocsis üzleti ügyeket is intéz Schiszlernek, személyszállítói üzlete mellett.

Ezeket a szolgálatokat igen rugalmas, sokoldalú törlesztési lehetőségekkel fizették egymásnak vissza munkájukkal. Az egyetlen elve az volt a viszonzásnak, hogy egymástól pénzt nem kértek — s ennek ma is találni nyomait a kisiparosok közt Szekszárdon.³² Ennek ellenére e munkák kalkulálhatóak voltak, s amikor Schiszler halálával a térítési láncolat nála megszakadt, megkérték a viszonzatlan munkák értékét. Beleszámítva azt, hogy volt, aki kegyeletből nem állt elő követeléssel az árvákkal szemben, s hogy aki előállt (legyünk jóhiszeműek), az sem haszonleső szándékkal. Schiszler adósságainak ezek a viszonzatlan szolgálatok így is csak néhány százalékát teszik ki (egy 19

³² Hrádek Lajos bádogosmester — régi szekszárdi iparosfamília sarja — sok hasonló kérdésben adott szíves felvilágosítást.

ezer koronás adósságtömegén belül hozzávetőlegesen 500 koronát) — bár jelentősége az egész mechanizmus működése szempontjából lényegesen nagyobb.

A szigorúan vett üzletszerű kapcsolatok érthető módon nem evvel az eddig bemutatott körrel alakultak ki, akik mindennapi életükkel és munkájukkal érintkeztek egymással, hanem a kereskedelemhez közel álló vagy kereskedői szakmákkal, mint a divatárus, a vegyeskereskedő, a hentes. Hogy a hagyományos szálak a struktúrához vezetnek, s nem néhány mester kölcsönös rokonszenvében gyökerezik közösségük, azt az ezekhez fűződő kapcsolatok is mutatják. Schiszler, míg adósa volt a hentesnek, kereskedőnek, cipésznek, borkupecnek, minddel szemben ellenkövetelése is van — ugyanis mindkettőjüket összeköti egy Szekszárd életében döntő tényező, a szőlő, ezen a téren pedig Schiszler Károly kádármester kulcshelyzetben volt.

e) Hitelek, bankok, nagykereskedők, biztosítók

Szekszárd tőkés kapcsolatai között az áruházként jegyzett Pirmitzer József és Fiai rőfös és rövidáru-kereskedése volt Schiszler legtekintélyesebb üzletfele. Ez az 1840-ben Szekszárd belvárosában letelepedett cég mindenféle személyes kapcsolat ellenére megkéri a tartozások után az 5%-os kamatot egy negyedévre. Adóssága itt csak 99 korona 80 fillér, a több ezer koronás áruhitelek már budapesti vas- és gépnagykereskedőkhöz kötik (Wolfner Sándor és Schopper), valamint Eszékre, ahol Gráf Imre „Binderholzhandlung”-jában szerezte be műhelye faszükségletét. Összes passzívumának ez a tétel döntő többségét teszi ki.

A nagykereskedők azonban egy egészen más világgal való érintkezést jelentenek Schiszler számára. Adósságai mutatják, hogy itt nemcsak a parasztság került a nagytőke sodrába a bankhiteleken keresztül, hanem az egész kistermelői együttes, amelybe a kádár s a szőlőbirtokosok egyaránt beletartoztak.

A nagykereskedő és a bank ebben a vonatkozásban nehezen választható szét. A kádármester kapitalista viszonyok közé épültségének érzékeltetésére érdemes végigpergetni egy, a maga korában már teljesen szokványos váltóügyet, amit Schiszler hagyatékának rendezése során bonyolítottak le. A folyamatos kapcsolatok során „Emeric Gráf” a faárut váltó ellenében szállította Schiszlernek. A váltókat a mester életében Szekszárdon a Tolnamegyei Takaré- és Hitelbanknál egyenlített ki, amely a pénzt az Eszéki Takarékpénztárhoz továbbította. Az egyszerű pénzáttalalás háttere csupán akkor tűnik elő, amikor Schiszler halála után az örökösök nem fizetnek azonnal, a váltók lejáratának idejében. A fakereskedőnek Schiszler más, szekszárdi és Szekszárd környéki hitelezőjével szemben eszébe se jut levelezni vagy Szekszárdra menni s személyesen intézkedni, hanem a monarchiát befónó

pénzügyi gépezetbe helyezi a váltókat. Az Eszéki Takarékpénztártól a kiegyenlített váltó Budapestre kerül a Magyar Fakereskedők Hitelintézete Rt-be, amely az Osztrák-Magyar Bank alatt működő Budapesti Takarékpénztár és Országos Zálogkölcson Rt. fiókja. A Budapesti Takarékpénztár anyaintézményének karjait nyújtja ki vidékre, s az Osztrák-Magyar Bank pécsi fiókjába küldi a váltókat. Ennek szekszárdi képviselője a Szekszárdi Takarékpénztár, amely végrehajtja ügyvédével a tartozást. A láncolat azon váltóknak a hátbélyegzéséből derül ki, amelyeket Gráf indított el keresete behajtása érdekében. (Az egy éven keresztül húzódó hagyatéki ügyek kapcsán egyébként hat különböző ügyvéd áll intézmények képviselőjében az örökösökkel szemben.)

A kádármestert viszont megkülönbözteti egyszerűbb szőlőbirtokos társaitól, hogy valamivel nagyobb tőkeerejének segítségével nemcsak kölcsönt vesz fel és ledolgozza, hanem meglévő pénzét forgatja is. Ennek legjobb bizonyítéka állandó adós állapota, amit évekre visszamenőleg látunk ügyeiből, s ezzel egy időben nagy összegű betéteket tart, amelyeket nem használ fel törlesztésre. Ezeket a betéteket állandóan kiveszi és beteszi, nyilván kisebb-nagyobb spekulációknál kamatoztatja.

Schiszler üzletvitelére jellemző az az állapot is, amiben öngyilkossága idején, tehát augusztus végén—szeptember elején, szüret előtt találjuk. A hordó nem idényjellegű cikk, az előrelátóbb gazda tavasszal is vásárolhatna, mégis fő szezonja a szüret előtt, sőt a szüret alatt van, amikor már pontosan látni, mennyi termett. Olyan is akad, aki a hordó árát az évi borából kívánja fizetni. Schiszler tehát a nyár végén teljes kapacitással dolgozott, amit még augusztusban két faszállítmány is bizonyít — annyit ad el, amennyit meg tud termelni. Így valószínű, hogy halálával a további rendelések elmaradtak: a legények csak a folyamatban lévőköt fejezték be — sem előleg-visszafizetés, sem reklamáció nem maradt hátra. Viszont nagy mennyiségű drága, feldolgozatlan tölgyfa nyersanyag maradt, ami a tőkés hitelgépezeten keresztül feltorlódott Schiszler udvarán, s árváinak örökségét terhelte. Hiszen Schiszler is csak a termelés után lett volna ekkora összeg erejéig fizetőképes. Váltóinak nagy része december elején, szüret után járt le. Ezt a kapacitást, amit így, kistermelői szinten maximálisan el tudott érni, hagyományos viszonyok közt valószínűleg meg sem közelítette volna, ha közvetlenül vagy a nagykereskedőkön keresztül a bankok tőkét nem képesek rendelkezésére bocsátani — nyilván kamat ellenében.

Ennek a tőkének nagyobb része volt az áruhitel, kisebb a pénzhitel, amelyek egymást feltételezik is egy ponton túl. A kádár minden lehetőséget megragadott a pénzügyletek mellőzésére, s ez a hagyományos viszonyokhoz való ragaszkodás mint viselkedésmód a hagyományos megoldások tartálékaira támaszkodott. Igyekezett minden pénzkiadást elkerülni, szemmel láthatóan szívesen maradt adós ott, ahol ennek nem voltak kamatkövetkezményei. Az

53. táblázat. Schiszler Károly tartozásainak (A) és kintlévő tőkájének (B) összetétele 1906-ban (koronában)

A) 1.	14683,35 k.	áruhitel	(74,7%)
2.	2530,65 k.	bankhitel	(12,9%)
3.	1 983,00 k.	egyéni hitelezőktől	(10,1%)
4.	459,15 k.	ellenszolgáltatás nélkül maradt szolgáltatások	(2,3%)
Összesen	19656,15 k.	(az ellenszámlákat levonva)	(100,0%)
B) 1.	9442,07 k.	kintlévő áru	(66,0%)
2.	4 500,00 k.	bankbetét	(31,6%)
3.	220,00 k.	egyéneknél hitelben tőke	(1,5%)
4.	135,00 k.	értékpapír, sorsjegy	(0,9%)
Összesen	14 297,07		(100,0%)

egyénektől származó hitelek azonban hitelszükségleteinek csak mintegy 10%-át fedezték (53. táblázat), s ezek egy része is kamatos volt. Világos az is, hogy egy 9-10 ezer korona értékű kifizetetlen készárutömegben nagyobb tőke halmozódott föl, mint amennyi a nyersanyag- és alkatrész-hitelezőktől ered, ezt már neki kellett investálni.

Adósságszerkezetét és kintlévőségeit összehasonlítva látszik, hogy ezt saját zsebből nem tudta megtenni, csak bankkölcseiből. Bankbetétje inkább fizetési kötelezettségeinél és adósságfelvételeinél biztosított bizonyos rugalmasságot számára.

Az intézeteken keresztül felhalmozott tőkéhez képest más réteget reprezentáltak az egyénektől felvett összegek, amelyek egyszerű elismervényen, váltón hagytak nyomot, vagy csak áruelőlegként kerültek közvetlenül Schiszler zsebébe. A kádármesternél azonban a felhalmozásnak egy még ősbibb formájával, a kincsgyűjtéssel is találkozunk. A „28 darab régi ezüstpénz” nem lehetett a fenti forgalomhoz képest jelentős (koronaértékét nem adják meg), jellemző mégis, hogy halálakor mostohalányának apósa, „Bartabácsi” mint unokáinak képviselője (a készpénzen — 500 koronán, órán, gyűrűn, láncon — kívül) elsősorban ezt viszi magával, hogy örökségüket biztosítsa, tehát családon belül számon tartott kincs volt. E paraszti kincs, amelynek értéke, ha mind a 28 érme ezüstforintos lett volna is, csak 56 koronára rúgott volna, érzékelteti azt a változást, ami egy mezővárosi szakma forgalmában és tőkekoncentrációjában lejajlott.

Mint ahogyan nem tudta fedezni üzletének termelési költségeit, ugyanígy betétei, hitelszövetkezeti részvényei sem képeztek fedezetet számára különleges kiadások esetére, esetleges csapásokkal szemben. Schiszler hat biztosító-intézettel állt kapcsolatban, s az, hogy melyekkel és milyen területen, jellemzi a házat fenyegető veszélyeket is:

1. Fonciere Pesti Biztosító Intézet, tűz esetére;
2. Első Biztosító Intézet, katonai szolgálat esetére;
3. Bonyhádi Segélyegylet (mint szövetkezet), csőd esetére — 743,40 koronát fizet 1907 júliusában;
4. Első Leánykiházasítási Egylet (mint szövetkezet) — Schiszlernek két mostoha- és három édesleánya volt;
5. Bécsi Élet- és Járadékbiztosító Intézet — feleségével együtt 1906 elején kötnek 2500 korona életbiztosítást (orvosi bizonyítvány mellett) — 417,23 koronát fizet 1908 februárjában;
6. Gyermekek és Életbiztosító Intézet (mint szövetkezet) — a gyermekek életbiztosítása (gyermekhalandóság).

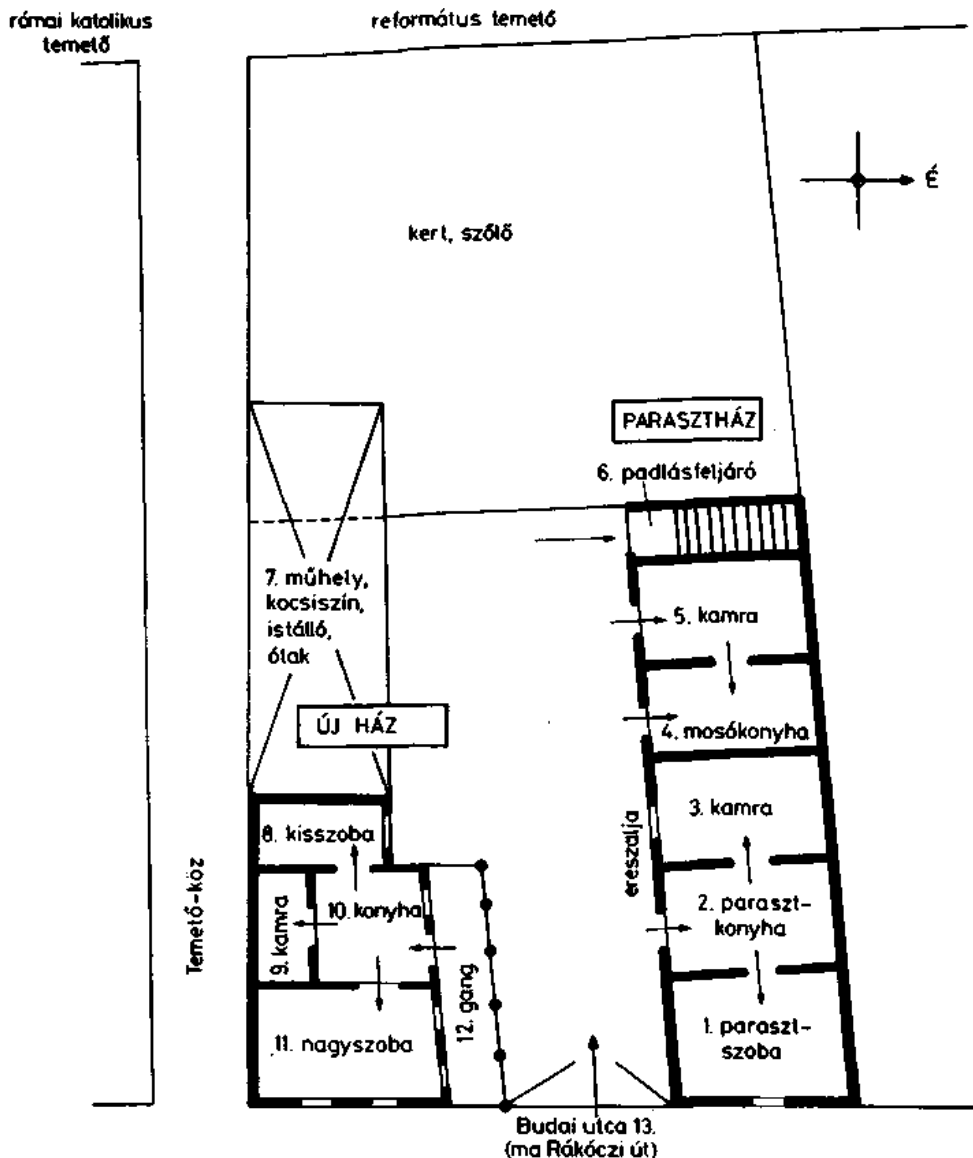
Biztosításait ágenseknél kötötte, s akárcsak hitelei ügyében, nem járt sem Bécsben, sem Pesten. E felsorolás is érzékelteti azonban annak a viszonyrendszernek a szélességét, amelyben a kis régiója igényeit kielégítő kádármester élt.

3. A ház

Az átalakuló társadalom viszonyainak rétegezettsége azonban nemcsak a mobilitás családon belüli megjelenésénél, a háztartás és az ipar külső kapcsolatánál ütközik ki. Talán még hangsúlyozottabb a belső rétegezettség az életforma tárgyi kereténél, a háznál, amely a mi esetünkben a munkahely is.

Az árvaszéki iratok mintegy 90%-ánál a házszaámot is megtudjuk, s ezzel a kataszteri összeíráskor készült térképen lokalizálhatók a háztartások. Az 1860-ban készült, 1904-ben kiegészített, a Tolna megyei Földhivatalban található kataszteri térkép szerint Schiszlerék az újvárosi templommal szemben, a Budai úton (ma: Rákóczi út) laktak. A ház a főút mellett feküdt, a XVIII. századi városszélen kívül, a múlt században létrejött Újvárosban. Az 1860-as felmérésen szereplő hosszú parasztházhoz képest 1904-ben már egy új házat is bejelöltek. Tehát a telken két ház állt 1906-ban, amivel a hagyatéki leltárban felsorolt tárgyak is teljesen egybevágnak. A helyiségeket — más ügyekkel ellentétben — a leltározók nem nevezik ugyan meg, az ingóságokat olyan sorrendben sorolják fel, ahogy találták, egyes tárgyakról megjegyzik, hogy hol álltak, pl. a „gangon”; „A gangra nyíló ablak előtt”; a „padlásfeljáró alatt” stb. A leltárak felsorolják két konyha és egy mosókonyha — ahol egy fürdőkád is állt —, egy paraszti és egy polgári berendezésű lakószoba, egy kisháló — amelyben két íróasztal állt — s több kamra felszerelését. Az új háznál, amelyet 1904-ben valószínűleg még nem fejeztek be, építési számláink is vannak, s jóllehet nem áll már, ezekből rekonstruálni tudtam alaprajzukat (8. ábra).

Az egyik ház hosszú, nádtetős, meszelt falu parasztház, ami kiderült a tűzbiztosítási kötvényből, s a régi ház kamrájában felsorolt meszessajtár és

8. ábra. Schiszlerék telke és házuk alaprajza (rekonstrukció)

meszelő is erre utal. Nem volt tornáca, az esővizet hordót az „eresz alatt” találjuk. A leltárból jól kivehető a bővített, háromsejtes beosztás is. Ilyen házban lakhattak Szekszárdon a múlt században a mezővárosi polgárok, a földművesek és az iparosok egyaránt, s itt kezdte meg önálló iparosasszonyi életét Frázon Anna is Hotter mester mellett, mint ahogy azt a gyerekek anyakönyvi bejegyzésénél a házszám elárulja. Csúpn a gazdasági épületek követték a különböző funkciók parancsát. A kocsiszín, az istálló és az ólak

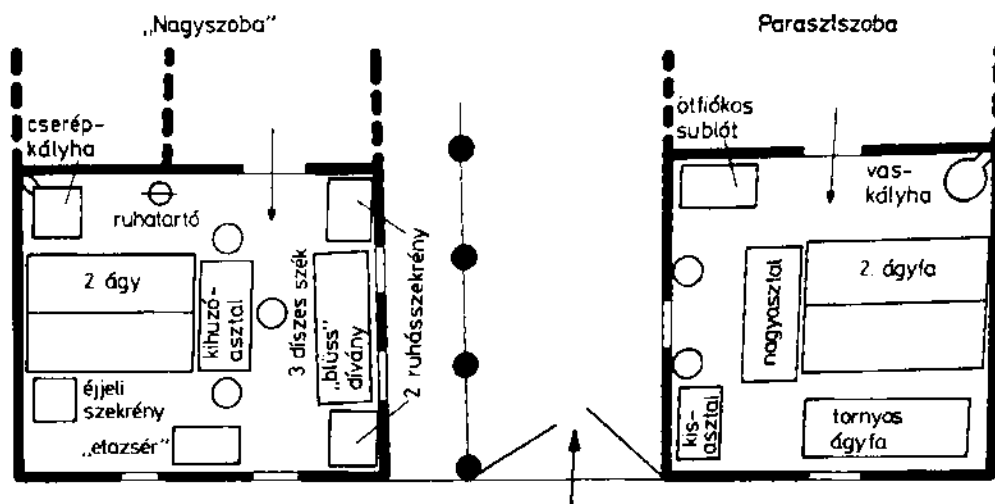
(8. ábra, 7.) nem a ház végében, hanem a telek másik oldalán álltak. Ezek első frontján építették fel az új házat, majd bővítették őket az 1860-ban bejelölt kert rovására. Itt lehetett a kádárműhely is. Valahol az udvaron eredetileg egy kemence is állhatott, ami a dagasztószék és a sütőlapát felsorolásából következtethető ki — mint ahogy még ma is több udvarban találkozunk vele a városban. Ugyanitt kell keresnünk a kutat, amely az új ház — feltehetőleg kéziszivattyús — házi vízvezetékét szolgálta. Erről ugyancsak közvetve, az ajtókkal, épületszerelvényekkel együtt dobra vert rézvízcsap és -szivattyú árulkodik, valamint a vizespad és a vödörök hiánya az új konyhában. A kádárüzlet felszereléseit az új háznál találjuk meg. A parasztgazdaság teljes épületegyütteséből hiányzik a csűr és a pince. Végül az utca felé az udvart a vasalt, kétszárnyú nagykapu zárta, amit a kovács számlájából tudunk.

A polgárosultabb ház népe ezt a parasztgazdaságot használta. Az új házban a konyha mellett mai szemmel tágas, de a káposztás- és uborkáshordók tárolására alkalmatlan kamra nyílt (9.). Ezeket s a zsírosvëndőt, sajtárt, puttonyt az öreg parasztháztartás limlomjaival együtt a régi ház kamráiban tartották (3., 5.).

A nagyház „gangján” (12.) 4 cserép leander volt, szalmaszékerek, az öregház eresze alatt, a virágtartó mellett esővizes hordó.

4. A lakás berendezése

A paraszti és az „új módi” viszonylagossága leginkább a lakószobák és a konyha berendezésének különbségénél, lényeges vonásokban mégis egyezésénél világlik ki (9. ábra).

9. ábra. Schiszlerék lakószobáinak berendezése (rekonstrukció)

A parasztszobában (8. ábra, 1.) pároságyat találunk, egy harmadik, elég értékes ágyat, egy nagyobb meg egy kisebb asztalt, ötfiókos sublótot, képeket, vaskályhát.

A polgáriasabb nagyszobában (8. ábra, 11.) is a két vaságy áll a szoba főhelyén, itt azonban már éjjeliszekrény, kihúzható asztal áll mellette díszes székekkel együtt, valamint plüssdivány, etazser, két ruhásszekrény, s cserépkályhával fűtenek. Akár a parasztházban a „tiszaszoba”, ez sem lakószoba, csupán a hálószoba-berendezés mellé néhány ebédlőbútor zsúfolódott be. Schiszlerék tisztaszobája is gyarapítja a tárgyszerkezetében torlódott lakószobák példáinak sorát. (Melléklet, 32, 33. eset.)

Az újabb háznál még van egy berendezett kisszoba (8. ábra), amelyben ágy áll, több kép lóg a falán, „ingaórát” meg ébresztőórát, tükröt találunk benne. Itt sorolnak fel két íróasztalt, egy „kopírozó gépet”, Schiszler Károly felsőruházatát. A kisszoba padlója, mint a nagyszobáé, olajfestékkel mázolt hajópadló — ahogy a festéséről szóló számla mutatja. A kisszoba padlóján pokróc (talán rossz szőnyeg), gyékény lábtörő volt, és több szék állt benne. Valószínűleg a kádármester vagy valamelyik családtag lakhatta ezt a helyiséget, ugyanis a cselédágy a konyhában állt.

54. táblázat. Néhány összevethető berendezési tárgy árverésen kifizetett ára 1906-ban (koronában)

Tárgy	Parasztház	Új ház
	<i>szoba</i>	
Két ágy	4,10	50
Asztal	3,20	31
Sublót (illetve négyfókos szekrény)	8,60	22
4 kép	1,10	2,90
2 szekrény	—	89
„blüssdivány”	—	55
„Etazser”	—	9
	<i>konyha</i>	
„Tálos” (illetve konyhaszekrény)	4	45
Takaréktűzhely	13	136
Cselédágy	4	11,20
Varrógép	—	42

Az igazi lakóhelyiség mindkét házban a konyha volt. Az új konyhában a cselédágyon kívül egy hatalmas, nagy háznép ellátására alkalmas tűzhely van (136 korona értékű), egy színezett konyhaszekrény két másik szekrénnel, egy viaszosvászonnal fedett asztal, hat szék és a házhoz járó varrónők meg a

háziasszony hátát görbítő, szemüket rontó varrógép „a gangra néző ablak előtt”.

Ahogy mindkétféle szoba fő berendezése a pároság, úgy itt mindkét konyháé a takaréktűzhely és a cselédágy. A parasztkonyhában viszont ott áll még a vizespad a pléhvödörrel és az elmaradhatatlan korsóval. A hajnali sütéseket idézi a dagasztószék és a sütőlapát — meglehet tudjuk, hogy már péktől vettek kenyeret.

E lakóhelyiségek belső szerkezeti hasonlósága azonban nyomban más színben tűnik fel, ha az egyes berendezések értékét vizsgáljuk (54. táblázat).

A nagy értékkülönbségbe a régi tárgyak avulása és a divat is belejátszott, de a hozzávetőlegesen tízszeres különbséget nem magyarázhatja egyedül. Az ingóságok értéknövekedése a polgári életvitel feltételeinek általános drágulási tendenciájába illeszkedik, másrészt az óriási differenciálódás a vagyontalakat alkotó értékek arányait is teljesen felborítja. Különböző funkciójú helyiségek különülnek el, ezeket speciális berendezéssel rendezik be, amelyek a parasztháznál ez idő tájt meg sem találhatók, csak majd századunk húszas éveitől kezdődően, napjainkra válik általánossá. Az értékarányok így nem tízszeresen növekednek meg a polgárosodó háztartások javára, hanem sokszorosával.

5. A konyhaeszközök differenciáltsága

A polgárosodó lakberendezés differenciálódása és értéknövekedése közti összefüggést alátámasztja az apró tárgyak világában a konyhafelszereléseknél történt változás is. Schiszlerék két konyhájának felszereléseit nagyrészt egyesítették, vagy ami valószínűbb, amikor az újabb ház elkészült, nem vitték mind át magukkal a parasztház tárgyait. Ezeknél az eszközöknél a divat kevesebbet számít, úgyhogy a parasztház konyhája megcsönkült, bizonyos tekintetben meg is tisztult a polgári konyha parasztházakba is eljutott rétegétől. Így lehetséges az, hogy egy másik, részletesen ismert parasztkonyha, a *Fél Edit* által leírt marcelházai parasztcsalád konyhafelszereléseire képest³³ a régi ház konyhája archaizmusokat is mutat, pl. a bádögdönök helyett a zsírosvendőt (zsírosvindót), vagy a hússzózó kádat, meglehet éppen ezek a mesterségből is eredhetnek (55. táblázat).

³³ 1944, 10. — A két leltár felvétele közt több mint harminc év van (1906 és 1943), a marcelházai család gazdaságát azonban ez aligha alakította át lényegesen, a konyhát legkevésbé sem. Sajnos leltárakban hasonló részletességűt Szekszárdról nem találtam, csupán maximálisan 10-12 szörványosan előforduló darabot. Az Allt-féle budapesti hagyatéki konyhaleltára (*Peterdi* 1981, 162—167) 175 féle 657 darabot sorol fel, zömében századeleji tárgyakkal. Rancsó Cziborék: 76 féle — 214 db; Schiszlerék: 56 féle — 191 db.

Ha más szörványadatok összehasonlításába bocsátkozom, nem hagyhatom ki Zsiga János háromnyolcad telkes dejtári gazda 1855-ben készült leltárát (*Zólyomi* 1974, 65—69). Itt más környezetben az előzőekkel összevethető konyhaeszközök és étkezési edények (a tisztaszobában) 45 félé, 152 darabot találtam. Szép régi, 1806-ból származó leltárát közöl *Varga Gyula* (1978, 283—289).

55. táblázat. Két konyha eszközeinek összehasonlítása

Sorszám	<i>Rancsó Cziborék (1943)</i>	<i>Schliszlerék (1906)¹</i>
1.	1 mázsa, 1 húzómérleg, 1 félliter	1 font
2.	1 nagy üst	X (rézműves számla van róla)
3.	1 dagasztóteknő (1 teknőláb)	1 dagasztószék, 4 „teknő”, 1 mosóteknő
4.	1 szapuló, 1 szapulószék	3 szapuló
5.	1 mosódézsza	1 fa fürdőkád*
6.	1 mángorló	1 <i>vasmángorló</i> (70 kg)*
7.	3 vesszővéka, 3 kosár, 1 verembe járó kosár, 1 borítókosár 9 szakajtó, 1 aszalókosár	1 ruháskosár, 2 kézikosár
8.	3 ebédesfazék (cserép)	6 lábas
9.	3 lábas	3 <i>vaslábas</i>
10.	3 vasfazék, 1 kávéfazék	6 <i>fazék</i> (1 fedővel)
11.	3 cserépfazék	X
12.	4 levesestál, 1 kásástál, 1 komatál	16 tál (3 féle), 2 vastál, 3 cseréptál
13.	tölcsér	X (kellett legyen)
14.	szűrő	<i>szűrőtál, szűrővas</i>
15.	reszelő	<i>szűrőreszelő</i>
16.	tökgyalu	2 gyalu (<i>tök, uborka?</i>)
17.	2 pogácsaszagató	2 fánkszakító*
18.	1 kis krumplitoró	prés (krumplitoró)
19.	galuskaszagató deszka	vágódeszka*
20.	kovászfa, főzőkanál, téstaszedő kanál	X (főzőkanál, téstaszedő kanál.
21.	kanalas, merítókanál, habozókanál	merítókanál kellett legyen!)
22.	vizeskorsó, olajoskorsó	X
23.	tejesköcsög	köcsög*
24.	cserép kacsasütő	X
25.	2 kuglófsütő	X
26.	6 tepsi	2 tepsi
27.	hurkatöltő	hurkatöltő,* <i>hússzózó kád</i> *
28.	vizesvödör, moslékosvödör	1 pléhvödör, 1 visszajár*
29.	fejődézsza	7 sajtár* (3 helyen), 1 fejőke
	mosogatódézsza	X (kellett legyen)
30.	2 bádognád	<i>zsiros vindó, 4 fazék zsír</i>
31.	sótartó	X (kellett legyen)
32.	csípővas, pizskavas, vasláb, szénvonó, pizskafa	2 szenesvas
33.	1 szita, 1 rosta	3 szita
34.	famozsár	vasmozsár
35.	húsdaráló	daráló (?)
36.	14 evőkanál	12 kanál („vaskanál”)
37.	6 villa	X (kellett legyen)
38.	3 kés, 1 konyhakés	29 <i>kés</i>
39.	9 kistányér, 50 nagytányér, 5 zománcozott tálka	23 tányér

55. táblázat folytatása

Sor-szám	<i>Rancsó Cziborék</i> (1943)	<i>Schliszlerék</i> (1906)
40.	8 kispohár, 2 nagy félliteres fülespohár	8 üvegpohár, 1 korsó* (+ <i>pálinka-szervíz</i>)
41.	12 kávéscsésze	5 csésze aljával, 5 <i>porceláncsésze</i>
42.	3 befőttes, 3 uborkás, 1 paradicsomos üveg	2 üveg*, 6 üveg
43.	1 virágváza, 2 virágcserep	2 virágcserep*

* A csillaggal jelölt tárgyakat Schiszlerék régi házában írták össze, a dőlt betűsek azok, amelyek a Rancsóéknál feljegyzettektől minőségileg különböznek, az X jelzés azt jelenti, hogy a Rancsóéknál feljegyzett tárgy megfelelőjét Schiszleréknél nem találtam meg. A tárgyakat *Fél Edít* leírásának sorrendjében, az ott felsorolt összes konyha- és mosóeszközök felhasználásával sorakoztattam fel.

Schiszleréknél találtunk azonban olyan tárgyakat is, amelyek Rancsó Cziboréknál nem fordultak elő: rézvasaló és vasalódeszka, rézbográcsok (vasbogrács a régi házban), 2 légyfogó, tarkedlisütő, 2 serpenyő („sütő”), egy csengő (ami nem tudni mire szolgált, de elképzelhető, hogy az úri házak cselédhívó csengettyűje volt, vagy száncsengő), viaszosvászon az asztalon és térítők a konyhaszekrényben. A kredencet díszítő rézvasaló és az egyéb réztárgyak hajdan az úri konyha tartozékai voltak,³⁴ de ekkor már inkább vagyoni helyzetet tükröznek egy rétegen belül.

A polgárosultabb kultúrrétegeknek a jele viszont félreérthetetlenül ott van a tárgyszerűen azonosítható, minőségileg mégis különböző eszközökön. Schiszlerék vasalnak is, mángorolnak is, a mángorló értékét tekintve (70 korona) mángorológép s nem famángorló. A kádármester házában nincs funkciója az ebédes fazekaknak, amelyekben a gyerek vagy az asszony a szántóvetőknek kiviszi délben az étket. Fazekaik, lábsaik nehéz öntöttvasból vagy bádogból — esetleg zománcosan — készültek, s valószínűleg 6 edényből álló készletek voltak. Meglehetősen szerény, de polgári vonása a szekszárdi ház konyhájának a pálinkás- és teáskészlet. A Jilk-féle helyi üveg- és porcelánkereskedésben, amelyről hagyatékleltáram van, már 1895-ben 7-8 fajta asztali étkészletet lehetett kapni.³⁵ Az ételek készítésének differenciálódása új eszközöket kíván, így noha a szűrőtálat, szűrővasat, szűrőreszelőt fel lehet fogni szűrőnek és reszelőnek, az előbbieket emezeknek már speciális változatai.

³⁴ *Babits Mihály* ír le pár szóval is találóan egy ilyen úri konyhát, valószínűleg saját szekszárdi gyerekkori emlékei alapján: „a régimódi és nyájas konyhában” a „rézedények csillogtak a falon, a nagy kemence nyitott szájával álmosan bóbiskolt”. Egy törvényszéki bírónak a század végén már régimódinak számít a konyhájáról van szó (1976, 163).

³⁵ Jilk Janka ügye 1894—1909. TmL Árv. II. 421/1909.

Az eszközhasználat differenciáltsága, mint látható — s amint azt 1972-es szekszárdi háztartásfelmérésünk adatai is bizonyítják —, nem feltétlenül az elemek számának növekedésével, ennek megfelelően az eszközféleségek számának emelkedésével történik, hanem egyes eszközök funkcionális specializálódásával, a többi lemorzsolódása mellett. A tényleges minőségi különbségeket így csak az egyes tárgyak fejlődésének ismeretében lehet megállapítani, s ez érvényes az újkeletűekre is (lásd *Tóth Z.* 1974b).

6. A gazdaság

Schiszlerék házigazdasága a természetes háztartásvezetéssel felhagyó vidéki kispolgárra vall. Az öregházban megtaláltuk a tejgazdaság és a disznóölés több eszközét. A két rakás trágyát, amit Ditrich Ferenc Kovács az udvarról szállított ki szőlőjébe (35 koronáért), valószínűleg már Schiszler is vásárolta. Tehenet nem tartottak, s hogy nem a rokonok hajtották el az árverés elől, azt az teszi valószínűvé, hogy tej- és tejtermékvásárlásukról hihető adataink vannak. Megjegyzendő azonban, hogy jól menő, főút mellett lakó, árukészletre is dolgozó mesterek is tartottak állatot, s szekszárdi honosságuk hitelesítője volt a szőlő. Legtovább nem sertést, hanem tehenet tartottak, ami a szőlővel is összefüggött. A tejet, húst a filoxéra után felvirágzó szőlős tájakon e században már könnyen megvette az iparos, a marhatrágya viszont nehezebben hozzáférhető, értékes cikk volt. Lovat Schiszlerék nem tartottak, csupán kocsikat és szánt. Hogy kocsit mégis tartottak, az a vagyoni státusszal, illetve a korábbi teljesebb gazdasággal és lótarással függhetett össze. Saját útikocsiján, bérelt kocsissal és lovakkal járta üzleti útjait, amivel talán a fogattartó vidéki elit tagjának érezhette magát. Volt emellett egy parasztszekere meg egy levágott oldalú kocsija, nagyobb hordók, kádak szállítására. Télen szánba fogatott.

Schiszlerék földbirtokáról bizonytalan adataink vannak. Tudjuk, hogy szőlőjük és kertjük volt beltelekben a református temető felé emelkedő hegyoldalban. Tudjuk, hogy Remetére járt kocsival szőlőjébe, s valószínű, hogy már használták azt az 1100 négyszögöles gyertyános alján fekvő parcellát, ami közjegyzőileg csak Frázon Ferenc halála (1907), a Schiszler-ház felbomlása után szállt rájuk. (A közjegyző 1907. júliusi szóbeli igazolását rögzíti egy irat.) Ismerjük egy szőlőmunkás napszámát, tudjuk Szakály Vincellér bérét (1,60 koronás napszám, 17,80 koronás havidíj); a szüret is nyomot hagy a háztartáskönyvben, s elég jól elkülöníthetők a kádármesterségből származó és a szőlőgazdasághoz tartozó tárgyak. Ennek a borgazdaságnak jellegzetes, modernnek számító eszköze a szőlőzúzó gép (44 korona) Frázon Anna hagyatékában. Tudunk ugyanakkor arról is, hogy

Schiszler Károly nagyobb mennyiségű bort is vásárolt (171,20 koronáért), amiről viszont nem tudni, hogy mesterségével párhuzamosan folytatott borkupecség, vagy kevés, esetleg rossz borának pótlása volt-e.

7. Bevásárlás és táplálkozás

Hotter Juli számadásai alapján a család kamrájába és fazekaiba is bepillantást nyerünk. A vásárolt élelmiszerek és háztartási segédanyagok, apróbb kellékek azért is érdekesek, mert ritkán kapunk róluk kellő háttérrel együtt információt régi háztartásokból. Kérdés lehet azonban, hogy mennyire érvényesek a feloszlata előtt lévő házról szóló adatok mindennapi fogyasztási karakterének felvázolására. Véleményem szerint részletes, mennyiségi vonatkozásban nem érvényesek, de éppen a fogyasztás szerkezetére nézve igen, beleértve durvább mennyiségi becslések lehetőségét is. Hotter Juli nemcsak a családjának szerepét vette át, hanem egy bizonyos gyakorlatot is folytatott, amit, otthon nevelkedvén, anyjától tanult. A tizenhat éves lánynak tanulmányai mellett is el kellett sajátítania a házvitel fogásait. Nincs semmi okunk arra, hogy akár fogyasztási, akár főzési szokásaikban lényeges változást feltételezzünk. A működő üzlet, de a fennmaradt vagyon is biztosította életnívójuk megtartását, s idegen személy se került a házba. Egyedül a ház és az üzlet karbantartása, bővítése nem folytatódott, erről azonban vannak adataink a megelőző hónapokból, egyes dolgokban két évre visszamenőleg.

Közvetve a gazdálkodási adatokat egészíti ki az, ami a költségvetésből feltűnően hiányzik, a zöldség és a gyümölcs. Két hónap alatt nem vesznek gyümölcsöt, csupán egy alkalommal vesznek „olaszkelt” pár fillérért, s 20 fillérért burgonyát. Szeptember—október lévén nem tételezhető fel, hogy ezeket ne fogyasztották volna; bizonyára a szőlőben és a kertben termelték meg.

Ami viszont vásárlásaikat illeti, azok 90%-a egy szatócsüzlet profiljának felel meg: liszt, cukor, só, petróleum, fűszerek, kávé, tó, cérna, élesztő, szóda, szappan, kékítő, keményítő, faszén, fésű, kefe, szagos szappan, fogkefe, hajtű, szalagok, fonalak stb.

Ami itt nem vehető meg, az a hús, tej, vaj, túró, tejfel, kenyér, péksütemény (egy alkalommal). Egyszer a kislányokat cukrászdába vitte Hotter Juli. Lehet, hogy tojást is háztól vagy a szatócsnál vettek. Táplálkozásuk alapelemeit a hentesnél, péknél szerezték be, a tejtermékeket pedig vagy házhoz járó szekszárdi „milimárikától”, vagy inkább, régi szokás szerint, egy ismerős háztól, ahol fejtek.

A közel kéthavi adatokból mindenesetre megállapíthatjuk, hogy táplálkozásuk hagyományos, szénhidrátban és zsírban gazdag, fizikai mun-

kavégzéshez alkalmazkodó szerkezetű volt. Nagyobb készletük a kamrában lisztből és zsírból volt. Árverésre került a házban 4 zsák liszt, s Hotter Juli korábban vett vagy 35 kg-ot. A külön vásárolt liszt igényesebb célokat szolgálhatott. Négy alkalommal vásároltak 1-2 deka élesztőt, ami arra utal, hogy elsősorban főtt tésztákat ettek, s csak ezt egészítette ki néha a kelt tészta. Rizst egyetlen alkalommal vettek negyedkilót — ez csak adalékanyag lehetett ennyi száznak valami másból készült ételhez. Krumplit nemigen ettek. Ugyancsak kamrájukban volt — disznóvágási időszak előtt — 80 kg zsír vendőben, és még 4 lábas zsír, 3 tábla szalonna. A hentesnél „pörcöt” (töpörtöt) is vettek. Ezek talán nem is mind vásárlás útján kerültek Schiszlerék konyhájába. Lehet, hogy a hordótulajdonosok is fizettek liszttel, zsírral, egyéb élelmiszerekkel.

Említésre méltó a káposztás- és uborkáshordó, amelyek használatáról ugyan nincs külön adatunk, de a zsíros, tésztás étkezésnek télen fontos kiegészítő elemét tartalmazták. E kétfajta étken kívül, amely a savanyúsággal együtt bármely parasztháznak is táplálkozási bázisa lehetett volna, az akkor még újabb módi befőzésnek nem találtam nyomát, az üvegek, amelyek szerepelnek, borosüvegek.

Az elárvult háztartásban e két hónapban naponta körülbelül másfél-két liter tej fogyott; valamivel alacsonyabb színvonalra utal a tejtermékfogyasztás. A nyerstejfogyasztás — különösen vétel útján — s mellette a tejtermékek vásárlása és fogyasztása már nem parasztos vonása táplálkozásuknak. A tej szövetkezeti felvásárlás révén a század elejére a tej „kivándorol” a hagyományos paraszti életből (ifj. Leopold L. 1905). Hetente kétszer főznek hússal. Disznóhúst vesznek kilónként, kétkilónként étkezéshez; a marhahúst, csonthúst — félkilónként valószínűleg csak levesbe főzik. Baromfit nem vásároltak, s mivel nem valószínű, hogy több alkalommal ettek volna húst (minden vasárnapra szóló húsételt feljegyezték), azt tartom valószínűnek, hogy a baromfit nem is ették, nem is tartották. Tojást is vásároltak. A két hónap alatt két alkalommal ettek pénteken halat, szüretkor pedig birkát.

Ez az étrend és táplálkozási színvonal a szerényebb városi katolikus kispolgári szintnek felel meg — noha erről máshonnan kevés adatunk van. Ma is élő kisvárosias-mezővárosias vonása ennek a rétegnek az, hogy még mindig őríz természetes elemeket háztartásában.

8. Ruházkodás és higiénia

Schiszlerék öltözködéséről azt lehet mondani, hogy a „kesztyús-kalapos”, tehát városias viselet már nemcsak Hotter Juli polgári iskolai végzettségével áll kapcsolatban: fehérneműt otthon varrattak, a felsőruhákat belvárosi szabóknál. Csizmát, papucsot — a parasztház padlásán lévő téli csizma

kivételével — nem találunk a házban. Az asszony (Frázon Anna) finom, fűzős, gombos borjúbox- és sevrócipőket csináltatott Bódai cipésszel magának és gyermekeinek; kalapokat hordott — a temetésre a lányok külön kalapokat rendelnek, s finomabb szürke és fekete lüszter anyagot vesznek, „blúzokat” varratnak. Hozzájuk illő uras küllemről árulkodik a kádármester ruhahagyatéka: cipő, nadrág, mellény, kabát, esernyő és kalap. Mellényzsebéből aranylánc kandikált ki — meglehet zsebében csak ezüstóra ketyegett; ujján arany karikagyűrűt és pecsétgyűrűt hordott. A bőrkötény azonban elárulja, hogy neki is derekasan segédei mellé kellett állnia a munkában. Hétköznapi ruhájuk természetesen szerény, félig-meddig városias darabokból állt. Teljes hétköznapi ruházata a kórházban fekvő, nagyobbik Schiszler lánynak, Annának maradt csak fenn, aki 1907-ben tizenhat éves volt. A decemberben felvételi lapra került ruhadarabok a következők: 1 ing (alsó), 1 harisnya, 2 szoknya, 1 cipő, 1 blúz, 1 kendő, 1 kabát, s vitt magával egy corsette hálóinget. A pendely s a két szoknya pótolja a melegebb alsóneműt a hagyományos öltözkéknél, de még így is meglehetősen vékonyan öltözött Schiszler Anna. Ebben az öltözkében aligha számított városiasnak vagy jómódúnak.

A textíliák s a ruházat differenciáltsága nagyobb követelményeket támasztott a mosással, tisztálkodással szemben is. A leltárakban gyakran találunk szapulót, megtaláljuk ezt Schiszleréknél is, de valószínűleg a régi ház lomtárában írták össze. Mosóteknőben, szódával, szappannal mosattak a régi ház egyik helyiségében, amelyet mosókonyhának s egyben fürdőnek is használtak. A fehéreneműt részben keményítették, és a fehér színűeket kékítővel is preparálták az elsárgulás ellen. A mosott ruhát kötélre terítették, majd vasalták vagy mángorolták. A háztartáskönyv őrzi a nyomát a végtelen faszenes vasalások fejet fájdtó, nehéz munkájának.

Schiszlerék életformájának mélyebb, a vasárnapi viseletén kívül is nyomot hagyó átalakulásáról árulkodnak a számláskönyv piperecikkek tartalmazó tételei. Fogkefét (és fogport), szagos szappant, többféle hajkefét, fésűt, hajtűt vettek a cipőkenőcsön kívül. Ezt a tárgycsoportot mintámban Braun Bernát — egy Pestre-Bécsbe járó ügyvéd-nagybérő — családjánál találtam. A fából készült fürdőkádat — meglehet fürdésre fogott borkád volt — a mesterségbeli előnyt is beleszámítva, s tudva, hogy ilyen formában máshol is előfordul, nem tarthatjuk tisztálkodási kultúrájuk előrehaladottsága jelének. A tisztálkodásnak e hagyományos módja mellől hiányzik a kispolgári rétegek mindennapi mosakodásának berendezése, a mosdóállvány — módosabb házban a márványlapos mosdószekrény.

A városias szolgáltatások állapota azonban határokat szab az életforma átalakulásának is. Ahhoz, hogy ne csak a korzón járjanak szépen a polgárok, nemcsak az ízlésüknek kell megváltoznia, hanem kövezett járda kell kísérje őket hétköznapi útjukon. Márpedig Szekszárdon ez időben csak a törvényszéket kötötte össze a vármegyeházával egy úri korzóként használt

kerámítjárda, s csak a Garay tér egyik oldalán vezetett aszfaltjárda Pirmitzer úzeletétől a Takarékpénztárig. 1901 óta volt utcai villanyvilágítás, de a polgár este még rászorult a kézilámpa fényére. Schiszlerék — valószínűleg az újabb házba — be is vezették a villanyt, mint azt a szeptember havi 12 korona 79 filléres villanyszámla bizonyítja. Tetemes petróleumköltségeik azonban arra mutatnak, hogy a villany nem világította ki a házat. A városi higiénia sem tartható fenn a népességkoncentráció egy fokán túl csatorna és vízvezeték nélkül, márpedig Szekszárd sem állt különül a közművesítés terén az ország más kisvárosainál. Az 1907-ben a Ferenc kórházba vonuló szerencsétlen Schiszler Annának talán jutott ágy, de a legkisebb válságkor is csóddal küzdő alapítványi kórház — amelynek tetemes terheit az egész korszakon át vonakodott átvállalni a megye — a folyosói „szalmazsákos rendszerrel” végezte munkáját. Két évvel korábban, fizetőképesség hiányában, a villanyvilágítást is ki kellett kapcsolni, a röntgen-készülékkel együtt (*Treer* 1935, 20).

Más volt a helyzet a kereskedelemben. Schiszlerék önellátó vonásai semmiképpen sem magyarázhatók a kisváros szűkös áru kínálatával. A középrétegek Schiszleréknél gyakorta szerényebb anyagi tehetsége mellett is fenntartott, minden túlzás nélkül világvárosi igényeit nagy áru raktárakkal s még az igényesebb cikkekben is elfogadható választékkal rendelkező, egymással versengő kereskedők sora elégítette ki. Ez pedig nemcsak a ruházatra, divatcikkekre, lakberendezésre, a korábban már emlegetett üveg- és porcelánárúkra érvényes, hanem az élelmiszerekre is (*Szilágyi Mihály* 1969, 325).

9. Műveltség

Ami viszont a polgárosodás valóban mély rétegét, a műveltség átalakulását illeti, erről kevés információnk van. A polgári iskola — nevétől nem teljesen függetlenül — a mezővárosias rétegek számára közvetített műveltségi elemeket is, funkciója azonban gyakorlatibb volt. Nem a polgári „magaskultúrában” való jártasságot keresem természetesen Schiszleréknél. Sem a zene bizonyos fokú ismerete, ami pl. a század végén már éppen az iparosrétegeknél a dalárdái tagsággal járt, sem az olvasás nem jelenti még ezt. A kádármester házában pedig újságon kívül egyetlen könyv vagy nyomdai termék nem volt a leltár szerint, bár Schiszler irodájában két íróasztal állt, kopírozógépe is volt, nyomtatott fejléccel ellátott, elegáns számlát adott ügyfeleinek (az esettanulmány címfeliratánál ezt használtam fel).

Noha a vallással és az egyházzal a néhány év ügyeit végigkísérő iratok alapján egyetlen kontaktus tűnik ki, az egyházi adó, nem valószínű, hogy az asszonyi ágon egy régi katolikus parasztpolgár családot is magában foglaló házban néhány — jóllehet más nyomtatványoknál általánosabb használatú — énekeskönyv, imakönyv a leltárból ki ne maradt volna. Kultikus gyakorla-

tukról egyetlen késői adat maradt ránk, hogy Schiszlert mint öngyilkost nem temették feleségével egy helyre egyházi ceremóniával. (Az irat az öngyilkosságot emeli ki, s nem azt, hogy a kádár evangélikus volt.) A kertjük fölött húzódó régi újvárosi temetőben pedig már állt — akárcsak Zahratkáéknak — családi sírhelyük mint a polgári presztízs — újmódi házuk mellett — elmaradhatatlan kelléke.

A szépirodalom és művészet által közvetített polgáris viselkedési modellek még alig érinthették meg Schiszleréket, s ez nyilván avval a gyakorlattal állt kapcsolatban, amely már polgárosodó közeget feltételez, kulturális lecsapódása azonban generációkon keresztül történhet csak meg. Ez a polgárosodó és egységesülő közeg hat a német származású család asszimilációjára is. Schiszler választmányi tagja a „Szekszárdi magyar I-ső asztaltársaságnak”, ahol az idegen szavak használatáért jótékony célra fordítandó büntetést fizettek.³⁶ Magyarul érintkezett vevőivel, ahogy a számlák, a levelek tanúsítják, s otthon is magyarul beszéltek. A vidéki németességgel szemben Frázonék mint régi szekszárdiak elmagyarosodtak, s csak nevükben, szokásaikban őriztek olyan német vonásokat, amelyek alapján a környék — különösen a sárköziek — németnek tartotta őket. A kádármester azonban a német mesteremberekkel és banktisztviselőkkel németül levelez és tárgyal, régi gyakorlatot tartva fenn evvel, amikor a szakmai elkülönülés még inkább egybeesett a nemzeti különbözéssel. Nevét hol Schiszler Károlynak írta le, hol „Carl Schiszlernek” — pl. budapesti cégeknek szóló váltóin. Magyar írása szépen kiírt, nyelvtanilag és helyesírási szempontból hibátlan, ami paraszti, gyakran analfabéta környezetétől élesen elválasztja.

10. Összefoglalás

Amit a makrostruktúrában társadalmi rétegnek tekintünk, s ami a munkamegosztásba való beilleszkedés, az életmód és a hatalmi viszonyok közti elhelyezkedés hasonlóságán keresztül különíthető el, a mikrostruktúrában aszinkrón elemek történetileg meghatározható szerkezetét fedi.

Schiszler Károly önálló ipari keresete után adózó (és választó) kisvárosi mesterember. Életviszonyaiban három történeti réteget lehet megkülönböztetni: a birtokos parasztit, a mezővárosi kisiparosit (mezővárosi kispolgárit) és a modern városi kispolgárit.

a) A hármasság legvilágosabban a *társadalmi irányvételben* nyilvánul meg. Jellegetes módon az asszonyi ágnak van helyi folytonossága, szemben Hotterrel és a Schiszler- és Frázon-fiak helyváltoztatásával. Ez az ág paraszti-parasztiparosi bázisról indul, ebből különül el az iparos és paraszti tevékenység-

³⁶ TmL Alispáni iratok 7200/1904.

gekkel továbblépő következő generáció. Az öreg Frázon Ferencről számított harmadik, fiatal generációban pedig megjelenik a továbbtanulás, sőt Hotter Julinál a szellemi pályaválasztás igénye: tanítóképzőbe akar menni. Ez a harmadik lépés a szociológiai rendi határ átlépése irányába elmarad, az életforma rétegei közt is csak az irányultságot szimbolizáló elemekkel van jelen elsősorban, s ezt jellegzetesnek tartom, az öltözetben.

b) Az életformában általában konzerváló elemeket képviselő *családi szereposztást* érinti legkevésbé a modern kispolgári irányba való átalakulás. A mester az ipar lebonyolítója, és gazdaként szerepel a háztartás mezőgazdasági ágazatában. Az asszony irányítja a belső háztartást. A fizikai munkában mindketten részt vesznek, s a nagyobb gyerekek, még a polgárit végzett nagylány sem vonhatja ki magát. Neki egyetlen különös tevékenysége van, az üzleti könyv vezetése. Az öreg cseléd, a kis cselédlány bármely jó gazda házában kiegészítő munkásai, akiknek feladatai a szobaajtónál nem terjednek beljebb. A mosás, vasalás, varrás azok a munkák, amelyeket a mezővárosi kispolgár már képes a városi proletár munkaeőre hárítani. Az asszony háztartáson kívüli elfoglaltságának s a városi cselédlány megjelenésének a következő generációban kellett volna következni. Ez természetesen nem feltétlenül járt volna együtt a munkavállalással.

c) A háztartásbeli munkamegosztás a *külső munkamegosztáshoz* való kapcsolatában alakul ki. Az ipar — mint egyébként is hagyományos szakmai tevékenység — nem képes kitörni a helyi és regionális piacról. A piac egy ponton túl behatárolja a termelés gazdaságos nagyságrendjét, a specializáció és a felhalmozás mértékét. A mester erről az alapról nem képes tőkessé válni, munkáltatóként válni ki a termelésből, elhagyni a mezőgazdasági termelést, s nem nélkülözheti a helyi iparosság patriarkális szolgáltatási szisztémáját. Mindezek a mezővárosi kispolgári életformamodell elemei, amelyek mellől hiányzik a tőle egyáltalán nem idegen mezőgazdasági áruterelés és a jelentősebb földbirtok mint hagyományos fölhalmozási forma. Az élelmiszerekben való részleges önellátást nem lehet ebben a környezetben az életforma paraszti rétegének tekinteni. A külön dongagyártás súlya kicsiny az egész iparon belül, a specializációnak ez még csak bátortalan megnyilatkozása.

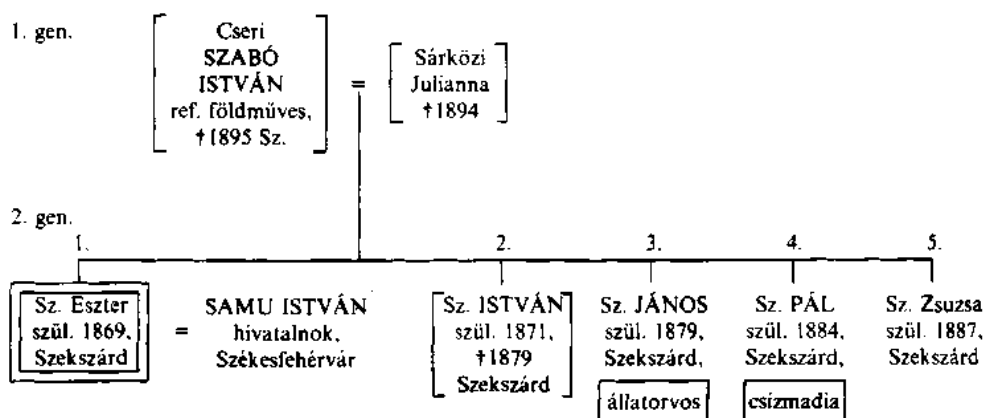
Az iparháztartás aktív és passzív tőkeszerkezete azonban közvetve szintén a munkamegosztásra utal. Míg az ipari tevékenység fizikai mivoltában hagyományos helyi szervezetre támaszkodik, a vidék borkivitelével szélesebb régiók tőkés viszonyaival kerül kapcsolatba. A hagyományos viszonyok negatív formában vannak jelen, mint a pénzügyleteket kikerülő kooperáció, erre rétegződnek a bérmunka jellegű vertikális együttműködési láncolatok, s végül a régió kívüli nyersanyagtermelés, amely már tőkés közvetítéssel kerül a rendszerbe. A modern tőke jelenléte azonban jellegzetes funkciót tölt be: a termeléshez szükséges tőke színvonalát a kooperáció lehetőségének mértékéig emeli, mélyebb átalakulást azonban egyelőre sem a munkaszervezetben, sem

pedig a hozzá funkcionálisan kapcsolódó életforma kellékeiben, köztük a magasabb színvonalú polgári műveltségben nem idéz elő. Az ipari tőkefelhalmozás nagy része sem itt csapódik le, ami pedig a mobilitás, a mezővárosi kistermelői blokkból való kiválás egyik legfőbb előfeltétele lenne.

d) A fentiekkel függ össze az, hogy az iparosháztartás viszonylag nagyobb tőkeerejére támaszkodva *életformájának tárgyi feltételeit* sikerül elkülöníteni a korábbi parasztosabbtól, azonban nem képes azokat ténylegesen modernizálni. A háztartás megmarad az iparcikkeket is fogyasztó mezővárosias színvonalon.

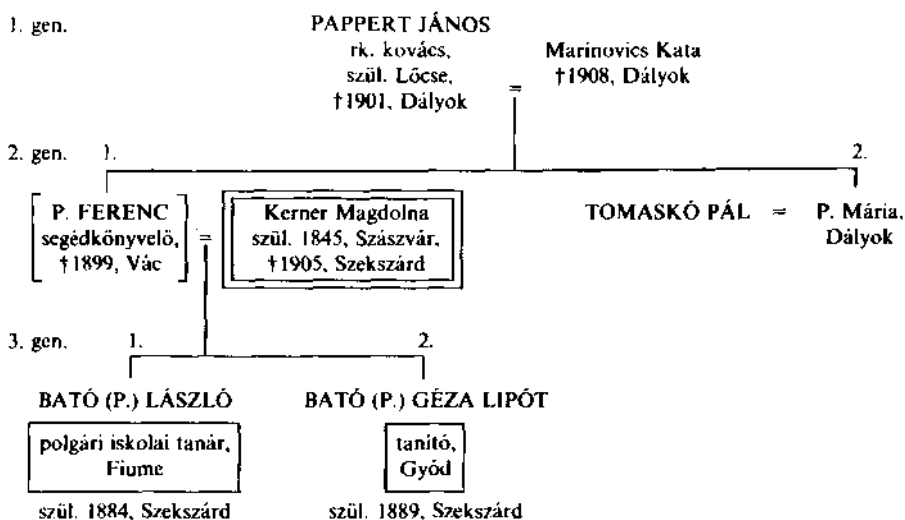
Melléklet

1. eset. *Mobilitási lépcsőket átugró református kisnemesi típus (1894)*. Cseri Szabó István, a család hagyománya szerint, nemesi származású református kiscgazda a szekszárdi főlsvárosban körülbelül 10-12 kat. holdon gazdálkodott, amiből az asszony részét ismerem részletesen; ez 6 kat. hold 534 négyszögöl szántó és rét, amiből 3 hold (2 kat. hold 1577 négyszögöl) szőlő volt a filoxéra (1883) előtt. Ha csak ez a darab szőlejük lett volna, a filoxéravész előtt, akkor is biztos paraszti jólétet biztosított volna számukra. 1894-ben felesége, Sárközi Juli, majd 1895-ben maga is meghalt. Az örökösök a birtokot Sárközi nagybátyjuknak adták el. Nagybibik leányuk ekkor már férjnél volt Székesfehérváron Samu István hivatalnoknál. Náluk lakott öccsük, János, aki az ottani cisztercita gimnázium tanulója. Cseri Szabó Eszter 1895-ben magához vette többi elárvult testvérét is, Pált, aki Fehérváron szabadult mint csizmadia, és Zsuzsát, aki az elemi iskola után otthon maradt. A család reménysége Cseri Szabó János volt, aki 1899-ben, érettségi után az állatorvosi főiskolára iratkozott Pesten. Hogy a taníttatás költségeit csökkentésék, Eszter is Pestre költözött családotul, ennek ellenére a szekszárdi városi árvaszéken

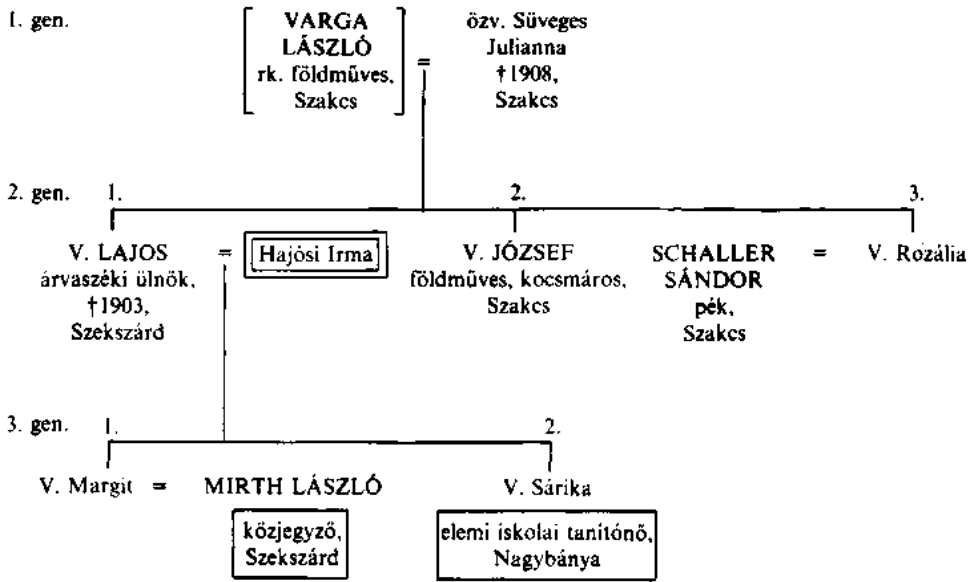

visszatartott hagyaték kiutalásai, férje, Samu István és a maga varrással szerzett keresete sem volt elég a fiú iskoláztatásához. Nem egészen egy évig az Erzsébetvárosban laktak, innen egyre kijebb szorultak. 1900-ban János a nélkülözéstől és az éjszakázástól megbetegedett, ekkor ágyneműjüket adták zálogba. 1901-ben, hogy nővérét tehermentesítse valamennyire, János katonai állatorvosnak állt be. Cseri Szabó Eszter házassága testvérei taníttatása mellett azonban tönkrement, ura 1902-ben elvált tőle. A legnagyobb külvárosi szegénységbe került hűgával, akit azért sem tudott varrószalomba iratni, mert nem volt képes felruházni. 10 korona körüli adósságokat hajtottak be rajta fűszeresek. — Vagyoni nagyságrendjüket Sárközi Julianna — első felhalmozó generáció — 2810 koronás asszonyi hagyatéka jelzi. (Szabó István Sárközi hagyatéki ügye. TmL Árv. II. szám nélkül, 1902.)

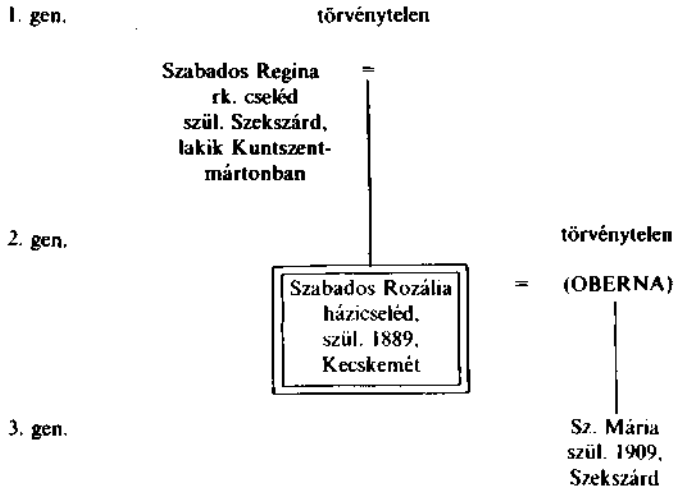
2. eset. *A generációs lépcsőket betartó római katolikus iparos (1898).* (A második felhalmozó generáció után a két Bató — Pappert — fiú részére 1906-ban egyenként 1978,44 korona hagyatékot kezelnek. (Özv. Pappert Jánosné hagyatéka. TmL Árv. II. 76/1910.)

3. eset. *A generációs lépcsőket betartó római katolikus földműves (1904).* Az első felhalmozó generáció vagyoni nagyságrendjét 600 korona körüli nagyanyai hagyaték jelzi. (Lásd még a 31, 39. esetet.) (Kiskorú Varga Sarolta nagykorúsága. TmL Árv. II. 297/1910.)

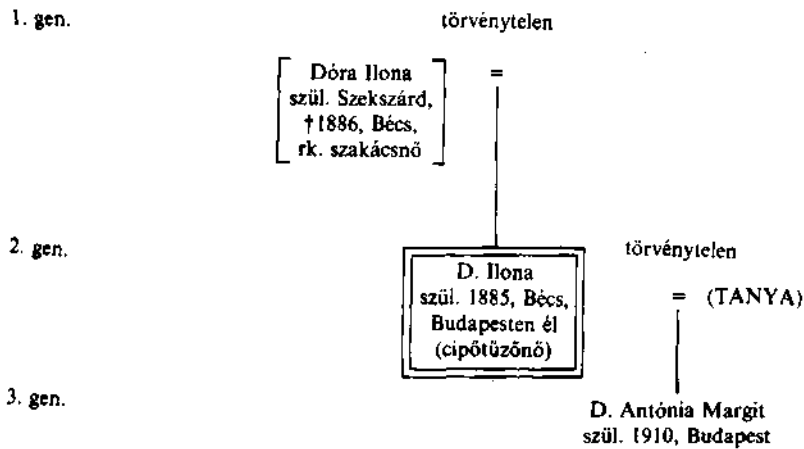

4. eset. *Törvénytelen cseléddinasztia (1909)*. A cselédlányok célja a kelen-gyegyűjtés és a házasság, a törvénytelen gyerek születése után azonban ennek erősen lecsökken az esélye. Az anya — és a menhely is — szakmát igyekszik adni a törvénytelen gyermek kezébe, a rendezetlen modell azonban így is örökletes lehet.

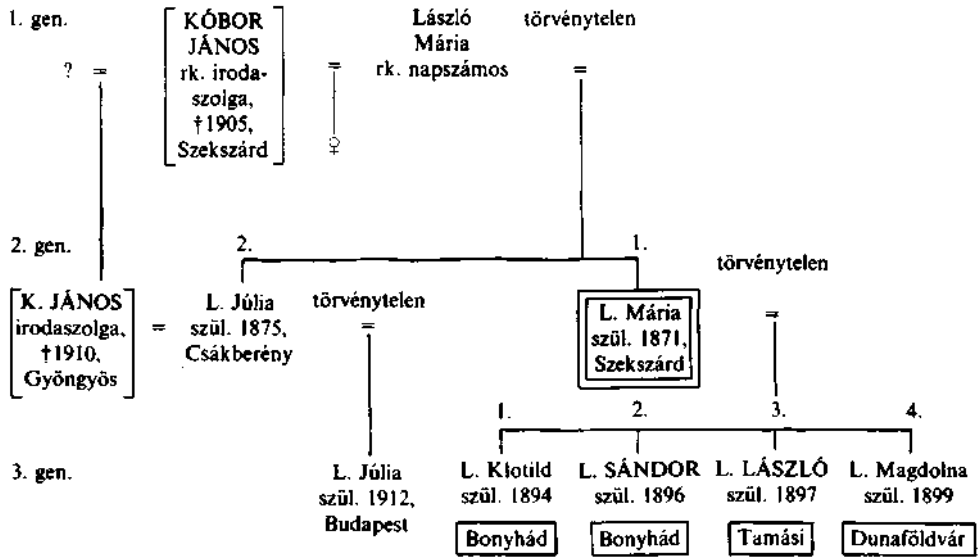

Szabados Regina Szabados Rozáliát varrni taníttatta, s varrógépre gyűjtött neki pénzt, ami a harmadik nemzedékbeli törvénytelen kislány születése körüli költségekre elfolyt, s Rozália is cselédként élt tovább, a varrástanulást nem fejezte be. (Kiskorú Szabados [Oberna] Mária gyámügye. TmL Árv. II. 1827/1917.)

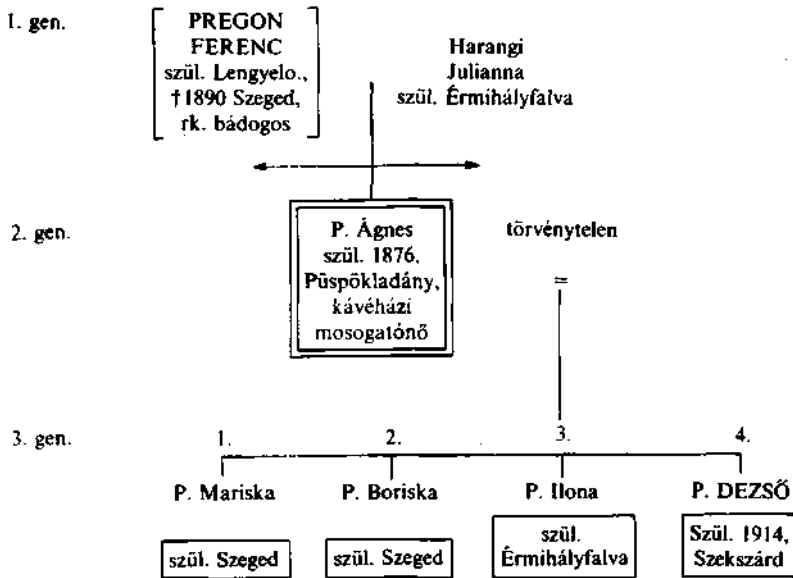
5. eset. *Törvénytelen cseléddinasztia (1910)*. Dóra Ilona egy ügyvéd szakácsnőjeként került Bécsbe, kislánya születése után megbetegedett, meghalt, s gyermeke az osztrák menhelyre került. A menhelyen cipőtűző munkásnak képezték ki, amit hazatérve nem tudott értékesíteni, s Budapesten, a Mártonhegyi úton volt „németcseléd” egy villában D. Antónia születéséig. (Kiskorú Dóra Antónia gyámügye. TmL Árv. II. 453/1913.)

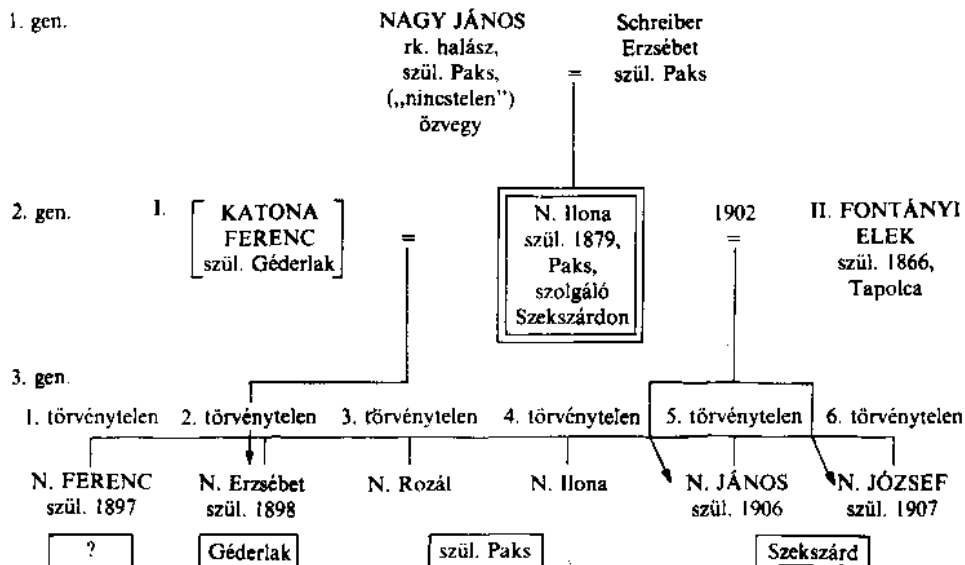
6. eset. *Törvénytelen, matrilineáris napszámosdinasztia (1899)*. László Julianna 1894-ben állítólag elvált férjétől, Dinnye Jánostól. Kóbor János mostohafiával annak halálos ágya mellett esküsznek meg Gyöngyösön. (László József és Magda gyámügye. TmL Árv. II. 194/1914.)

7. eset. Vándorló cseléd családszerkezete (1905). (Pregon Dezső gyámügye. TmL Árv. II. 137/1918.)

8. eset. *Rendezetlen szolgálócsalád (1907).* (Nagy József és János elhagyatottsága. TmL Árv. II. 273/1910.)

9. eset. a) *Tam Julianna cselédlány (1914)* már a kórházból ír apjának, hogy a törvénytelen kisfiút ne hagyja a menhelyen tengődni. Tam József „házasszeller” először hallani sem akar erről, de a hivatalosan „megejtett puhatoláskor”, avval a feltétellel, hogy a huzavona közben árvaházba került gyermek 28 korona tartásdíját vagyontalanság címén nem kell megtérítenie, elfogadja a kisfiút. Az anya tovább szolgál. (Tam Gyula gyámügye. TmL Árv. II. 112/1913.)

b) Ezeknél a szegényparaszti ügyeknél gyakorta fennmaradnak a leány könyörgő sorai. Az alább szöveghűen idézett levél Fehér Julianna cselédlánytól származik. Apja a Bartinán lakik, 1914-ben 80 négyszögöl kipsztult, felújítatlan szőleje és házrészre van. A leány tizenhárom évesen áll szolgálónak, amit a cselédkönyv tükröz. Két hétig Szekszárdon, két hónapig Rákosszentmihályon, egy évig Lengyelországban, másfél évig Balatonbogláron szolgál 1912-től. 1914 februárjában teherbe esik, s messzire, Gyulára utazik szülni. Gyermekeit végig szoptatja, s közben írja leveleit.

1. lap

Szeretett kedves
Szüleim
ha csak egy kicsit szeret
nek nem hagy nak it
kin lodni a gyermekemel
ha levelem meg kapják
rög tön irjanak az igazga
to urnak vagy vegyenek
ki a leg rövideb idő
alat vagy ha nem akar
hantoljanak el gyerek
kel mert penz be nem
kerül csak egy kis fáradság
és ha ezt nem teszi meg
édes apám akok (sic!) nem
is vagyok gyermeke
ha ezt meg tagadja akor
el temet het nek mert
engem mar akor senki
sem vigasztal

2. lap

még egyszer meg kérem
édes apán írjon az
igaza to urnák hagy
engem bocsáson haza
mert it nem tudok
meg leni, vagy halgasa
meg a kérésem vagy
felejcsenek el
Isten velük vagy
adig vagy örökre
szerető gyerekük

Juliska

A nagyszülők végül magukhoz veszik a kisleányt. (Fehér József gyámügye. TmL Árv. II. 91/1917.)

c) Az anyai örökét (34 koronát) megkapó szekszárdi szolgálót a természetes (napszámos) apa szülei házához viszi, miután leszerel a katonaságnál. A gyereket s az azóta született második törvénytelen kisleányt is nevére veszi 1900-ban. (Kiskorú Szabó István és Katalin gyámügye. TmL Árv. II. 130/1914.)

A *családot összetartó vagyoni minimumra* három esetet tudok bemutatni (10—12. eset). Az előzőekben a város tisztos napszámos és szőlőmunkás parasztjai kerültek felszínre a mezővárosi blokkból kiszorult vagy majdnem kiszorult szolgálóleányokkal. A következőkben már a *peremrétegek* viszonyai tükröződnek, mindhárman a „szurdik”-ok, azaz a löszpartba vajt üregek lakói.

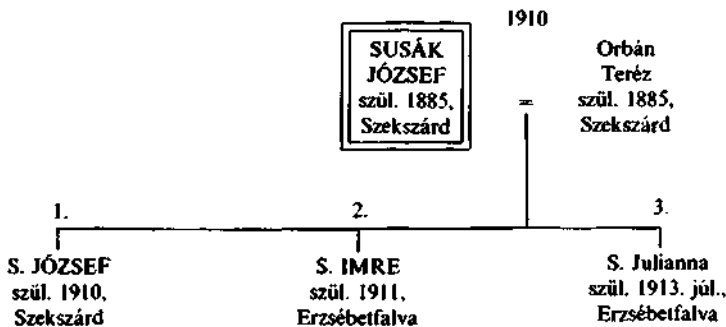
10. eset. *Szőke Katalin „mátriárka” (1909)* halálakor egy 10 korona értékű üreglakás maradt a Benedek-szurdikban, benne három menyé és utolsó házasságából született tizenhat éves fia lakott. Az asszony hatvannégy évesen halt meg. Mindegyik asszony törvényesen volt házas, de férjük távol volt. Törvénytelen gyermekeik sorsát a hatóság rendezettnek ítélte. Egyikük sem szekszárdi születésű, az üreglakást pénzen vették egy hasonló helyzetű,

elköltöző családtól. (Kiskorú Balogh Miklós gyámügye. TmL Árv. II. 1657/1916.)

11. eset. *Kocsis Julianna napszámos (1913)* ugyancsak a Benedek-szurdikban élt három törvénytelen gyermekével. Az üreglakás azonban nem volt telekkönyvezve és nevére írva, nincstelennek számított, s mint kimutatható keresettel nem rendelkezőtől, akinek hozzátartozói is vagyontalanok voltak, egyenként el akarták venni gyermekeit. Az asszony a lakásra és keresetére hivatkozva mindent megtett a végzések ellen — egyébként prostitúcióból élt —, erkölcsi veszélyeztetettség miatt rendőri erőszakkal vették el a kiskorúakat. A szurdik-lakás várható 50 korona „lelépési” díját kellett volna befizetnie az árvapénztárba tartási költségfedezetül, ám megházasodott, s visszavette gyermekeit. (Kiskorú Kocsis Pál, János és István gyámügye. TmL Árv. II. 95/1917.)

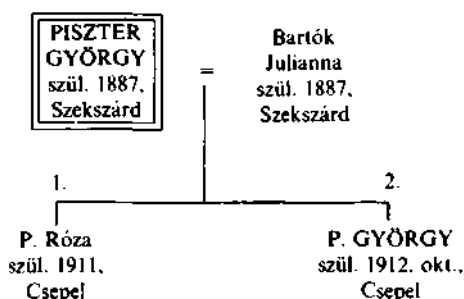
12. eset. Az „Angyalszurdikban” élő *Odor Júlia (1911)* Gruner Évát, természetes menyét egyszerűen magához vette, annak ellenére, hogy törvénytelen unokája hamarosan meghalt, s fia, az apa távol volt. Egzisztenciájuk egy lyukpince előtti 15 korona értékű fordulóra és egy 29 korona értékű hidasdülői kenderföldre támaszkodott. (Taksonyi János gyámügye. TmL Árv. II. 1013/1917.)

13. eset. *Munkás-kényszerelhagyatottság (1910)*. A Susák házaspár napszámban malommunkás „Pesten”, Erzsébetfalván laknak. Susák József, az apa 1913 decemberében munka nélkül marad, Orbán Teréz a kis Juliannát szoptatja, munkába nem mehet. Mivel nincs se tüzelőjük, se élelmük, a gyermeket a menhelyre adják. Nem nyilvánítják őket elhagyatottnak, mert a Szekszárdon élő apai nagyszülőknek 8 hold szántójuk — egy része szőlő —, házuk is van. A hatósági bizonyítvány ezenkívül két eltartott gyermeket és

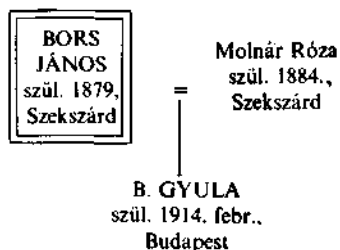
nagy adósságterheket mutat ki otthon. 1914 júniusában, miután Juli már nem szopik, s így máshol is el tudják a szülők helyezni, visszaveszik a gyermekeket. A tartási költségeket (54 koronát) a nagyszülőkön veszik meg. (Susák Julianna gyámügye. TmL Árv. II. 752/1916.)

14. eset. *Munkás-kényszerelhagyatottság (1913)*. Piszter György Csepelen napszámos (napi bére 4,60 korona), felesége a patrongyárban dolgozik (9,60 korona napi bérért). A szegénységi bizonyítvány szerint nincstelenek, adót nem fizetnek. 1913 februárjában Piszter munka nélkül marad, Bartók Julianna szoptat, a kisfiút menhelyre adják, csepeli illetőségüket, a költségek térítésére

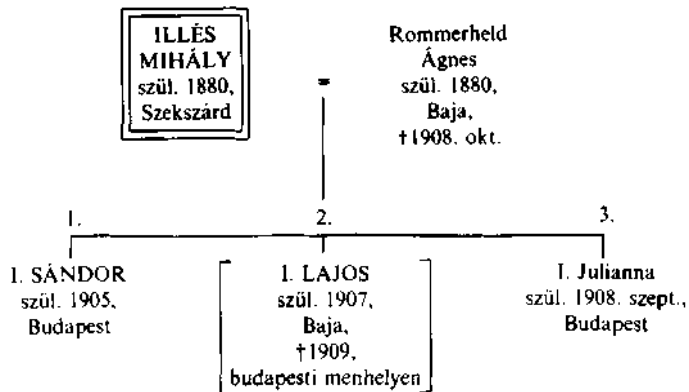
nézve el nem ismerik. Elhagyottá azért nem nyilvánítják a gyermeket, mert Piszter nagyapjának Szekszárdon háza van, öt gyerekkel és adósságokkal. Az anya az éhezéstől és a szoptatástól legyengülve, kisfiával hazamegy Szekszárdra. (Kiskorú Piszter György gyámügye. TmL Árv. II. 358/1914.)

15. eset. *Munkás-kényszerelhagyatottság (1911)*. Bors János fűtő a budapesti Szent László-kórházban, Molnár Róza ugyanott mos. Bors János munka

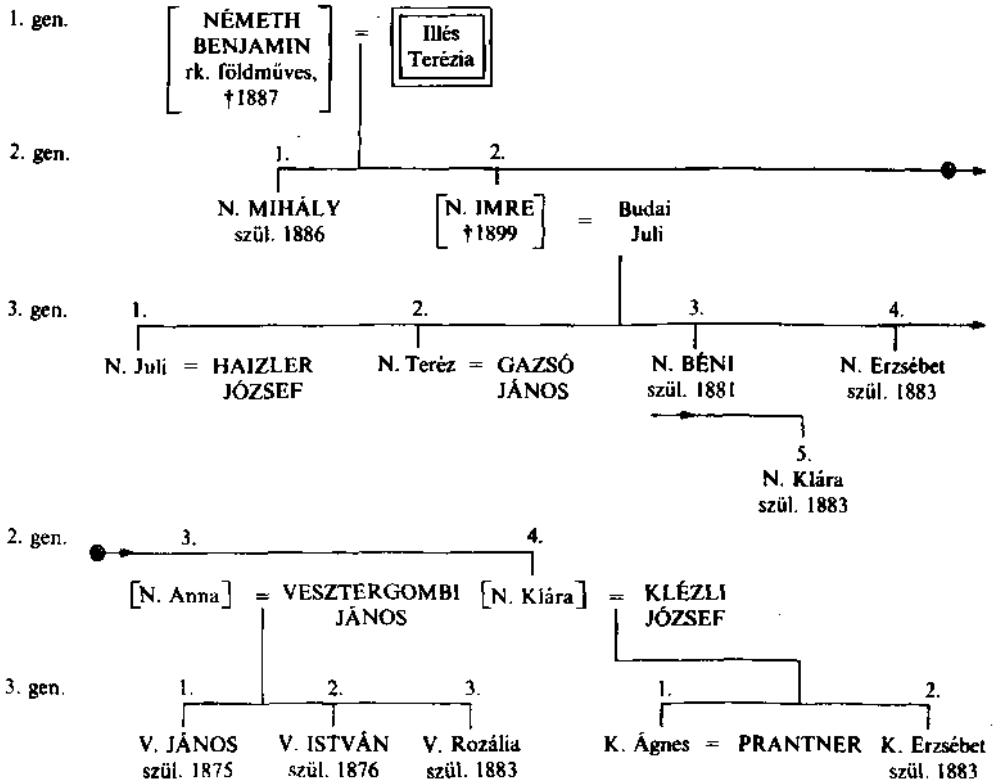
nélkül marad, a csecsemőt nem tudják ellátni, menhelyre adják. Bors nagyapja Szekszárdon először úgy nyilatkozik a „puhatolásra”, hogy „ő maga is maholnap a gyerekeinek eltartására szorul és vagyonnal egyáltalán nem rendelkezik”. Miután a szülők vállalják a menhelyi eltartási költsön készpénzben való törlesztését, a gyermeket hajlandó magához venni: „Van egy kis szőlőm, házam és napszámmal is keresek valamit, szóval bírok annyi jövedelemmel, melyből ezen kis unokámat eltartani képes vagyok.” (Kiskorú Bors Gyula gyámügye. TmL Árv. II. 779/1915.)

16. eset. *Munkás-kényszerelhagyatottság (1908)*. Illés Mihály „vasgyári” kovács, az asszony nincs állásban, 1908-ban, harmadik gyermekének szülése után meghal a kórházban. Az apa nemcsak a csecsemőt, a másik két kisgyermeket sem tudja gondozni, s mivel nincs kire bíznia, menhelyre adja

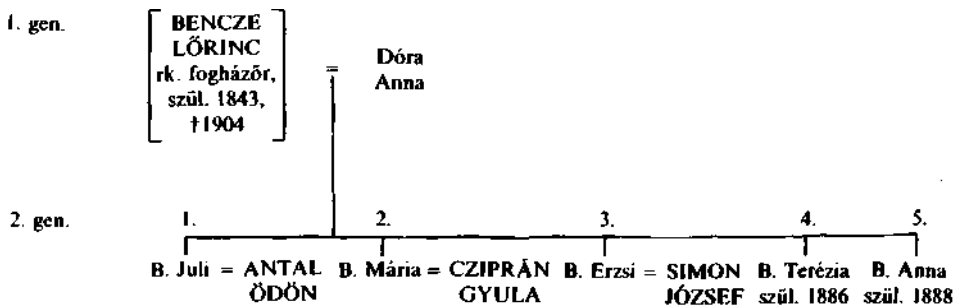

őket. A kisebbik, kétéves fiú meg is hal a menhelyen. Az apa tartja a gyerekekkel a kapcsolatot, kihelyezésükhöz nem járul hozzá. 1916-ban, mikor Juli lánya nyolcéves, kiveszi a menhelyről, s a közben megszerzett lakásban otthont teremtenek. Ezután a tizenegy éves fiút is hazahozzák, s csak ezután nősül újra az apa. (Kiskorú Illés Julianna gyámügye. TmL Árv. II. 970/1919.)

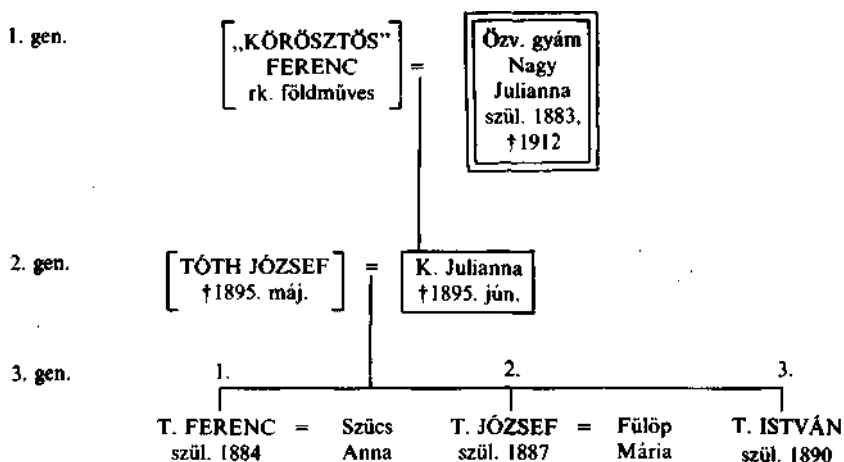
17. eset. *Ház- és vagyonszövetség (római katolikus magyar etnikai-felekezeti csoport, 1899)*. Egy nőtlen fiú, özvegy sógornője és két özvegy sógora él együtt anyjuk (illetve anyósuk) 1600 korona értékű, eszmeileg megosztott házában. 1750 négyszögöl szőlőt közösen újítanak fel. A családtagok napszámba járnak, a napszámmal azonban nem számolnak el egymásnak. (Németh Klára nagykorúsítása. TmL Árv. II. szám nélkül, 1909.)

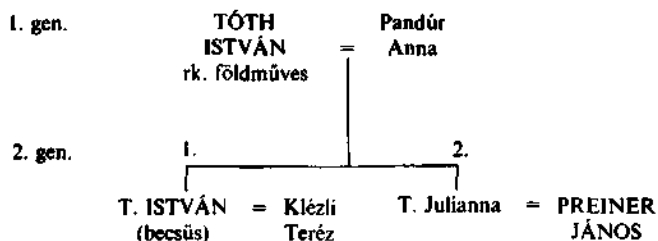
18. eset. *Ház- és vagyonközösség (római katolikus magyar etnikai-felekezeti csoport, 1904)*. Egy 1020 négyszögöles osztatlan, tehermentes szőlőbirtok felújítása tartja őket együtt. (Bencze Anna gyámügye. TmL Árv. 11.333/1911.)

19. eset. *Ház- és vagyonszétosztás (római katolikus magyar etnikai-felekezeti csoport, 1912)*. Két házas testvér és kiskorú öccsük él nagyanyjuk gyámsága alatt egy háztartásban. A 2777 koronára becsült birtokot szüleik 1895-ben történt halálakor telekkönyvileg felosztják. Nagyanyjuk halála után az egész birtokot eladják, és a pénzen osztoznak meg. (Kiskorú Tóth István Keresztes gyámügye. TmL Árv. II. 31/1914.)

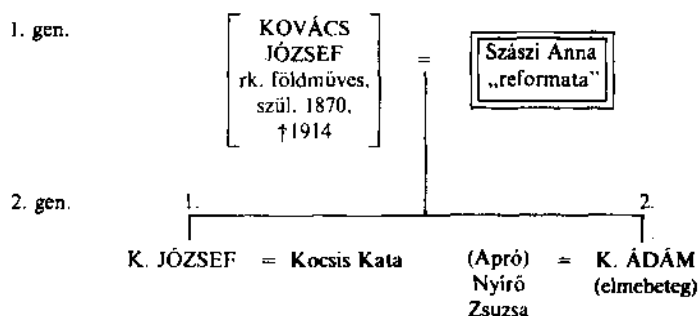

20. eset. *Ház- és vagyonszétosztás (római katolikus magyar etnikai-felekezeti csoport, 1913)*. A két házas testvér apjával felesben művel 2700 négyszögöl (300 korona értékű) kispusztult szőlőt. A gyerekek gyámság alá veszik apjukat, aki „dologtalan ember, ki nap-nap után úgyszólván állandóan részeg, nappal

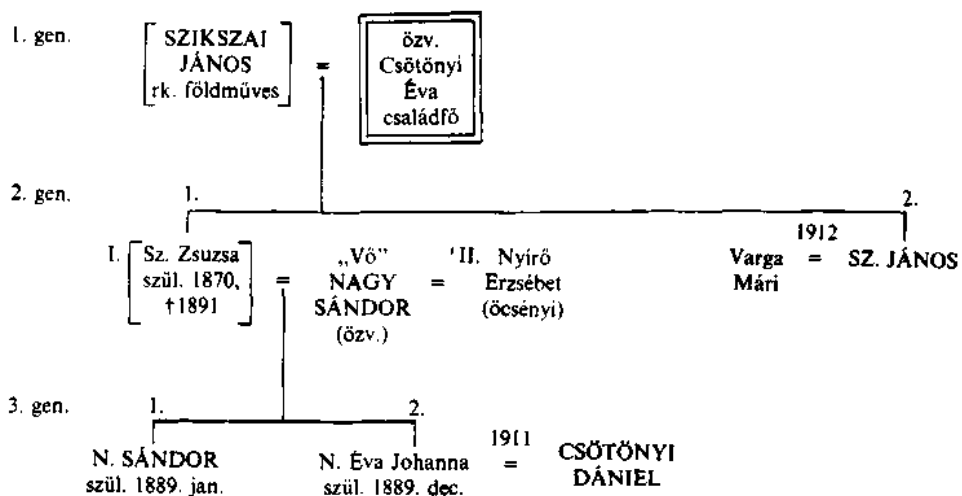
is pincéjében hever részegen, minden pénzét, sőt gyermekeitől kapott gazdasági terményeket és élelmiszereket is pálinkára adja, adósságot csinál”. („Elmebeteg” Tóth István Pandúr gyámügye. TmL Árv. II. 179/1913.)

21. eset. *Nagycsaládi gazdálkodás felosztott birtokon (római katolikus magyar etnikai-felekezeti csoport, 1914)*. Református fölsővárosi gazdaházban katolikus földműves két házaspár, gyermektelen fiával élt osztatlan gazdaságban. Telekkönyvileg 1913-ig, Kovács Ádám elmebetegségének kifejlődéséig nem volt felosztva a birtok. Valójában az anya vezette a gazdaságot, ő tárgyalt a

hatóságokkal is, noha fia fölött a gondnoki tiszt törvényesen az apát illette. A család birtokának közel fele szőlő (8 kat. hold 122 négyszögölből 3 kat. hold 1207 négyszögöl). A kisebbik fiú elmebetegsége a másik testvérházaspár megválakozási kísérletének lett volna ürügye, de apjuk haláláig visszaléptek szándékuktól. — A generációs konfliktusra nézve lásd még a 25. és 37. esetet. (Kovács Ádám Nyíró gyámügye. TmL Árv. II. 373/1914; Kovács József hagyatéki ügye. TmL Árv. II. 796/1914.)

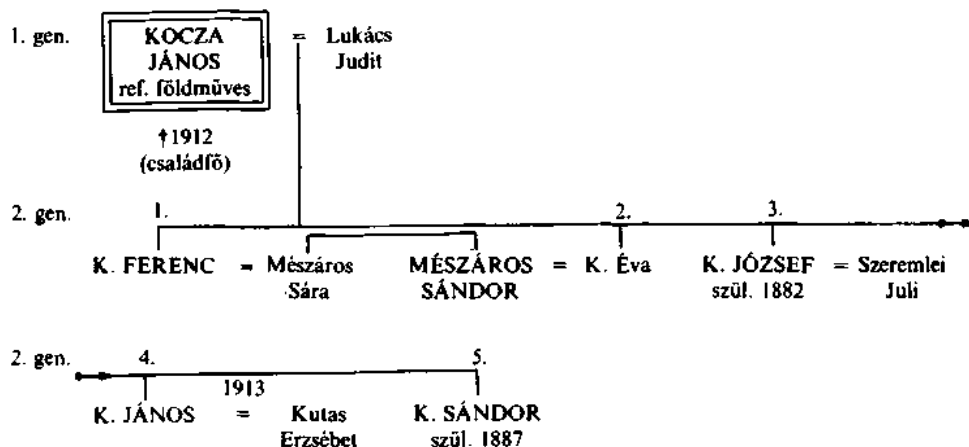
22. eset. *Ház- és vagyonközösség (római katolikus vegyes etnikai-felekezeti csoport, 1901)*. Özvegy testvérek telekkönyvileg elkülönített, de közösen művelt, 1177 korona értékű birtokon élnek, melyből 551 korona értékű kipsztult, felújítatlan szőlő. A birtok jövedelmét tizenhat rész szerint osztják fel egymás közt. (Jani Tóth József Zemán gyámügye. TmL Árv. II. 285/1914.)

Nagy Éva Johanna házasságakor válagoznak meg. Ekkor a fiatalabbik Nagy Sándor mostohaanyja öcsényi birtokát kapja saját kezelésbe, amit a tanyáról eddig is ő művelt. A család 5 kat. hold 1479 négyszögöl saját birtokon gazdálkodik, amiből 1 kat. hold 1496 négyszögöl szőlő (a filoxéra idején), és 4 kat. hold 10 négyszögöl öcsényi szántón, amit a mostoha, Nyíró Erzsébet hozott. A filoxéra után a szőlők kis részét újítják fel 1911-ig saját erőből. Az unokák a megválakozáskor tehermentes birtokot kapnak örökül. (Kiskorú Nagy Éva gyámügye. TmL Árv. 332/1914.)

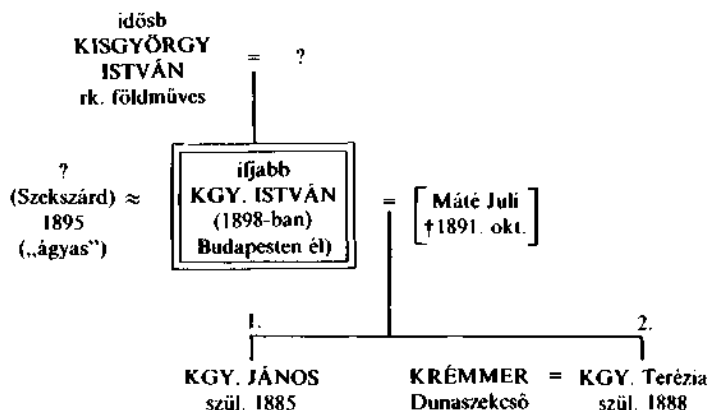
25. eset. *Nagycsalád (református magyar etnikai-felekezeti csoport, 1903).* 1903-ban két, 1912-ben három házas testvér él apja fennhatósága alatt egy háztartásban. 1912-ben, apjuk halálakor Kocza Ferenc, az idősebbik fiú eladja részét testvéreinek, különválnak tőlük. A két fiatalabb házaspár 1913-ban, öccsük házasságakor még együtt van. A patriarkális nagycsaládot állandó belső ellentétek feszegetik. Az egyes kiscsaládok kísérletet tesznek a megválakozásra, gazdasági okokból azonban mindig visszalépnek. A család 10 kat. hold körüli birtokon gazdálkodik, amiből 3 kat. hold 384 négyszögöl volt szőlő. — Házuk a Felsővárosban állt, a fiatalabb két testvérházaspár a szőlőstanyán lakott.

A gyámügy a kiskorú gyermekek részét is magába foglaló birtokra felveendő hitelek árvaszéki engedélyeztetése kapcsán született 1903 előtt, amikor 1500 korona agrárkölcsönt írtak ingatlanukra. 1903-ban párhuzamosan fut Kocza Éva Mészáros birtokmegosztási kérvénye és a bátaszéki kerületi pénztártól igényelt 1600 koronás kölcsön engedélyeztetése (kölcsöntörlesztésre és a ház felújítására). A birtokmegosztást az apa — aki a

hivatalosan beadott kérvényről nem tud — ellenzi. A tárgyaláson a felek nem jelennek meg. A megosztással szemben 1904 márciusában 850 korona, ugyanez év szeptemberében még 2600 korona agrárkölsönt vesznek fel közösen a szőlők felújítására és újak telepítésére. 1905-ben Kocza Ferenc, Éva, József és János bepanaszolják apjukat, hogy ő — tehát aki gazdálkodik — elpazarolja vagytonukat, és nem fizeti a kölcsönök törlesztését. Az apa ekkor már hajlandó lenne részüket kiadni, de a felújítás nem fejeződött be, a testvérek újra visszalépnek, s 1906-ban újabb 2000 korona kölcsönt igényelnek közösen. Az árvaszék ebből 1000 koronát szavaz meg. A feltétlenül szükséges kamattörlesztésen felül egy krajcárt sem fizetnek vissza, hanem újabb darab földet vesznek. 1907-ben azonban több váltó is lejár, s elkerülhetetlen a végrehajtás. Jellemző módon, ahogy más hasonló helyzetbe került földműveseknél is előfordul, városi házukat bocsátják legelőször önkéntes árverésre, majd 1912-ig összesen 3 kat. hold 1384 négyszögöl szántót és legelőt egy kisebb darab felújítatlan szőlővel. Így sikerül megmenteni a termőre forduló szőlőket. 1912-ben, apjuk halálakor már képesek törleszteni, sőt a legidősebb fiút készpénzzel kielégíteni, aki ekkor megváltik tőlük. (Kiskorú Kocza Sándor gyámügye. TmL Árv. II. 1040/1917.)

26. eset. *Eladósodott kiskazda családszerkezete (1895 körül).* 1892-ben ifjabb Kisgyörgy Istvánnak felesége, Máté Juli halálakor 97 forint (194 korona) értékű házrészre s eredetileg összesen mintegy 700 korona értékű szőlője, kocsija, lova volt. A filoxéra azonban a szőlőt elpusztította, kb. 200 korona értékűre csökkentette. Ifjabb Kisgyörgy István megkísérelte a szőlő kölcsönrel való felújítását, a birtokra kapott 70 korona agrárkölsön azonban egy év alatt elment a megélhetésre és egyéb kamatok törlesztésére. 1895-ig eladta kocsiját, lovát, egy kipusztult szőlőt 50 koronáért, s mivel a szőlőfelújítási vállalkozással kudarcot vallott, Budapestre ment dolgozni, a gyerekeket és a gazdaságot

apjára hagyta. Közben meg is betegedett. Az öreg lakót fogadott a házba, a földeket bérbe adta. 1896—1898-as árvaszéki „megszámoltatása” szerint az időszakban 100 forint (200 korona) bevétele, 143 forint (286 korona) kiadása volt; 1898—1899-ben pedig 218 korona bevétele és 209 korona kiadása. (A tételeket egyébként részletezik.) Bankkölcst csak a városon kívül kapott. A Tolnavidéki Takarékpénztártól, a tolnai Polgári Takarékpénztártól szerzett 25, illetve 30 forintos (50, illetve 60 koronás) kölcsönt. A 70 koronás agrárkölcsön törlesztése — nem is szólva az adóról, kincstári illetékről, kötelező tűzbiztosításról stb. — ebből lehetetlen volt. Az öreg magánosoktól vett fel kisösszegű váltóhiteleket:

1895-ben 2 váltó: 79 és 82 korona értékben;

1896-ban 6 újabb váltó: 74, 79, 70, 70, 74, 78 koronás nagyságok — ekkor egyébként már 18 magán váltó terheli ezekkel együtt;

1897-ben 6 váltó: 66, 70, 70, 58, 62, 66 korona értékben;

1898-ban 5 váltó: 52, 56, 60, 50, 46 korona értékben, ekkor összesen 19 váltó terheli egy időben;

1899-ben 7 újabb váltó: 46, 48, 52, 46, 42, 40, 40 koronás tételekben.

1899-ben már csak 12 váltó terheli, az 1895-ös 210 koronás összes váltóadósság ekkor már kétszeresére nőtt, 425 koronára. Az árverés elkerülhetetlen volt. —Az egymást foltozgató váltók mindegyikéhez árvaszéki hozzájárulás kellett. (Kiskorú Kiss György és János gyámügye. TmL Árv. II. 909/1917.)

Az alacsony paraszti hitelszintet azonban — természetesen az alacsony szintű hitelképességen kívül — nemcsak az előbbi esethez hasonló bukásoktól való félelem motiválta. Az adósság ebben a kultúrában normatíván is megfogalmazott rossz dolognak számított. Az ideális állapot a tehermentes

birtok volt. A szülőnek — a paraszti normák szerint — adósság nélküli birtokot kellett átadnia gyermekeinek. A végrendelkezők felhatalmazták házastársukat, hogy az ő hozományukból is eladhatnak ingatlant, ha az adósságok törlesztése ezt megkívánja, egyébként ez a törvényeknek különben is megfelelt és így felesleges volt. Az apa átíratta saját kezében tartott birtokára az adósságokat, mielőtt kiadta fiai részét. Másutt az örökösök az osztályegyezségben megállapodtak a szülői birtokot terhelő adósságoktól való megszabadulás érdekében a földek egy részének eladásában. (Lásd még a 31. esetet.)

27. eset. *Az adósságtól való félelem tükröződése végrendeletekben (1917; 1902).*

— *Tapsónyiné Simon Rozália* az őt illető ház fele részét is urára hagyta „örök tulajdonjoggal”, „azonban mégis úgy, hogy ezen fele házrész adassék el férjem által, melynek befolyó árából a fennálló adósságok lesznek kifizetendők”. (Tapsónyi Ferenc gyámügye. TmL Árv. II. 707/1917.)

— *Szabóné Sárközi Juli* ura haszonélvezetét erősítette meg, „oly formán, hogy tartozik nevezett férjem haszonélvezetében hagyott birtokot jó karban tartani, annak összes adóit, míg haszonélvezi fizetni és gyermekeimnek annak idején teher nélkül átadni”. „1000 Ft adósságunkat, ha a birtok jövedelméből nem győzné, hátrahagyott birtokomból eladhat.” (Szabó István Sárközi hagyatéka. TmL Árv. II. szám nélkül, 1902.)

28. eset. *Elherdált birtokrészek (1916; 1919).*

— *Marsai Mihály* 1200 koronára becsült ingatlanára 1894-ben két részletben felvesz 440 korona kölcsönt, kipusztult szőleit felújítandó, majd egy év múlva, nyolc évvel a kölcsön lejártá előtt, egész birtokát elárverezteteti — a kipusztult szőlők árán —, hogy az adósságtól megszabaduljon. (Marsai József gyámügye. TmL Árv. II. 392/1919.)

— Ugyanebben a hullámban (1893), a filoxeravész mélypontján ad el *Horváth József* közel három hold kipusztult szőlőt 495 korona adósság törlesztésére — van még más szántója is. (Horváth József gyámügye. TmL Árv. II. 977/1919.)

— Ugyanekkor *Schilling Antal* örökösei az osztályegyezségnél földeladással számolnak fel 475 korona adósságot egy 1300 korona körüli értékű hagyatékban. (Schilling Ferenc gyámügye. TmL Árv. II. 721/1916.)

— Egy esetben a fiatalabb generáció akadályozza meg, hogy az apa az adósságot indokolatlan helyzetben földeladással számolja fel, és pedig egyik nagycsaládunknál. (Melléklet, 25. eset.)

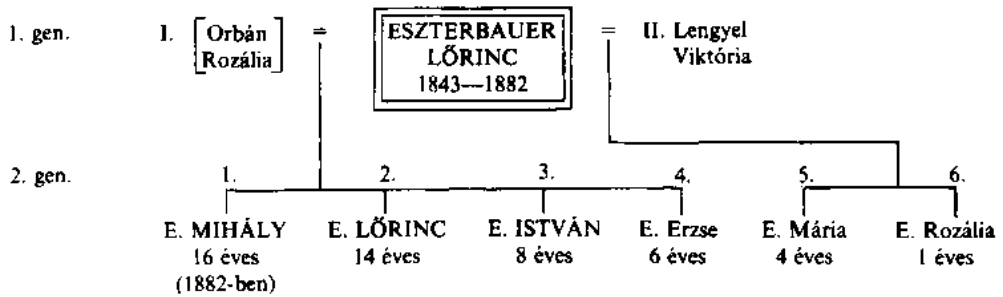
29. eset. *Eszterbauer Lőrinc mezővárosi parasztpolgár* a filoxeravész előtt a város egyik leggazdagabb, mozgékony, értelmes, alsóvárosi parasztgazdája volt. Tagja volt a városi tanács választott testületének és a katolikus

Három parasztpolgár hagyatéki vagyonának szerkezete (a tételek összege koronára átszámítva)

Tételek	Gazdák		
	Eszterbauer Lőrinc, 1882 (†39 évesen)	Föglein József, 1891 (†56 évesen)	Gyimóthy Ferenc, 1892 (†68 évesen)
<i>a) INGÓSÁGOK</i>			
1. <i>Tőke</i>			
Készpénz	—	—	488
Értékpapír	220 (2 db)	—	—
2. <i>Személyi holmi</i>			
Ékszer, ezüstne- mű	87,6 (20 db, 6 féle)	—	—
Lakberendezés és háztartási eszközök	137,2 (54 db, 40 féle)	139,7 (65 db, 35 féle)	67,1 (43 db, 28 féle)
Ruházat, asztal- és ágynemű	85,3 (37 db, 9 féle)	12,1 (13 db, 3 féle)	20,3 (11 db, 5 féle)
3. <i>A gazdaság fel- szerelése</i>	580,4 (13 db, 14 féle)	(63 db, 24 féle)	(45 db, 20 féle)*
Mezőgazdasági felszerelés	(ebből 220 k. egy negyed) cséplőgép	571,9	181,4
Szerszámok a ház körül	20,2 (15 db, 4 féle)	(5 db, 4 féle)	(—, —)
Présházfelszerelés	3 présházból: 251 (37 db, 21 féle)	119 (20 db, 10 féle)	127,8 (16 db, 11 féle)
Boroshordók	302,7 (49 db, 139421 űrtartalom)	62,2 (19 db, 7956 1 űrtartalom)	70,1 (22 db, 10 1801 űrtartalom)
Állatok	180 (2 ló + 1 tehén)	354(2 ló+ 2 tehén)	86 (2 ló)
<i>b) INGATLANOK</i>			
Ház	(13 parcella + ház) 2000	(9 parcella + ház)	(14 parcella + ház) 1600
Szántó	2260 (7 kat. hold 1151 négyszögöl)	2904	904
Szőlő és présház	7000 (5 kat. hold. 521 négyszögöl)	3308	4512
Rét és legelő	1700 (4 kat. hold 643 négyszögöl)	2352 (2 kat. hold 1088 négyszögöl)	1964
Összes cselekvő hagyatéki vagyon (koronában)	14824	9822	10014

*Becsült értékük nem különíthető el.

iskolaszéknek, 1882-ben halt meg, harminckilenc éves korában. Korai halálát is útközben szerzett meghűlése okozta. Életstílusára jellemző, hogy a ház legértékesebb használati tárgya 15 forint értékű utazóbundája volt, míg aranygyűrűjét, a következő legértékesebb tárgyat csak 10, egy dunnájukat, sok más tárgy után, 3 forintra becsülték.

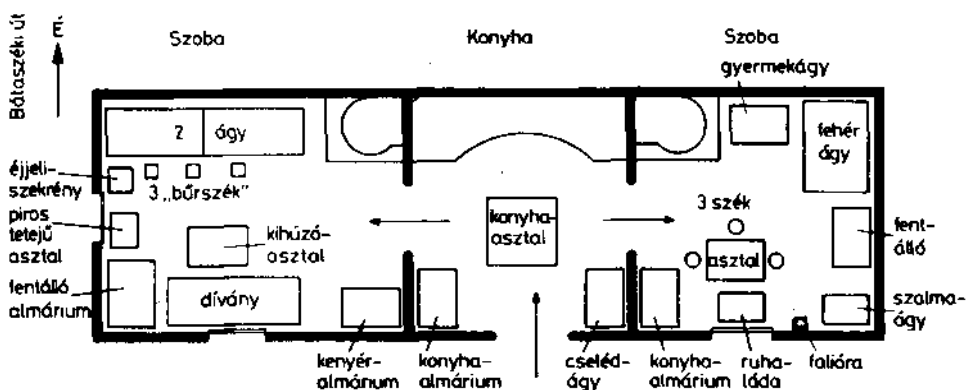
Paraszti osztályának mentalitásától elüt a két értékpapír, amely még iparosoknál is ritkaságszámba megy. Nagyobbik fiát elküldi Dunaföldvára kovácmesterséget tanulni. A filoxéravész küszöbén már cséplőgép-tulajdonos, ami a Sárköz felé terjeszkedő, szőlősgazdaságukba nem belefelelkező parasztpolgárok kiútja lett később a válságból. Azt mondhatnánk, hogy tipikus „svábgazda” — neve és helyzete nyomán —, ha két feleségén kívül nem lett volna anyja is magyar, s ha családi hagyományai között nem élt volna apjának, az „igazolt” 48-as honvédnak az emléke (*Vendel* 1941, 168) úgy is, mint a magyar polgárosodás mélyebb rétegéhez fűződő kötelék.

A régi Bátaszéki úton — ma Béri Balogh Ádám út —, az Alsóváros főutcáján lakott, a mai belvárosi résztől (a kórháztól) néhány házra dél felé. Háza a drágább régi házak közé tartozott. Mivel második házasságában élt, s halálával kiskorú gyermekei közül négy teljesen elárvult, egész vagyonát leltárba vették. A tárgyak sorrendjéből világosan kiderül, hogy egy háromsejtes ház szoba—konyha—hátsó szoba berendezését írták össze — szemben az asszonyi leltárakkal —, mégsem a hozományra gondolva, hanem elsősorban a szobánként fellelhető nagyobb értékeket kerítve előbbre. A házban összeírt 58-féle tárgy közül az első tizenben benne van úgyszólván minden, amit az alapbutorzat fölött mint jellegzetes polgári kiegészítő réteget keresünk:

1. 1 piros tetejű asztal	2 Ft
2. 4 aranykeretű kép	4 Ft
3. 1 aranykeretű kép, mely a királynőt ábrázolja	2 Ft
4. 1 kenyéralmárium	1,50 Ft
5. 6 ezüstkanál	6 Ft

6. 1 ezüst óralánc (az óra eltűnt)	0,80 Ft
7. 1 aranygyűrű	10 Ft
8. 5 nagyobb ezüst (érme)	10 Ft
9. 3 ezüsthúszas	1 Ft
10. 1 utazóbunda	15 Ft

A tisztaszobában tartották az értékeket (négy Mária Terézia-aranya is volt még), de néhány kényelmes alkalmatosság is volt benne: egy dívány és három „bürszék”. A kihúzóasztalon egy 3 forint értékű terítő. A falóra viszont a

hátsó szobában járt, amely mindeme kényelem ellenére a konyhával együtt a mindennapi élet színtere lehetett. Ide, a hátsó szobába kerültek a régi parasztbútorok, mint a ruhatartó láda, s itt volt egy motolla is — valószínűleg fontak is Eszterbauer asszonyai. Hátul három ágy is volt — a tisztaszoba két nyoszolyáján kívül —, s ezek különfélék voltak: egy „szalmaágy”, egy „fehér nyoszolya” és egy „gyermekágy”. Ők, ha nem is egyedül, de már ágyban aludtak. (Eszterbauer Lőrinc hagyatéki ügye. TmL Árv. II. szám nélkül, 1907.)

30. eset. *Marksz Hermina, Hrádek József bádgosmester bonyhádi származású német hitvese* harminchét évesen halt meg 1886-ban (16. kép). Eszterbauer Lőrinchez hasonlóan ő is a minta filoxéravész előtti eseteihez tartozik.

Marksz Hermina vagyonának leltára tipikus asszonyi leltár, mely a hozománnyal kezdődik, és világosan elkülönítik benne a közös szerzeményeket. Négy gyermekük édesapja élt még, így a ház teljes leltározása nem volt indokolt. A leltár példája lehet ugyanakkor a polgári páros és tucatos felfogásnak is. Példaszerűen tartalmazza az alpbútorzatot és az azt a maga korában korszerű lakássá kiegészítő jellegzetes tárgyakat. A leltár nem igényel

A végrendelet nélkül elhalt Marksztz Hermina hagyatékai leltára (1886. június)

Sor-szám	Tárgy	Becsült érték koronára átszámítva	Sor-szám	Tárgy	Becsült érték koronára átszámítva
	I. CSELEKVŐ ÁLLAPOT		23.	1 fekete ruha	1,20
	A) <i>Ingóságok a)</i> saját tulajdonban		24.	1 téli csíkos gyapjú kendő	4
1.	2 fényezett sifon	24	25.	1 fekete nyári kendő	1,50
2.	1 fényezett asztal	4	26.	2 fekete keretű kép	0,50
3.	2 fényezett nyoszolya	10	27.	1 mángorló	4
4.	1 háromfiókos sublót	3		<i>Ingóságok b)</i> közös szerzeményben	
5.	1 aranykeretű tükör	6	28.	1 vöröstarka tehén felében	25
6.	1 zöld szövetű dívány	8	29.	1 kétéves fekete-fehér üsző	15
7.	2 zöld ágyszerítő	2	30.	2 fehér mosófűggöny ablakra	0,60
8.	6 fehér cihás vánkös	12	31.	1 nyári gyapjúkendő	3
9.	2 fehér cihás dunyha	12	32.	1 fekete bársonykalap	0,50
10.	2 szalmazsák	1,20	33.	1 nyári szalmakalap	0,25
11.	6 fehér lepedő	3	34.	1 aranykeretű Krisztus- kép	0,75
12.	6 szalmazsák	3		<i>B) Ingatlanok</i>	—
13.	2 réz gyertyatartó több kávé és teás- edény	1,20		<i>Összes cselekvő hagyaték</i>	173,30
14.		3		II. SZENVEDŐ ÁLLAPOT	
15.	12 fehér női ing	8		Temetési költség	50
16.	18 szalvéta	5,40		Marad tiszta hagyaték	123,30
17.	12 törülközőkendő	2,40			
18.	12 fehér harisnya	2,40			
19.	12 fehér zsebkendő	2,40			
20.	2 pár avult cipő	1			
21.	1 barna szőrruha	1,50			
22.	3 tarka mosóruha	1,50			

bővebb kommentárt, csupán az állatokra, a tárgyak jellegzetes mezővárosi kispolgári rétegére hívom fel a figyelmet, a divatos kalapok mellett (Hrádek Ferenc nagykorúsítása. TmL Árv. II. szám nélkül, 1909.)

31. eset *Vilhelm Erzsébet Kunczer János bognármester felesége* 1885 decemberében, harmincegy éves korában hunyt el. Az asszony apjának, a tekintélyes alsóvárosi katolikus földművesgazdának nagy, 2600 forint (5200 korona) értékű házában laktak, az egész Vilhelm családdal együtt. Ez a család szinte jelképezheti azt a mezővárosi iparos—földműves együttélést, ami a századfordulót megelőzően még kulturális közösséget is alkotott.

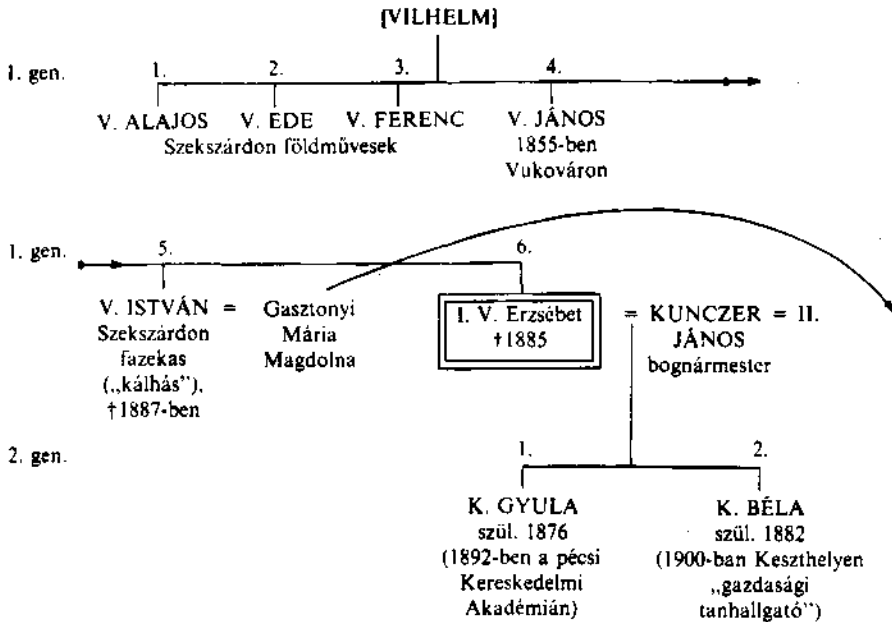
Kunczer János bognármester ágán a család a lépcsőzetes, katolikus típusú generációk közti mobilitásnak is egyik példája. (Lásd 2, 3. eset.) A két fiú tanítással lép át a mezővárosi blokkból a középréteg alsó, hivatalnokrétegé-

Marksz Hermina, Hradek József bádogsmester felesége. A képet dédunokája, Hradek Lajos bocsátotta rendelkezésemre

be. Kunczer János Gyula egyébként a XX. század elején kereskedelmi akadémiai végzettséggel mint szekszárdi városi közgyám működik, 1905-ben a város legnagyobb adófizetői sorában a 43. helyen áll (Tóth Z. 1985). Jellegetesen régi vágású házasság az is, amit apjuk volt sógornőjével Vilhelm István kályhászmester özvegyével, Gasztonyi Mária Magdolnával kötött.

Ugyancsak jellemző annak indoklása az árvaszék felé, hogy a bognármester miért taníttatja kisebbik, eredetileg talán saját mesterségére szánt fiát: „mivel a fiú alkatra igen gyenge, öttet [sic!] semmiféle üzletre alkalmasnak nem találom, alul írott, mint édes apa kötelességemnek tartom gyermekem jó voltáért gondoskodni tehát szándékomban van, hogy a fiút továbbra is iskoláztatni fogom” — tehát a tizennégy éves fiút a polgári iskola elvégzése után. Anyai örökségük egy szolid paraszti kisbirtok 4400 forint értékben, fél hold szőlővel, présházzal.

Az ingóságok elég világosan tagolódnak a felsorolásban anélkül is, hogy az egyes csoportokat a leltárban kiírták volna (betűvel én jelöltem őket):

A) A hozomány, élén az ágyneművel és az „ágyfákkal” a tisztaszobában. A polgári jómód kellékei, kiegészítő darabjai megoszlanak az asszony javai és a közös szerzemények között — lásd *E*-ben a faliórát.

B) A konyhabútor is az asszonyé, a konyhaszekrényen a rézmozsár és a vasaló is, amit *Babits Mihály* még a Kelemen-ház kishemesi konyhájába helyez (1976, 163). A „különféle nemű aprólékos edény” azonban közös szerzemény, ugyancsak az *E* csoportban.

C) A konyhabútorral vegyesen, mint kelengyetárgyakat sorolják fel az asszony ruháit, ékszereit és konyhaneműit.

D) A tisztaszoba és a konyha mögött feltűnik a hátsó szoba berendezése is olcsóbb bútorzatával, hiszen az asszony hozta urát a házba.

E) Megjelölés nélkül, de külön sorolják fel a közös szerzeményeket, amelyek az asszonyt „felében” illetik meg.

F) Közös szerzemény az asszony örökölt présházában a borászat eszközkészlete, amely minden bizonnyal bátyjának jutott osztályrészül mint gazdasági felszerelés, kivéve a présház szalmaágyát és asztalát, amelyek már bútorok!

Vilhelm Erzsébet hagyatéki leltára

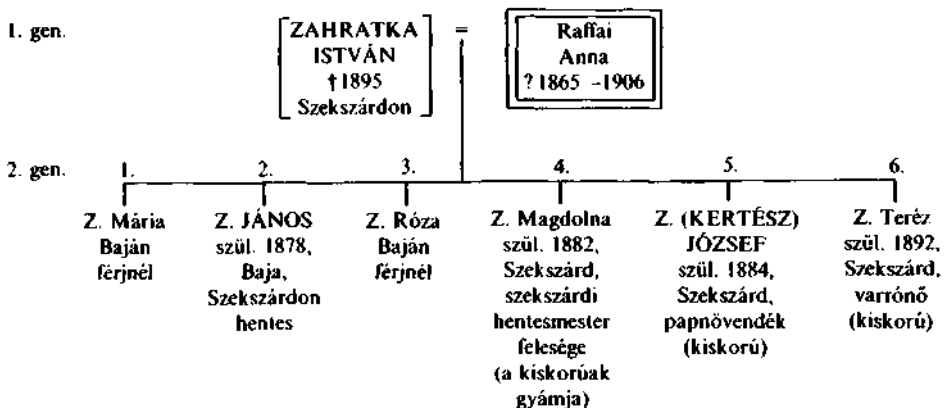
Sorszám	Tárgy	Becsült érték koronára átszámítva	Sorszám	Tárgy	Becsült érték koronára átszámítva
A)	1. 6 vánkös	12	36.	2 asztalabrosz, tarka	3
	2. 2 dunyha	8			
	3. 2 almárium	24	D)	37. 1 puhafa ágyfa	3
	4. 2 ágyfa; keményfa	12	38.	4 szék	2
	5. 1 asztal	6	39.	2 fennálló almárium (fele)	4
	6. 1 varróasztal	2,40	40.	2 ágyterítő	8
	7. 6 szék, ruganyos	18	41.	1 asztalterítő	3
	8. 1 pamlag	8			
	9. 1 aranykeretes tükrös	8	E)	42. 1 konyhaasztal (fele)	1
	10. 2 aranykeretes kép	4	43.	1 cselédágy (felében)	2
	11. 1 kisebb tükrös	1	44.	1 falóra (felében)	5
B—C)	12. 1 konyhaasztal	1,20	45.	1 takaréktűzhely (felében)	5
	13. 1 konyhaszekrény	3	46.	különféle nemű aprólékos edény	21,90
	14. 6 asztalkendő	6	47.	1 pargit alsószoknya	0,80
	15. 6 asztalkendő	3	48.	az iparhoz tartozó faállomány (fele)	300
	16. 4 abrosz	6	49.	1 ruhaszárító kötél	0,50
	17. 6 női ing	6			
	18. 4 lepedő	4	F)	50. 2 egyenként 100 lite- res hordó (felében)	7,80
	19. 4 szalmazsák	2	51.	egy 170 akós kád (felében)	34
	20. 8 kapca	1,60	52.	1 borprés (felében)	4
	21. 1 nagykendő	4	53.	3 egyenként 400 l-es hordó (felében)	18
	22. 2 fehér alsószoknya	2	54.	3 egyenként 50 l-es hordó (felében)	2,40
	23. 6 zsebkendő, fehér	2,40	55.	1 „tötéklő” (felében),	1
	24. 1 gyúrótábla	0,40	56.	1 fertályos sajtár (felében)	0,80
	25. 2 szentkép	0,40	57.	1 puttong (felében)	1,60
	26. 3 felsőszoknya	10	58.	1 kucsorja (felében)	2
	27. 1 nyári nagykendő	4	59.	1 szalmaágy (egész- ben)	1,60
	28. 4 arany fülbevaló	8	60.	1 asztal (egészben)	0,40
	29. 1 karikagyűrű aranyból	4			
	30. 1 melltű	4			
	31. 5 konyhaedény	2			
	32. 1 rézmozsár	3			
	33. 1 vasaló	2			
	34. 2 gyertyatartó	1,60			
	35. 4 szakasztó ruha	0,80			

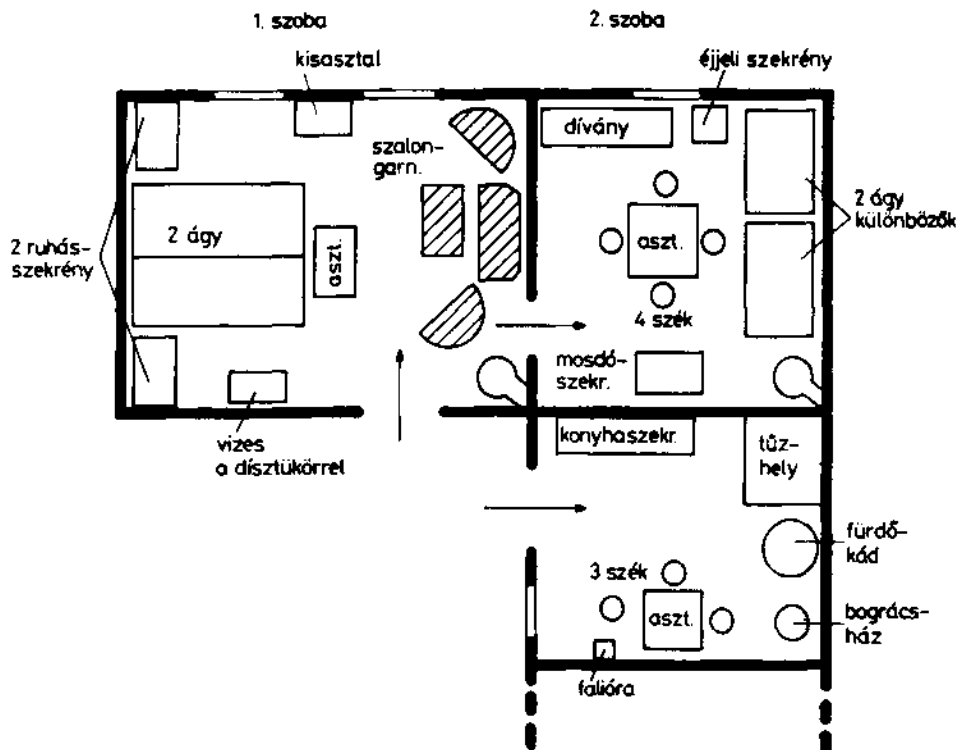
A 48. tétel ipari faállományában valószínűleg az asszony üzletbe fektetett pénzbeli hozományát találjuk. (Kunczer Béla nagykorúsága. TmL Árv. II. szám nélkül, 1907; Vilhelm István hagyatéki ügye. Ugyanabban az iratban.)

32. eset. *Raffai Anna, Zahratka István katolikus hentesmester özvegye* 1906-ban hunyt el s költözött ki az újvárosi temetőben állt családi kriptába. Hat gyermeke közül kettő kiskorú volt, s mint teljesen elárvultak vagyonát az egész házat leltározták, a leltár azonban nem maradt fenn, csak az árverési jegyzőkönyv. Az asszony negyvenegy éves volt, analfabéta, nem Szekszárdon, hanem Németkéren született. Összes vagyonuk több mint 27 ezer korona volt.

A hentesmester üzlete a belvárosi korzón, a „kaszinóbazárban” volt. Az üzlettől külön, egy drágának számító, 4 ezer korona értékű saját házban lakott az özvegy tizennégy éves kislányával. A lány zongoraórákat látogatott, de józan polgári szakmát is tanult. Varrónő létére a gyámi elszámolásban varratási és ruhaszámlák is voltak. Érdekesen válnak szét vagyonukban a mezővárosi kispolgári és középréteggel rokonítható vonások. Állatot már nem tenyésztettek, a három élő disznó már az üzlet készletei között vétetik számba. A Bajáról a nyolcvanas években ideköltözött család azonban már valószínűleg a filoxéra elharapózását megelőzően megvásárolta a városban honosító szőljét és présházát — meg sírhelyét. (Magdolna leányuk 1882-ben, már Szekszárdon született, s az első fertőzött területet a város határában 1883 októberében találták, csaknem egy napon a vasút megnyitásával.) Ez a szőlő már nemigen járult hozzá hasznáival a pap fiú és a kislány úri neveltetéséhez.

Két szobát laktak, amelyek berendezését külön árverezték. Az egyikben 2 ágyfa, 1 dívány, 4 szék, 1 mosdó, 1 tükör a vizesen (=mosdószekrény), 1 kisasztal volt, a másikban ugyancsak 2 matt ágyfa, 2 matt ruhásszekrény, 1 mosdó, 1 kisebb és 1 nagyobb asztal, 1 nagy tükör és 1 dísz tükör a vizesen —

összesen 101 korona értékben. A második szobában felsoroltakon kívül azonban részletezés nélkül — 240 korona értékben — egy szalngarnitúra is volt. (Nem valószínű, hogy eladták volna, ha a kislány hozományába tartozott volna.) Ezt a rétegnormáiban bizonytalaná vált lakástípust részletesebben leírtam Schiszler kádármesterről szólva. (Forrás: Zahratka József és Teréz gyámügye. TmL Árv. II. 883/1913.)

33. eset. *Buzás József nyugalmazott magyar királyi törvényszéki írnok* ugyancsak kétszobás lakásában látjuk viszont a szalngarnitúrát egy 1907-ben készült gyámügyi leltárban, talán régimódibb volt, s ezért szerényebb árban: a bordó bársonnyal kárpitozott karosdívány 2 hozzáálló karszékkal és a „kétlábú fényezett divánasztallal” összesen 70 koronára rúgott: hozzátéve, hogy ez becsült és nem árverési érték.

A régi Szent László utcából (ma Babits Mihály utca) nyíló kis köz vezet ahhoz a házhoz, amelynek 800 korona értékű részét bírták, kertrésszel és az „adómentes bejáró” rájuk eső részével. A gangos ház előtti kiskertet színes üveggömbökkel díszítették. A ma is álló ház háromsejtes lakrésze nem a

környezettől, amelybe Szekszárdon és Püspökszentlászlón beleszülettek. Buzás apja és szekszárdi rokonai alsóvárosi katolikus gazdák voltak, tehát nem malomtulajdonosból deklasszálódott királyi törvényszéki írnokká. A mezőváros hagyományos rétegeiből jött, s személy szerint különült el kibocsátó környezetétől, mégpedig nem vagyonával, hanem viselkedésével, ami kétszeresen irritálta rokonait. Voltaképpen szegény kistisztviselő volt.

A 32—34. eset hagyatékainak szerkezete. (A hagyatéki tételek értékének aránya az összvagyon százalékában)

Hagyatékahagyók	Tételek							
	ingatlan			ingóság				
	föld	ház	össze- sen	gazda- ság és üzlet	tőke	sze- mélyi holmi	össze- sen	össz- vagyon (ko- rona)
Zahratkáné Raffai Anna, 1906	8,1	7,1	15,2	19,9	63,5	1,4	84,8	28250 (100%)
Buzás József és Vudi Julianna, 1906	—	36,1	36,1	—	40,1	23,8	63,9	2282 (100%)
Fischhofné Weisz Matild, 1907	2,0	—	2,0	—	74,6	23,4	98,0	5 359 (100%)

Bátor Ferenc földműves és nővére, az oldalági rokonok és „várományosok”, az örökséget féltik az öregek „költekező életmódjától”. Érdemes azokat a pontokat kiemelni, ahol a két réteg normáinak különbségei fogalmazódnak meg. Buzásék „oly bevásárlásokat eszközölnek, melyek *állásukkal* és vagyoni helyzetükkel arányban nem állnak”. Ez azt jelenti, hogy az ebédlőszekrényről eladott néhány dísztárgyért kapott 30-40 koronán gyógykúrára mentek, amit még talán türelemmel viseltek volna a rokonok, de fürdőruhát is vett az asszony, valamint a maga mulattatására kalitkában madarat! Az öregember olvasgatott, könyveket vett („35 különféle könyvet” írtak össze). Az ügyből nemcsak az örökségért aggódó rokonok kisszerű intrikája tűnik ki, hanem az is, hogy Buzás környezete által megítélt „állásának” megfelelő viselkedése is származási közösségének ellenőrzése alatt állt. A mezővárosi blokk ilyen kis közösségekből állt, és ezeken keresztül oldott meg egzisztenciális súlyú szervezeti kérdéseket, ahogy Schiszlernél leírtam az esettanulmányban, s archaikusabb családi formában Kunczer János bogárnemesternél is látható. (Lásd a 31. esetet.) Az egyének ezekhez képest tettek egyéniségükhöz mért lépéseket, s minden bizonnyal nem a forrás torzítása az, hogy ez szinte kivétel nélkül egyéni konfliktusokkal is együtt járt.

Buzás József úrnok felesége, Vudi Julianna gondnokság alá helyezési leltára (1907. július)

Sorszám	Tárgy	Becsült érték koronában	Sorszám	Tárgy	Becsült érték koronában
	I. CSELEKVŐ ÁLLAPOT		29.	Az „etazseron” 6 kávéscsésze, 4 pohár	2
	A) Ingóságok		30.	Ecet-, olajtartó, vajtartó, 3 csésze	2
	Első szobában		31.	Virágváza, 1 hamutartó, gyufatartó, 2 kis szobor	2
1.	Tornyos ágyfa, matrac	20	32.	6 személyes fekete-kávé szerviz	4
2.	1 éjjeliszekrény	3	33.	6 személyes likőrösszerviz	2
3.	„Konzul tükör” márványlappal	50	34.	„Az akasztós sifonban 5 öltözet női ruhák”	5
4.	2 fennálló almárium, 1 ajtós, fényezett	30	35.	6 hálózeke	2
5.	1 tálaló	5	36.	2 alsónadrág	2
6.	1 „etazsér”	2	37.	Fekvő sifonban 10 fehér hálózeke	10
7.	Kétlábú, fényezett díványszal	10	38.	18 fehér vánkoshuzat	18
8.	1 karosdívány	6	39.	13 fehér férfi alsónadrág	13
	2 karosszékkal (bordó bársony)		40.	3 paplan és paplanlepedő	18
9.	2 függőnytartó	6	41.	16 törülköző	7,40
10.	1 törülközőtartó	1	42.	4 dunyahuzat, fehér	8
11.	Aranykeretes, üvegezett Krisztus-kép	10	43.	19 különféle piros ágyhuzat	10
12.	Olajfestmény kerettel	20	44.	3 tarka abrosz	3
13.	Aranykeretes, üvegezett leánykép	5	45.	6 férfiing	6
14.	2 aranykeretes női mellkép	2	46.	26 konyharuha és szalvéta	5,40
15.	2 aranykeretes Mária és Jézus	2	47.	5 fehér női harisnya	2
16.	„Római pápa üveggel fedve”	5	48.	3 fehér női alsónadrág	2
17.	Háziáldás	1	49.	2 bordó függöny, csipke és 4 női kalap	4
18.	Nagy padlószőnyeg (török)	4	50.	1 ruháskosár kerti üveggolyókkal	2
19.	3 kisebb padlószőnyeg	2	51.	2 pár női cipő	6
20.	1 ágy-faliszőnyeg	2	52.	2 kézi lámpa	3
21.	3 vánkos fehér huzattal	15	53.	3 névjegyartó, 1 virágkosár	1
22.	1 vánkos huzat nélkül	3	54.	35 különféle könyv	5
23.	1 dunyha fehér huzattal	10	55.	A kredenc aljában: üvegpoharak, fehér edény, evőeszköz	3
24.	1 pettyes paplan	8			
25.	2 ágy lepedő	4			
26.	1 szalmamatrac, 1 rugós ágybetét	10			
27.	1 bordó ágyterítő	2			
28.	Ablakra, ajtóra való csipkefüggöny, 2 ablakvánk	6			

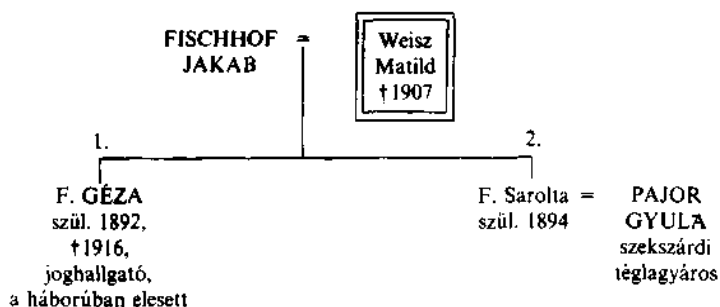
A táblázat folytatása

Sor-szám	Tárgy	Becsült érték koronában	Sor-szám	Tárgy	Becsült érték koronában
	<i>Hátulsó szobában</i>				
56.	2 fényezett ágyfa	20	86.	2 alpakka gyertyatartó	1
57.	1 fényezett, sifon, kétajtós	10	87.	1 éjjeli, 1 pár téli cipő	0,60
58.	1 esztergált lábú, dupla lapú, fényezett asztal	5		<i>Konyhában</i>	
59.	1 varróasztal	2	88.	1 festett fennálló	3
60.	3 nádszék	3	89.	1 konyhaasztal	2
61.	1 zöld, rugós dívány	5	90.	1 konyhaszekrény	2
62.	1 háromlábú virág- asztal	1	91.	4 konyhaszék	2
63.	1 nyitható kalapfogas	1	92.	1 kisasztal, vizespad, ön- tözőkanna	1
64.	1 fém függönytartó	1	93.	1 rézvasaló, 1 kék- zománcos „vajdling”	4
65.	1 zenélő falióra	5	94.	A konyhában és az élés- kamrában 130 db kü- lönféle konyhaedény, eszköz	20
66.	1 kápolnaszerű szentkép	2	95.	2 vizesüveg, ruhakefe, cukortartó, szappan- tartó	1
67.	Aranykeretes tükör	2	96.	2 piros abrosz, 2 kony- haruha, 3 szalvéta a konyhasifonban	1,60
68.	Aranykeretes tájkép	1	97.	4 rékli, 2 szoknya, 2 vasalólepedő (éget- tek)	1
69.	3 családi krétarajz kerete	2	98.	2 függönytartó, 2 kép, 1 lámpa	1
70.	10 kisebb családi kép keretei	2	99.	1 koffer, ruhával	5
71.	1 ajtófüggöny, 1 ablakvánkos	1	100.	„1 ruhamángorló a gan- gon”	10
72.	37 tollas vánkos, tarka piros cihával	42	101.	1 féllábú faliasztal, 1 szék	1
73.	3 kapricvánkos cihával	2	102.	1 vizeshordó, 1 sajtár, 1 „teknő”, 2 gyü- mölcsfűrész (?), 1 kosár, 1 kasza, 1 metszőolló	2
74.	2 paplan és 2 ágyterítő	20			
75.	3 matrac és 1 sodrony- szövetes ágybetét	10	103.	Zsák, 1 „teknő”, 1 do- hányvágó a padláson	1
76.	1 tarka ágy-faliszőnyeg	2			
77.	1 himzett asztalterítő	3	104.	1 háziszőnyeg	0,60
78.	11 női kötény, blúz, szoknya	3		<i>Ingó összesen</i>	520,60
79.	3 fehér szoknya és 3 öltő tarka ruha a sifonban	4		<i>B) Ingatlanok</i> (a 800 k. értékű házzrészt itt nem sorolja fel)	
80.	4 rékli, 1 posztó-, 2 vászongallér	5			
81.	3 női téli alsónadrág	1,20			
82.	9 fejkendő (kalap is van!)	1			
83.	1 fürdő-úszó ruha	1			
84.	2 sálkendő	1			
85.	3 horgolt fehér dívány- védő	1			

Vagyonukról teljes leltár készült, amit az ember halálakor, az asszony gondnokság alá vételekor vettek fel. Az egymással is versenyben álló várományosok figyelmének hála, olyan leltár készült, amely teljesnek tekinthető, tehát azokkal a városi kispolgár házát mélyen jellemző apróságokkal együtt, amelyeknek legtöbb esetben nyoma vész a leltározás idejére. Hozzá hasonló ebből az időszakból *S. Mialkovszky Mária* budapesti vizsgálataiban található, aki helyiségenként elemzi őket (1981). A leltár külön értéke az is, hogy helyiségek szerint sorolja fel a holmikat, nemegyszer azt is feltüntetve, hogy hol álltak.

A lakásba három, „jobb helyen” külön funkciójú szoba berendezése zsúfolódott össze. A *szalon* a piros bársonygarnitúrával, az *ebédlő* a tálalószekekrénnyel, etagére-rel, az esztergált lábú, dupla lapú asztallal, székekkel, valamint a *háló*, melyből az éjjeliszekekrény az itteni első szobába, a nappaliba került, a „konzul tükörrel” és a márványlapos mosdószekekrénnyel együtt. A garnitúrába nem rendezhető szórvány tárgyak egy egyágys „legénybútorba” valót mutatnak a tornyos, de nem régi paraszti ággyal (sodrony, matrac) és a különböző sifonokkal. A kéttablakos, ajtós, nagy konyha a lakás fontos tartózkodási helyisége volt. Nemcsak a lakószobák jobb bútordarabjai, hanem a konyhafelszerelés differenciáltsága és a tálalóedények is a középréteg ízlését követik. (Buzás József hagyatéka. TmL Árv. II. szám nélkül, 1909.)

34. eset. *Weisz Matild Fischhof Jakab kereskedő felesége* volt. 1907-ben halt meg, harmincegy éves korában. Fischhof a város régi zsidó kereskedőcsaládjainak egyikéből származik, mint Pirnitzerék (az öreg Pirnitzer a *Halálfi*ban Schapringer néven szerepel, lásd még *T. Mérei* 1979; *Szilágyi Mihály* 1978) vagy a Leopoldok (*ifj. Leopold Lajos* szociográfus rokonai). Az apja sóregálébérlő, amit megőrzött még üzleti számlájának nyomtatott fejléce is: „Fischhof Károly fűszer-, rőfös-, rövidáru kereskedése és só nagybani eladása Szekszárdon.” Vár utcai elegáns, romantizáló eklektikus stílusban épült háza a Vármegyeház mellett a város egyik kamarazenei központja volt.

Weisz Matild kereskedőné hagyatéki leltára (1907)

Sorszám	Tárgy	Becsült érték koronában	Sorszám	Tárgy	Becsült érték koronában
	I. CSELEKVŐ ÁLLAPOT		17.	24 törülköző (á. 2 k.)	48
	A) <i>Ingóságok</i>		18.	24 lepedő (á. 3 k.)	72
1.	1 ebédlőszekrény márványlappal	100	19.	asztalnemű fehér	50
2.	1 ebédlőszekrény márványlappal	100	20.	12 ing (á. 4 k.)	48
3.	1 széthúzó asztal, fényezett	50	21.	6 alsó ruha (á. 3 k.)	18
4.	6 ebédlő bőrszék	30	22.	Az örökagyó férjénél a bolti üzletbe beruházva, amelyről a szekszárdi királyi közjegyző előtti okirat is állítattott ki, hozományi tőke	4000
5.	2 fennálló hálószobaszekrény, matt	100		Ingóság értéke összesen	5250
6.	2 éjjeliszekrény márványlappal	20		B) <i>Ingatlanok</i>	
7.	2 tornyos ágyfa, matt	50	23.	Az öcsényi 993/3009fele	54
8.	1 konzoltükrő	50		Az öcsényi 993/3012 fele	55
9.	1 mosdó márványlappal	50		Ingatlan értéke összesen	109 _
10.	konyhafelszerelés (?)	50		Összes cselekvő hagyatékek	5359
11.	3 öltöny ruha (á. 50 k.)	150		II. SZENVEDŐ ÁLLAPOT	
12.	1 kabát, 1 boa	50	1.	Orvoslási költség	120
13.	12 vánkös (á. 10 k)		2.	Temetési költség	580
14.	2 tollas dunyha (á. 25 k.)	50		Összes hagyatéki teher	700
15.	24 vánkoshuzat (á. 1,50)	36		Marad tiszta hagyatékek	4659
16.	4 dunyhahuzat (á. 2 k.)	8			

Ha Zahratkáéktól Buzáséig az átvezető szál még a szalongarnitúra volt, itt a konzoltükröt emliteném, amely azonban már a teljesen elkülönült hálószobagarnitúrában kerül felsorolásra. A torlódás az elkülönült funkciójú garnitúrák darabjainál itt oldódik fel, az ebédlőgarnitúra minden bizonnyal az ebédlőben állt. A leltár a középrétegbeli polgár lakásának több mint példaszerű berendezését tükrözi a bútorzatban s a páros és a megduplázott tucatos készletekben. Ezt a hozományt — amelyről házassági szerződés is szolt — szerény tőkével is megtoldották. (Fischhof Sára gyámügye. TmL Árv. II. 435/1919.)

35. eset. *Hajdics Erzse özvegy kofaasszony* Szekszárdon. 1901-ben megbetegszik, és Budapestre kerül kórházba, mint elmebeteg gondnokság alá veszi a város. Ez abból áll, hogy távozása után 39 korona értékű ingóságait

Hajdics Erzsébet kofaasszony gondnoksági leltára (1901)

Leltár	Az árverésen leütött ár koronában	Leltár	Az árverésen leütött ár koronában
<i>Bútorok</i>		1 „kána”	0,30
1 ágyfa	2	1 sütő	0,14
1 konyhaszekrény	0,54	2 sütő és főzőkanál	0,76
1 rossz szekrény	0,28	1 tállábos	0,06
1 leszni	0,20	1 kis szita	0,50
1 asztal	4,20	1 reszelő	0,20
1 virágasztal	0,40	1 vasalótartó	0,12
1 kép	0,60	1 liter	0,18
4 szék	2,50	2 szűrőtál	0,18
<i>Ágy- és asztalnemű</i>		<i>Edények</i>	
3 váncos	5,20	1 tál süllővel	0,22
1 dunyha	3	1 tál (?)	0,22
1 ágyterítő	1	1 tál porcelán fedő nélkül (!)	0,52
1 rongyos lepedő	0,20	2 tál	0,40
1 asztalabrosz	0,90	2 levestál	0,22
1 asztalterítő	0,12	1 tál	0,40
<i>Ruházat, fehérnemű</i>		10 tányér	0,22
5 női ing	2,20	4 tányér	0,22
1 téli fejkendő	2,20	5 tányér	0,22
2 ingnek való	1,10	1 csésze	0,10
1 rékli	0,20	2 cseréppohár	0,60
1 rékli	0,10	1 bögre	0,22
1 szoknya és rékli	0,22	1 bögre	0,24
több darab ruha	0,60	2 vaspohár	0,10
több darab ruha	0,52	4 vaskanál	0,12
1 alsó bugyogó (!)	0,20	<i>Egyéb</i>	
1 muff (!)	0,20	1 kosár üveggel	0,80
<i>Konyhafelszerelés</i>		1 ruháskosár	0,80
1 vaslábas	1	7 db kosár	0,24
2 vasfazék (pléh)	0,42	8 db kosár	0,70
1 lábas	0,06	1 „teknyő”	0,22
		<i>Összesen befolyt az árverésen</i>	39,38

elárverezik, kifizetik ebből — mindenekelőtt — az árverési díjat, az eljárási díjat, a hirdetés díját, a hátralékos lakbért, és a fennmaradó „gondnokolt vagyont”, 14 korona 34 fillért az árvtárba teszik „gyümölcsöztetés céljából”. Az iratokból is kitűnik a megütközés afölött, hogy egy év múlva gyógyultan tér haza az asszony. Nincs hova mennie, először bátyját, Hajdics Istvánt keresi fel, aki Gyönkön téglagyári munkás, és szeretettel viselte eddig is gondját, de eltartani nem tudja. A tulajdonképpen kisemmizett özvegyasszony visszaesik betegségébe, és hamarosan meg is hal; életkorát nem tudni.

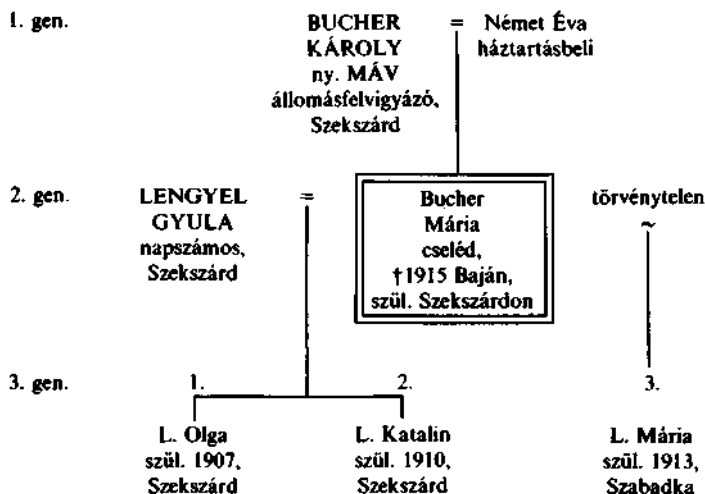
Az árverési leltár 1901-ben készült egyhelyiséges, konyhának és szobának is használt lakásában, ahol kifőzéssel is foglalkozott. (Hidasi Józsefné Hajdics Erzse gondnoksági ügye. TmK Árv. II. szám nélkül, 1907.)

36. eset. *Bucher Mária cseléd* huszonkilenc éves korában halt meg Baján 1915. júliusában. 1911 óta külön élt napszámos férjétől, aki halálakor a fronton volt, de hazatért gyermekei eltartására. Apja nyugalmazott MÁV állomásfelvigyázó, akinek Szekszárdon a Duna utcában háza volt.

Bucher Mária cseléd lány hagyatéka (1915)

Leltár	Az árverésen leütött ár koronában	Leltár	Az árverésen leütött ár koronában
<i>Bútorok</i>			
1 vaságy	1,10	1 pár rossz cipő	1,80
1 konyhaszekrény	1,40	13 db különféle ruhanemű és szoknya	1,50
1 takaréktűzhely	1,30	15 rongyos ruha	0,80
1 asztal	2	2 alsószoknya	3
1 gyékényfonaté szék	0,90	15 derék, különféle	3,50
1 tükör, egy gyerekcsörgő és 1 képkeret	0,50	2 télikabát	3
1 ébresztőóra	1,40	3 különféle kabát	1,40
1 lámpa, 1 kancsó	0,80	1 fekete boa (!)	1,20
2 nagy barna utazóláda	4,10	3 női hálókabát (!)	1,50
1 utazókosár	2,10	3 nagykendő	3,20
(a ládában és a kosárban tartották a ruhákat — T. Z.)		8 kötény	1,40
<i>Ágy- és asztalnemű</i>			
1 dunyha	3	5 fejkendő	1,40
2 vánkös. 1 dunyha	1,70	9 pár harisnya, fekete	0,50
2 szalmazsák, 1 lepedő (!)	0,60	2 deréköv	0,10
1 asztalkendő	0,20	<i>Egyéb</i>	
5 törülközőkendő	2,10	1 mosdótál	1,20
13 zsebkendő	1,10	1 ruhakefe	0,10
<i>Ruházat</i>			
8 ing	7,70	1 bőrtárca	1,30
		21 db pohár, csésze, konyhai edény	1,70
		1 imakönyv	0,10
		1 könyv („Láthatatlan ember”)	0,10

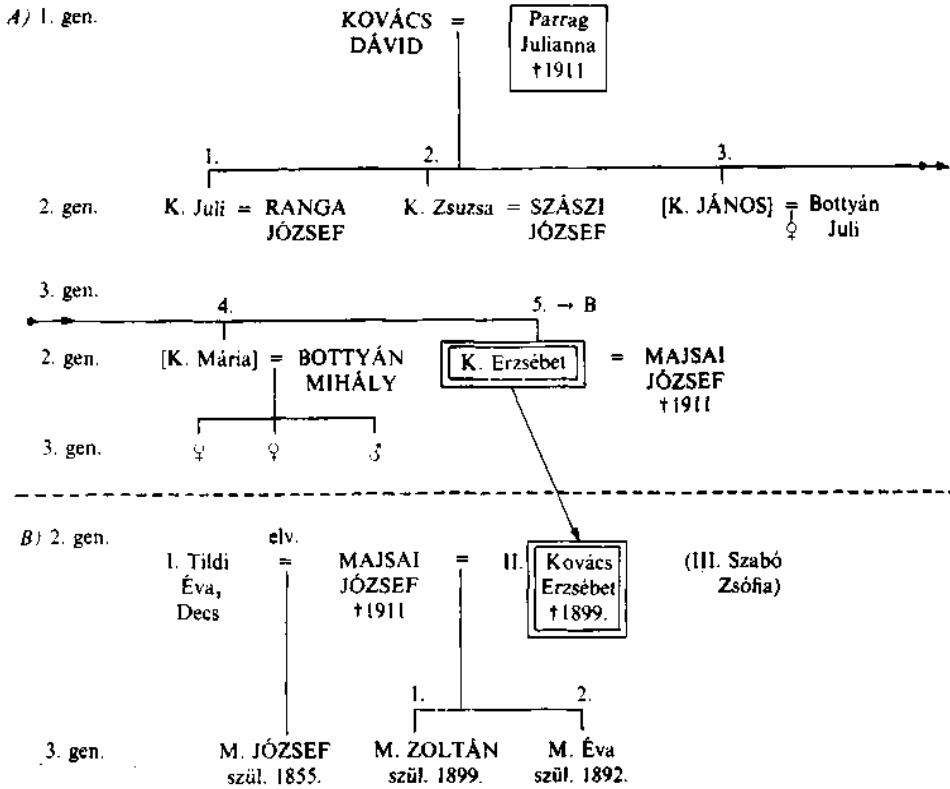
Bucher „Mari” 1913-ban került kapcsolatba a szekszárdi árvaszékkel, amikor férjétől külön élve teherbe esett, gyermekeit eltartani nem volt képes, és állami gondozásba adta őket. Szüleiről és állapotáról is az árvaházi nyomozat után tudunk. Miután „szégyenét” megszülte Szabadkán, a két kislányt visszaveszi, de a városba nem térhet haza, Baján keres szolgálatot. Egyetlen

szobát laktak négyen, amelyben takaréktűzhely állt (A leltár szintén árvezetésből származik.) — Mária halála után az árvákat nagyapjuk veszi magához Szekszárdra. (Lengyel Marika gyámügye. TmL Árv. II. 498/1914.)

37. eset. *Fölsővárosi református magyar paraszt.* A forrás adta véletlen két asszony leltárával az etnikai-felekezeti csoportot mélyen jellemző viszonyokat tár elénk. Kovács Erzsébet 1899-ben, huszonkilenc évesen halt meg, anyja Kovács Dávidné Parrag Julianna tizenkét évvel később, hetvenhat évesen (1911). (A két külön irat két esetét eredetileg mint „kvázi-nagycsaládot” és újrarahasodással korrigált kiscsaládot a kiscsaládszerkezetek között külön számoltam össze a 33. táblázatban.) A fölsővárosi gazdák szövvényes rokoni kapcsolataiba ágyazott nagycsalád volt az életüket meghatározó környezet, egyben azoknak a várost alkotó társadalmi kiscsoportoknak az egyik archaikus típusa is, amellyel más formában az iparosoknál is, sőt a közülük kiváló törvénytészi írnoknál is találkoztunk már. A nagycsalád szerkezetét vázlatosan (A), Majsai kiscsaládját ezen belül részletesen mutatom be (B). Mindkettő a Kovács Erzsébet 1899. évben bekövetkezett halála idején fennálló állapotot tükrözi. (Lásd a 196. lapon!)

A nagycsaládi gazdaság az öreg Kovács Dávid vezetése alatt állt. Egyetlen fia meghalt, s a gazda a háznál tartotta özvegy vejeit és menyét is. Az egy kézből, osztatlan kezelt birtokon Parrag Julianna 1911-ben bekövetkezett halála után sem osztoztak meg. A birtok nagyságára csupán az idős asszony nevének levő 13 parcella 1100 koronás értéke utal (ház nélkül), ami a Fölsővárosban szokásos férfi—női birtokegyenlőség mellett — a házaspár

tulajdonát tekintve — kétszeres érték lehetett, s kiegészült a beházasodott, az iratok bizonyága szerint a portán élő vejek és menyek hozományba kapott birtokával, ami összesen 3-4 ezer koronás birtokra becsülhető, s együtt erős középgazdaság lehetett. A konzervatív formákat tanulmányom családszerkezeti részében is ennél a rétegnél találtam, mégpedig az itt is dokumentált feszültségekkel. Parrag Julianna ugyanis végrendeletében, amelyet szóban tett, tanúk előtt (!), így rendelkezik: „Minden ingó és ingatlan vagyonomat szabad rendelkezésre, illetve haszonélvezetre férjem Kovács Dávidra hagyom, abban élte fogytáig senki által ne háboríttassék.” A várakozni kényszerülő „fiatalok” a végrendeletben meg nem nyugszanak, apjuk ellen örökösödési pert indítanak, de a kitűzött tárgyalásra, mint ez ilyen esetben lenni szokott, nem jelennek meg, a vagyont eszmeileg ötödölik az apa haszonélvezetével, s együtt maradnak. (Hasonló esetek leírását lásd a 21. és 25. esetenél.)

Ide házasodott be a törzsökös fölsővárosi elvált gazdaember, Majsai József a nyolcvanas évek végén, s ide hozta Kovács Erzsébet halála után harmadik feleségét Szabó Zsófiát is. Csupán megjegyzem, hogy az esetben megjelent egy

Kovács Erzsébet, földművesasszony (1899) és anyja,
Parrag Julianna hagyatéka (1911)

1. Kovács Erzsébet

Sorszám	Tárgy	Becsült érték koronában
	I. CSELEKVŐ ÁLLAPOT	
	A) <i>Ingóságok</i>	
1.	1 ágy	
	2 dunna	
	8 vánkos	47
2.	2 alsólepedő	
	1 felsőlepedő	
	7 szakajtó ruha	8,80
3.	4 törülközőkendő	
	4 abrosz	13,60
4.	2 viselő szoknya	
	1 viselő rékli	6
5.	4 fehér szoknya	
	2 ünneplős szoknya	24
6.	2 fekete rékli	
	2 fehér rékli	6
7.	4 kötény	
	5 zsebkendő	
	3 kontykendő	22,80
8.	2 nyakravaló	
	2 asztalkendő	13,20
9.	2 csipkés kendő	8
10.	1 szekrény és sublót	16
	<i>Ingóság összesen</i>	165,40
	B) <i>Ingatlanok (csak összegben közlöm)</i>	
11.	Egy 1000 korona értékű ház ráeső része	
12—14.	+3 parcella szántó összesen	1482
	<i>Összes cselekvő hagyaték</i>	1647,40

2. Parrag Julianna

Sorszám	Tárgy	Becsült érték koronában
	I. CSELEKVŐ ÁLLAPOT	
	A) <i>Ingóságok</i>	
1.	4 fiókos sublót puhafából	10
2.	1 ágy fából	2
3.	3 vánkos huzattal	6
4.	1 dunyha, 1 lepedő és 1 ágy- terítő	5
5.	1 konyhaasztal	2
6.	kenyértartó konyhaszekrény	2
	<i>Összes ingó</i>	27
	B) <i>Ingatlanok (summázva)</i>	
7—10.	13 parcella összesen	1143,50
	<i>Cselekvő állapot összesen</i>	1170,50

sárközi, decsi asszony, Tildi Éva, mégpedig jellemző módon a válással, s a Sárközből ismert „erkölcsök” egy másik elemét is magával hozta a Fölsővárosba; fiát nem ismerték el törvényesnek. Ez a válásnak is alapjául szolgált. Hogy mégsem teljesen idegen normák ütközéséről volt szó, azt az bizonyítja, hogy Majsai, aki ezt a fiát nem ismerte el, és második házasságából is született törvényes fia, halálakor mégis hagyott rá végrendeletileg örökséget.

Vegyük szemügyre a fiatalabb asszony, Kovács Erzsébet 1899-ben készült hagyatéki leltárát. A két öltözet „viselő” ruhán kívül (szoknya-rékli) két öltözet „ünneplős” ruhája is volt. A leltár jól tükrözi a hagyaték hozományra épülését.

Parrag Julianna 1911-ben kelt leltára öregasszonyosan szűkszavú, de ugyanolyan szerkezetű. (Majsai Éva gyámügye. TmL Árv. II. 1664/1916; Kovács Dávidné gyámügye. TmL Árv. II. 1218/1917.)

38. eset. *Alsóvárosi katolikus magyar paraszt.* Özvegy Balázs Jánosné Orbán Julianna 1902-ben, hetvenkét éves korában halt meg. Három fia közül csak egy élt, akinek gyermeke nem volt, s anyjától külön élt. Két másik fia nem Szekszárdon halt meg, elvándoroltak már, s egyik három, a másik négy gyermeket hagyott árván. Az egyedül élő öregasszony már nem gazdálkodott, az ő nevéen lévő földjeit is pénzen váltotta meg fia, aki testvéreit is kifizette. A megváltási összeg fele szerepel az asszony hagyatéki leltárában, 797 korona, a

Özvegy Balázs Jánosné Orbán Julianna hagyatéka (1902)

Sor-szám	Tárgy	Becsült érték koronában	Sor-szám	Tárgy	Becsült érték koronában
	I. CSELEKVŐ ÁLLAPOT		8.	1 fejre való selyemkendő, 1 fejre való meleg kendő	1
1.	A) <i>Ingóságok</i> Özv. Balázs Jánosné által a közgyám kezére letett összeg, levonva a leltározási költségeket	797,28	9.	1 öltözet ruha	2
			10.	1 fejre való fekete, rossz kendő	0,20
2.	3 dunna, 5 vánkos	16	11.	2 vasfazék	0,40
3.	1 ágyszublót és asztal	3	12.	1 rokka és motolla	0,40
4.	3 karosszék, 3 kép, 1 tükör	1	13.	1 mángorlófa	0,20
5.	1 szapuló, 1 bádognendő, 4 zsák	1	14.	egy rossz kána	0,20
6.	1 szalmazsák, 4 lepedő 3 női ing	3	15.	egy „tekenyő”	0,20
7.	4 abrosz, 2 asztalkendő. 1 tarka, meleg kendő	4	16.	egy bogrács	2
				<i>összes ingóság</i>	831,88
				B) <i>Ingatlanok</i>	—
				II. SZENVEDŐ ÁLLAPOT	—

másik felével a fia tartozott neki. Az 1500 korona körüli asszonyi vagyონrész tehát valamivel magasabb, mint az előző esetben Parrag Júliáé, ebben azonban benne van egy fél ház értéke is. Az összevetés bizonytalanságai ellenére paraszti állásuk hasonlóan becsülhető. (Balázs Rozália gyámügye. TmL Árv. II. 1017/1919.)

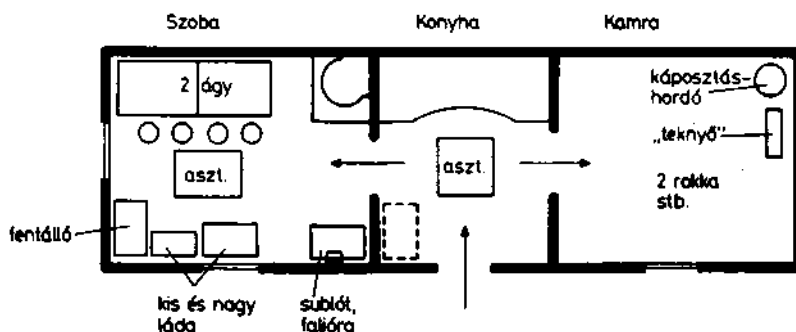
39. eset. Az *alsóvárosi katolikus magyar paraszt szerényebb változatát* is bemutatom, amellyel a vagyoni különbségek mellett a hasonló szerkezetet is érzékeltetni kívánom. (Az asszony neve a magyar katolikusok közé teljesen beolvadt etnikumra, a horvátokra is emlékeztet.) Miskéri Györgyné Surkalics Julianna harmincéves korában, fiatalon halt meg, 1897 júliusában. Négyéves kislánya és kétéves kislánya maradt utána árván. A katolikus kisgazda felesége hozományba csak egy kisdarab öcsényi szántót kapott (a házba valón kívül). Hagyatéki ingóságai a leltározás után árverésre kerültek, így szerény

Miskéri Györgyné Surkalics Julianna hagyatéka (1897)

Sor-szám	Tárgy	Becsült érték	Árverésen leütött ár
		koronában	
	I. CSELEKVŐ ÁLLAPOT		
	<i>A) Ingóságok</i>		
1.	1 vánkos	0,60	0,90
2.	1 vánkos cihával	1	1
3.	3 fiókos sublót	3	4,50
4.	2 vörös—fehér abrosz	0,50	1,10
5.	1 selyemkendő	0,80	1,05
6.	1 selyemkendű	0,30	0,45
7.	ternókendő	1	1,20
8.	1 posztórékli	1	1,50
9.	1 öltözet nyári ruha	0,50	0,85
10.	1 színes szoknya	0,50	0,70
11.	1 gyúrótábla	1	1,25
12.	1 puhafa ágy	0,30	0,95
13.	1 rézbogrács	1	1,60
14.	1 szenes vasaló	0,20	0,60
15.	2 kép	0,20	1,05
16.	1 konyhaszekrény	0,30	0,45
17.	1 puhafa asztal	0,50	0,45
18.	1 szalmaszék	0,20	0,35
	<i>Összes ingóság</i>	12,90	20,55
	<i>B) Ingatlanok</i>		
19.	Az öcsényi... 1 kat. hold 374 nöl. szántó	236,88	—
	II. SZENVEDŐ ÁLLAPOT	—	—

holmijának becsült és forgalmi értékét is ismerjük. (Miskéri Teréz gyámügye. TmL Árv. II. 1014/1919.)

40. eset. *Alsóvárosi katolikus német paraszt.* Schilling József Rudolf és Schlégli Anna a későn házasodó németek szélsőséges esete. 1897-ben, két hónap különbséggel haltak meg mindketten, hetvenhat, illetve ötvenévesen, egy tízéves kislányt és egy ötéves kisfiút hagyva árvaságban. A németek körében tapasztalható régi polgári magánjogi írásbeliség minden kellékével rendezve volt helyzetük, hiteles végrendelettel, az asszony részét biztosító házassági szerződéssel. Mindez talán magas korukkal és bölcs előrelátásukkal lenne magyarázható, ha Schillingnek nem tudnánk harminc évvel korábbi, házassága után kiegészített testamentumáról, s ha az árvák sorsa nem ilyen formák

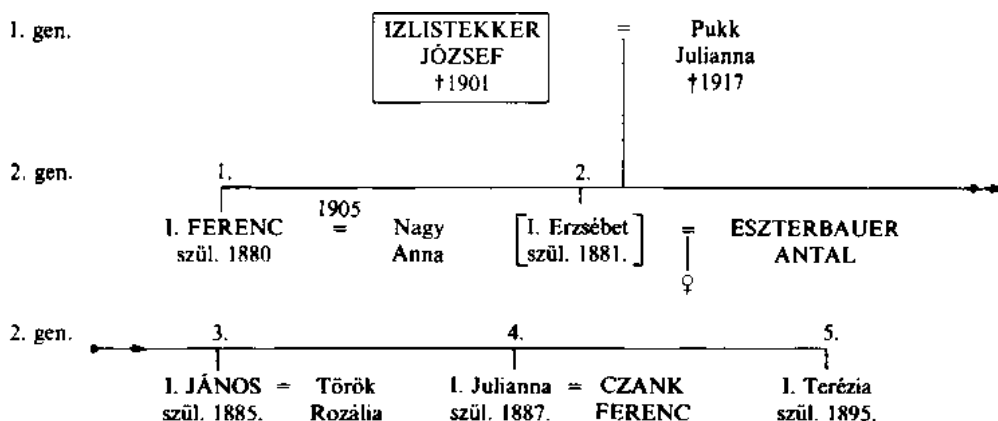
közt, eltartási szerződésekkel rendeződött volna továbbra is. Schlégli Anna sógorának pontos, a kamatviszonyokra és az eltartási költségek várható növekedésére is kiterjedő érvei vannak az árvaszékkal való megállapodáskor, s amikor, idő múltával a szabályosan kialakított feltételek megromlanak, s az eltartásba fektetett összeg kamatai nem biztosíthatók, lemond a gyámságról. Megjegyzem, hogy a testvéreket el is választják egymástól. Annak ellenére, hogy mindezek igen egyszerű jogi aktusok, melyek törvényesen elő is voltak írva, illetve szükség szerint élhetett velük bárki, a magánügyek ilyen módon való adminisztrációja a többi etnikumnál nem fordult elő, az árvák szerződéses gondozása például éppúgy barátságtalannak tűnhetett körükben, mintha inasnak adták volna őket (*Andrásfalvy 1975*). A félreértések elkerülése végett megjegyzem azt is, hogy a patriarkálisabb viszonyok közt élő szegény árvák „kegyelemkenyerével” kapcsolatban sincsenek illúzióim. A környéken és kivált a református falvakban gyűjtött házassági szerződések (*Mándoki 1961; 1965; 1972*) azonban arra utalnak, hogy ebben az esetben is egy történeti-rendi körülmények közt már kialakult forma átmeneti elhomályosodásáról van szó, amely az olyan, konzervatívabb házakból került elő, mint amilyen az adott etnikumon belül Schillingké is volt.

Schilling József Rudolf és felesége, Schlégli Anna hagyatéka (1897)

Tárgyak	Az árverésen leütött ár koronában	Tárgyak	Az árverésen leütött ár koronában
<i>Szobabútor</i>		7 zsák	0,57
1 ágy	0,80	1 öreg kád	0,61
1 db 3 fiókos sublót	1	1 káposztáshordó	0,80
1 fentálló	0,11	1 „kistekenyő”	0,35
1 nagyláda	1,06	1 teknő	0,20
1 kisláda	1,95	1 teknő	0,07
1 falióra	0,53	1 kishordó és 1 szapuló	0,62
1 lámpa	0,08	3 szakasztó ruha	0,26
3 kis kép	0,05	1 rosta, 1 szita	0,22
3 szalmaszék	3,23	1 kanna, 1 tepsi	0,10
<i>Konyhabútor</i>		1 zsírosvendő	0,06
1 asztal	0,31	<i>Ruhák</i>	
3 szentkép	0,11	2 ócska mándli	0,20
1 tükör	0,53	1 szőrtarisznya	0,61
<i>Ágy- és fehérenemű</i>		1 pár csizma	0,30
1 ágyterítő	0,11	<i>Gazdasági felszerelés</i>	
3 lepedő	1	1 hidas ól	1,05
2 vánkös	1,52	1 talicska	0,15
2 vánkös	1,52	1 ócska fogas	0,30
2 dunna	3,20	<i>Eszközök</i>	
3 abrosz a konyhában és 2 szakasztó ruha	0,32	1 kénes vas	0,62
<i>Konyhaeszköz</i>		1 kasza nyéllel	0,10
6 tányér	0,21	2 balta	0,11
6 tányér	0,21	2 fűrész	0,16
2 tányér	0,21	1 fűrészreszelő bak	0,07
2 tál	0,70	3 vakaró	0,17
2 kis vasfazék	0,24	2 vermelő	0,51
2 kis vaslábas	0,70	1 köszörű válu	0,05
3 üveg	0,13	1 lapát fából	0,02
1 gyúróta	0,22	<i>Ingatlanai</i> 3 parcellából	
1 boroskorsó	0,40	álltak: egy 280 k. értékű	
2 fazék	0,10	523 négyszögöles „faluhelyi”	
<i>A kamrában</i>		szőlőből és egy 500 k.	
1 rézbogrács	1,25	értékű kipusztult szőlőből,	
1 kötet fonál	0,11	meg egy 26 k. értékű	
2 rokka (elkelt! T. Z.)	0,26	rétből, <i>összesen</i>	
			806 korona + 800 korona ház

Schillingék 800 korona értékű földön gazdálkodtak, amelyben igen rossz parcellák és kipusztult, felújítatlan szőlők is voltak. A szabvány 800 koronára becsült régi ház megítélését a berendezés is alátámasztja szerkezetével. Mivel itt egy egész vagyon sok tárgyból álló leltáráról van szó, melynek árverése is megtörtént, áttekinthetőbbnek véltem ingóságaik csoportosított bemutatását. (Kiskorú Schlégli Schilling József gyámügye. TmL Árv. II. 651/1916.)

41. eset. *Alsóvárosi katolikus német paraszt.* Iszlstekker — a megmagyarosított ortográfiajú név a szekszárdi közhasználatban és a gyámügy fejlécén: Izlistekker — József 1901-ben halt meg, negyvenkilenc éves korában, de tizenhat évvel később elhunyt özvegyének, Pukk Juliannának a vagyona is leltározásra került.

A genealógiai ábrán látható asszimilációs jellegű változás a két generáció között akkor kap hangsúlyt, ha elmondom, hogy a családfő és felesége is homogén német nevű családból származtak. E németes környezetet választották a szülők a komasággal is: a részben már magyar nevű házastársakat választó gyermekek keresztszülei Ribling (Liebling) József és Takler Erzse voltak. A vegyes házasságoknak azonban már bevált normái éltek, mint azt az Eszterbauer név is jelzi egyik esetünkben (28. eset).

A körülbelül 800 korona értékű 15 holdon gazdálkodó apa halálakor még mindenki otthon volt. Az ekkor (1901) huszonegy éves Ferenc négy évvel később ide hoz menyecskét. Erzsébet Eszterbauerékhez költözik, földet nem kap, csak ingóságokból álló kelengyét, részét az osztozás után fizetik ki pénzben, 1913-ban, a legkisebb leány, Terézia menyecskesorba lépésekor, amikor „írást csinálnak” (magyarul). Az egész birtokot érték szerint négy részre osztják, az egyes parcellák aszerint kerülnek az értékhatáron belül a

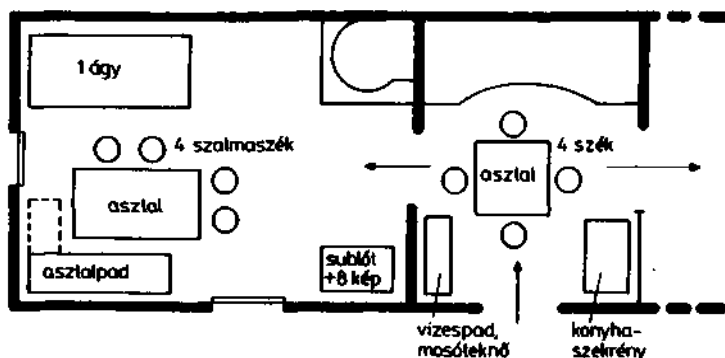
gyermekek birtokába, hogy ki melyiken dolgozott többet, ami arra utal, hogy a föld az asszony haszonélvezete mellett korábban is közös művelésben volt. Pukk Julianna az osztozás után is fenntartja haszonélvezetét, egészen addig, ameddig a testvérek ki nem fizetik a közben elhalt Eszterbauerné Izlistekker Erzsébet fennmaradt részét, 1200 koronát, s megveszi gyermekeitől a 2800 korona értékű közös szerzeményű ház urára eső birtokrészét. Ott marad kisebbik leányával, Terézzel. A 15 holdon belül itt is a mintegy 4 hold szőlő a legnagyobb érték, de a felújítás kényszere miatt a legnagyobb teher is. Még sincs szó a család összetartásáról, ami a fölsővárosi özvegyasszonyok által is gyakran megvalósult.

A változás nemcsak a generációk közti asszimiláció felé mutat, hanem a házon is meglátszik. Izlistekker József 1901-ben egy 800 koronára becsült házat hagyott hátra.

Pukk Julianna hagyatéki leltára (1917)

Sor-szám	Tárgy	Becsült érték koronában
	1. CSELEKVŐ ÁLLAPOT	
	A) <i>Ingóságok</i>	
1.	12 törülköző, 12 szalvéta	24
2.	14 alsólepedő, 4 ágyterítő	44
3.	7 dupla huzat, 11 vánkoshuzat	36
4.	4 ablakfüggöny, 3 ajtópokróc	21
5.	26 különféle zsák	84
6.	8 vánkos huzattal	40
7.	7 dunyha	40
8.	2 szalmapárna, 1 rokka	5
9.	34 gombolyag fonál	20
10.	2 <i>puhafa</i> ágy, 1 <i>asztal</i>	30
11.	8 különféle kép	8
12.	1 <i>sublót</i> , 1 <i>asztalpad</i> , 4 <i>szék</i> , 1 hidastól	40
13.	4 asztalabrosz, 1 kád (300 akós), 1 tükör	100
14.	„4 faszék a konyhába”, 1 mosdóteknő	30
15.	2 konyhaszekrény, 1 tálaló, 1 létra	10
	<i>Ingóság összesen</i>	532
	B) <i>Ingatlanok</i>	
16.	1 parcella szőlő Baktában	1140
	<i>Összes cselekvő hagyatéki*</i>	1672

* A 7 kat. hold 27 négyszögöl, 4800 korona értékű felosztott asszonyi birtok ebben már nem szerepel.

Pukk Julianna ezt a régi házat építteti tovább a század elején termőre fordult szőlők hasznából. A tisztaszobáig azonban még nem hatolt el a modernizáció. Két ágyat találunk benne, de régimódi, noha nem silány berendezési tárgyak között. (Izlistekker József Pukk gyámügye. TmL Árv. II. 1061/1919.)

Irodalom- és rövidítésjegyzék

Andorka Rudolf

- 1970 Társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon. 2. köt. Bp.
1975a Paraszti családszerkezet a XVIII—XIX. században. *Ethnographia*, 2—3. sz.
1975b Az ormánysági születéskorlátozás története. *Valóság*, 6. sz.

Andorka Rudolf—Balázs-Kovács Sándor

- 1984 A háztartás összetétel típusai és változásai. (Sárpilis, 1792—1804.) *Ethnographia*, 2. sz.

Andrásfalvy Bertalan

- 1956 A sárközi társadalom és művelődés alakulása. *Sárköz*, 2. sz.
1973 A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi vízhasználata a szabályozás előtt. Bp.
1975 Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. *Tiszatáj*, 8. sz.

Arató Endre

- 1975 A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei. Bp.

Babits Mihály

- 1976 Halálfiái. (1927) Bp.

Baka István

- 1981 Szekszárdi mise. (Séner János és a Liszt-partitúra esete.) *Tiszatáj*, 9. sz.

Balogh István

- 1973 A cívisek világa. Bp.

Bárczi Géza

- 1966 A magyar nyelv életrajza. Bp.

Baross János

- 1902 Az öröklési jog kérdései. I. köt. Bp.

Bátky Zsigmond

- 1934 Építkezés. In: A magyarság néprajza. I. köt. Tárgyi néprajz. Bp. 108—216.

Baudrillard, Jean

- 1987 A tárgyak rendszere. Bp.

Benkő Loránd

- 1956 Magyar nyelvjárástörténet. Bp.

Bevölkerung und Viehstand von Ungarn. (Sämtliche fünf Verwaltungsgebiete.) Nach der Zählung von 31. Oktober, 1857. Wien, 1859

Bobek, Hans—Lichtenberger, Elisabeth

- 1969 Wien. Bauliche Gestalt und Entwicklung. Graz—Köln

Bodnár István

- 1896 A szekszárdi Takarékpénztár ötvenéves története. 1846—1896. Szekszárd
1931 Vidám epizódok a szekszárdi dalárda életéből. Szekszárd
1942 Bezerédj István és a száz éves szekszárdi kaszinó. Emlékkönyv. Szekszárd

Bodrogi Tibor

- 1957 A néprajzi terminológia kérdéséhez. *Ethnographia*, 1. sz.

Bónis György

- 1942 Törvény és szokás a Hármaskönyvben. Kolozsvár
1979 Hozomány. Magyar Néprajzi Lexikon. II. köt.

Borzsák Endre

- 1886 A szekszárdi Református Egyház története. Egyháztanácsi határozatra készítette és kiadta Borzsák Endre ref. lelkész. Szekszárd

Bourdieu, Pierre

- 1970 Osztályhelyzet és osztálypozíció. In: Francia szociológia. Vál. Ferge Zsuzsa. Bp.

Braudel, Fernand

- 1967 *Civilisation matérielle et capitalisme*. Paris

Catalogus venerabilis almae dioecesis Quinque-Ecclesiae annum Christi MDCCCXII et MDCCCXIV

Cziráki József

- 1939 A szekszárdi (újvárosi) nyelvjárás hangtana. Nyelvészeti tanulmányok a szegedi M. kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar és Finnugor Nyelvészeti Intézetéből. Szeged

K. Csilléry Klára

- 1947 Házassági egyezségek. *Ethnographia*, 1. sz.
1965 Historische Schichten in der Wohnkultur der ungarischen Bauern. In: *Európa et Hungaria*. Bp.
1972 A magyar nép bútora. Bp.

Csipes Antal

- 1973 Az Árvaszék szervezete, működése és iratai Magyarországon a kapitalizmus korában. Levéltári Szemle

Csizmadia Andor

- 1972 A szekszárdi prediálisok és utódaik a feudális korban. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. III.

Domanovszky György

- 1942 Magyar parasztbútor. Bp.

Dózsa Katalin

- 1975 Menyasszonyi kelengye a városi rétegeknél. *Folia Historica*, 3. sz.

Az első magyarországi népszámlálás, 1784—1787. Bp. 1960

Eperjessy Géza

- 1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon, 1686—1848. Bp.

Farkas Gyula

- 1932 A „fiatal Magyarország” kora. Bp.
é. n. Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. Bp.

Feldbauer, Peter

- 1977 *Stadtwachstum und Wohnungsnot. Determinanten unzureichender Wohnungsver-sorgung in Wien, 1848—1914*. Wien.

Fél Edit

- 1943 A nagycsalád és jogszkásai a Komárom megyei Martoson. (Kisalföldi Kutató Intézet Közleményei.) Bp.
1944 Egy kisalföldi nagycsalád társadalomgazdasági vázlata. Érsekújvár

Fél Edit—Hofer Tamás

- 1969 A kalotaszentkirályi kelengye. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására. *Néprajzi Értesítő*, 1. sz.

Für Lajos

- 1965 Jobbágyföld — parasztföld. In: PMK I. köt.

Gaál Attila

- 1977 Tolna vármegye múzeumának megalakulása és közművelődési tevékenysége a század első évtizedében. A szekszárdi Bérei Balogh Ádám Múzeum évkönyve. VI—VII. Szekszárd

Garai János

- 1833 Sárköz. Tudományos Gyűjtemény, XIII.

Gelléri Péter

- 1977 Vándorló munkások. Bp.

Georch Illés

- 1821 Jegyzetek a Hármas Törvény-Könyv III-ik része 29-ik Cikkelyéhez a „Magyar Országai Parasztok” örökösödése iránt. Tudományos Gyűjtemény, II.

Grünwald Béla

- 1910 A régi Magyarország, 1711—1825. Bp.

Habermas, Jürgen

- 1971 A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Bp.

Hajnal István

- é. n. Az osztálytársadalom. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. 5. köt. Bp.

Hajnal, John

- 1965 European Marriage Patterns in Perspective. In: Population in History. Red. by D. V. Glass—D. E. C. Eversley. London

Hammel, E. A.—Laslett, P.

- 1974 Comparing Household Structure over Time and between Cultures. *Comparative Studies in Society and History*, 4. sz.

Hanák Péter

- 1974 Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle*, 4. sz.

Hangel Flóra

- 1940 A szekszárdi céhek története. Specimina dissertationum... 196. A Történelmi Intézet értekezései 18. Pécs

Hansen, Karin

- 1978 Technischer Fortschritt und Frauenarbeit im 19. Jahrhundert. Zur Sozialgeschichte der Nähmaschine. *Geschichte und Gesellschaft*, 4. sz.

Hársfalvi Péter

- 1965 Törekvések a parasztbirtok „védelmére”. In: PMK. II. köt.

Herepay Gábor

- 1925 Nemes családok Debrecenben. Debrecen

Hofer Tamás

- 1957 Jobbágyi hagyatéki leltárak és becsök a keszthelyi Festetics uradalomból. (1785—1840) *Agrártörténelmi Szemle*, 3—4. sz.

- 1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX—XX. századi történetében. *Ethnographia*, 3—4. sz.

- 1979 Gegenstände in dörfliche und städtische Milieu. Zu einigen Grundfragen der mikroanalytischen Sachforschung. In: Gemeinde im Wandel. Hg. Günter Wiegelmann. Münster

- Holub József*
1911 A tolnai reformáció történetének vázlata. Szekszárd
1936 Szekszárd a török kiűzése utáni évtizedben. Klny. a Tolnamegyei Újságból, Szekszárd
- Illyés Gyula*
1979 Beatrice apródjai. Regény. Bp.
- Jászi Oszkár*
1912 A nemzeti államok kialakulása. Bp.
- Jenei Károly*
1955 Az árvászéki iratok forrásértéke és selejtezhetsége. *Levéltári Híradó*
- Karff, Gottfried*
1979 Puppenstuben als Spiegel bürgerlicher Wohnkultur. In: *Wohnen und Wandel*.
- Károlyi Antal—Perényi Imre—Tóth Kálmán—Vargha László*
1955 A magyar falu építésze. Bp.
- Kempelen Béla*
1911—1932 Magyar nemes családok. 1—11. köt. Bp.
- Kerekes György*
1940 Polgári társadalmunk a XVII. században. Kassa
- Knézy Judit*
1971 A Bencsik fazekascsalád története. A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1969—1970. Pécs
- Kocka, Jürgen*
1975 Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte. Vorschläge zur historischen Schichtungsanalyse. *Geschichte und Gesellschaft*. 1. sz.
- Kolossa Tibor*
1978 Az agrárnépesség társadalmi struktúrájának történeti-statisztikai vizsgálata az Osztrák—Magyar Monarchiában a 20. század fordulóján. Kandidátusi értekezés
- Kósa László—Filep Antal*
1975 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp.
- Kovács Imre*
1937 A néma forradalom. Bp.
- Kőrösi József*
1882 Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-iki népszámlálás eredményei szerint. Bp.
- Kunzabó Ferenc*
1972 Sárköz. Bp.
- Laslett, Peter*
1972 Household and Family in Past Time. Comparative Studies in the Size and Structure of Domestic Group over Time. Cambridge
- Leopold Kornél*
1936 In memoriam Simontsits Béláné. Szekszárd
- ifj. Leopold Lajos*
1905 Parasztgyermekünk és a tehéntej. *Közgazdasági Szemle*, 355—369
1907 Gyárak nélkül. Egy pusztuló vármegye emlékirataiból. Szekszárd
1917 Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok. Bp.—Szekszárd
- Liszt Ferenc*
1911 Liszt Ferenc levelei báró Augusz Antalhoz. 1846—1878. Közreadja Csapó Vilmos. Bp.
- Lynd, Robert—Lynd, Helen Marell*
1929 Middletown. A Study in American Culture. London

- Mády Zoltán* (szerk.)
1942 Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. Bp.
A magyar városok statisztikai évkönyve, 1911. Szerk. Thirring Gusztáv. Bp.
1912
Magyarország bank- és hitelintézetei. Bp.
1872
Magyarországi takarékpénztárak. Bp.
1868
Malonyai Dezső
1912 A magyar nép művészete. IV. köt.: A dunántúli magyar nép művészete. (Veszprém, Zala, Somogy, Tolna) Bp.
Mályusz Elemér
1923 A reformkor nemzedéke. *Századok*, 1. sz.
Mándoki László
1961 A siklői reformátusok házassági szerződésai. *Néprajzi Közlemények*, 1. sz.
1965 A mohácsi reformátusok házassági szerződésai, 1790—1827. A Janus Pannonius Múzeum évkönyve, 1964. Pécs
1972 A kölesdi reformátusok házassági kapcsolatai és házassági szerződésai. A Janus Pannonius Múzeum évkönyve, 1971. Pécs
Mattyasovszky Miklós
1904 Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás. Bp.
Mehrwerth Ignác
1884 Jegyzőkönyv a Tolnamegye monográfiájának megírásához beszerzett adatokról Szekszárdon a nagyközségeket illetőleg. Paks
Meier-Oberist, Edmund
1956 Kulturgeschichte der Wohnens im abendländischen Raum. Hamburg
T. Mérei Klára
1979 Az ipar története a kapitalizmus idején egy Duna menti kistájban (Paks és Mohács között). *Levéltári Szemle*, 1—2. sz.
S. Mialkovszky Mária
1981 Adalékok az otthonkultúra-kutatás kérdéséhez az Allt-féle hagyaték kapcsán. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve, 1979—1980. Bp.
MSK Magyar Statisztikai Közlemények
Nagy Ignác
1980 Uracsok, arszlánnók. Budapesti életképek 1840—1848. Bp.
Nagy, Ludovicus
1828 *Hotitiae politico geografico statisticae inclyti Regni Hungariae*. Buda
Orosz István
1965 A differenciáció és kisajátítás. In: PMK II. köt.
Peterdi Vera
1981 Az Alit család háztartási eszközei. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve, 1979—1980
PMK A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. I—II. köt. Szerk. Szabó István. Bp. 1965
Ránki György
1964 A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. *Történelmi Szemle*, 2. sz.
Ruzsás Lajos
1963 Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII—XIX. században. MTA Dunántúli Tudományos Intézet Értekezései, 1961—1962. Pécs

- Schematismus venerabilis cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis pro anno 1852*
- Schneider János*
1934 A Szekszárdi Népbank újabb harminckét éve, 1902—1933. Szekszárd
- Sebestyén Károly*
1954 Ágy a magyar parasztházban. *Ethnographia* 3—4. sz.
- Simontsits Elemér*
1911 Megnyitóbeszéd... a szekszárdi munkásgimnázium megnyitásakor. Szekszárd
1936 Az egyke demológiája. Bp.
- Sipter Gézáné*
1973 Nyomdák és nyomdászok. Adalékok a szekszárdi nyomdák történetéből. Szekszárd
1983 Szekszárd város nyomdászata. (A Szekszárdi Nyomda Vállalat rövid története.) Szekszárd
- Strauss, Anselm L.*
1971 The Context of Social Mobility: Ideology and Theory. London
- Szabad György*
1965 A hitelviszonyok. In: PMK II. köt.
1976 A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon. *Valóság*, 5. sz.
- Szabó István*
1937 Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség. I. sor. 1. köt. Bp.
1941 Nemesség és parasztság Werbőczy után. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk. Eckhardt Sándor. Bp.
- Szabó Lajos*
1959 Szekszárdi vulkán. Veterán visszaemlékezések. Szekszárd
- Szádeczky Lajos*
1913 Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon, 1307—1848. I—II. köt. Bp.
- Szekszárd műemléki és városképi vizsgálata.* Bp.
1952
- Szilágyi Mihály*
1969 A Tolna megyei kereskedelem története 1848-tól 1914-ig. Tanulmányok Tolna megye történetéből, II.
1978 Egy szekszárdi kereskedőcsalád története. *Dunatáj*, december
- Szilágyi Miklós*
1973 Mezővárosi közösség és néphagyomány. In: Mezőberény története. 2. köt. Mezőberény
1974 A Békés megyei mezővárosok belső és külső kapcsolatrendszerei. In: A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vándorgyűlése. Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században, II.: Mezővárosok. Szolnok
1977 Mezővárosi társadalom és műveltség. Gyomai tanulmányok. Szerk. Szabó Ferenc. Gyoma
- Takács Mária*
1909 Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon, 1830—1847. Bp.
- Tárkány Szücs Ernő*
1974 Makói parasztok végrendeletei. *Ethnographia*, 3. sz.
1981 Magyar jogi népszokások. Bp.
- Thirring Gusztáv*
1912 A magyar városok statisztikai évkönyve. Bp.
- TmL Árv. Tolna megyei Levéltár. Árvaszéki iratok
- Tóth Ferenc*
1982 Egy makói hagymás család életútja. A Makói Múzeum Füzetei, 26. Makó

Tóth László

1939 A gentry társadalomtörténetéhez. Bp.

Tóth Zoltán

1974a Az árvaszéki iratok társadalomtörténeti forrásértékéhez. 272 szekszárdi árvaügy elemzése. Kézirat

1974b A munkamegosztás és a társadalmi szerkezet történeti rétegeinek jelenléte. (A szekszárdi háztartások 1972-ben.) Kézirat

1976a Egy életforma felbomlása. A szekszárdi kockaházak társadalma 1972-ben. *Valóság*, 4. sz.

1976b Decomposition of the Market Town Social Block in Szekszárd at the Turn of the Century. Gödöllő

1977 Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón. *Agrártörténeti Szemle*, 1—2. sz.

1979 A napi bevásárlás történeti rétegeinek rekonstrukciós kísérlete egy szekszárdi vásárlói mintán. Kézirat

1980a A normatív tartalmú konyhai falvédőfeliratokról. In: Magyarországi szöveges falvédők a 19. és 20. században. A Hatvani Lajos Múzeum füzetei, 7. Hatvan

1980b A szekszárdi mezővárosi blokk felbomlása a századfordulón. *Agrártörténeti Szemle*, 3—4. sz.

1982 Polgárosodás és hagyományörzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyai-ban. *Ethnographia*, 2. sz.

1984 A helyi társadalom társadalomtörténeti szempontjaihoz. In: Régiók — kistájak. Esettanulmányok. I.: Helyi társadalom. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Bp.

1985 Szekszárd története a dualizmus korában. Kézirat

1987 Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. *Statistikai Szemle*, 1. sz.

Tóttós Gábor

1978 A szekszárdi történelmi borvidék és az újratelepítés kérdése a filoxéra időszakában. Kézirat a Tolna megyei Levéltár könyvtárában

Treer István

1935 Tolna vármegye Horthy Miklós közkórházának másfél évszázados története és munkássága. Szekszárd

Varga Gyula

1978 Egy falu az országban. Kismarja életrajza a felszabadulásig. Debrecen

Varga János

1971 A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp.

Vargha László

1964 Történeti stílusok a magyar népi építészetben. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei, X. Bp.

Várkonyi Sándor

1911 Az Egyesült Szekszárd—Tolna megyei Nőegylet 50 éves története. Szekszárd

Vendel István

1941 Szekszárd megyei város monográfiája. Szekszárd

Venetianer Lajos

1922 A magyar zsidóság története a honfoglalástól az első világháborúig. Bp.

Viski Károly

1941a Bútorzat. In: A magyarság néprajza. I. Köt. Bp.

1941b Népi és úri műveltség összefüggései a tárgyi néprajzban. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk. Eckhardt Sándor. Bp.

Vörös Antal

- 1966 A paraszti termelőmunka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon, 1850—1914. *Történelmi Szemle*, 2. sz.
1976 A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján. Agrártörténeti tanulmányok, 4. Bp.

Vörös Károly

- 1970 Petőfi és a pesti kispolgár. In: Petőfi és kora. Bp.
1978 Budapest története. IV. köt. Bp.

Wallner Ernő

- 1958 Paks települése. *Földrajzi Közlemények*, 6. sz.
1959 Dunaföldvár népességfejlődése és társadalmi tagolódása a XVIII. és XIX. században. *Demográfia*, 2—3. sz.
1961 Dunaföldvár településképe. *Földrajzi Értesítő*, 10. sz.

Weber, Max

- 1967 Gazdaság és társadalom. Bp.

Weber-Kellermann, Ingeborg

- 1979 Die gute Kinderstube. Zur Geschichte des Wohnens von Bürgerkindern. In: *Wohnen im Wandel*

Weidlein János

- 1937 A Tolna megyei német telepítések. Tolna vármegye múltjából, 3. Pécs

Werbőczy István

- 1897 Hármaskönyve. Magyar Törvénytár. Bp.

Wohnen im Wandel

- 1979 Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerlichen Gesellschaft. Hg. Lutz Niethammer. Wuppertal

Zinn, Hermann

- 1979 Entstehung und Wandel bürgerlicher Wohngewohnheiten und Wohnstrukturen. In: *Wohnen im Wandel*

Zólyomi József

- 1974 Egy dejtári (Nógrád megye) gazda hagyatéki leltára 1855-ből. *Ethnographia*, 2. sz.

A századforduló társadalmi viszonyai közepette az ipari forradalom áttörésének következményei kétségtelenül elmélyítették a gyorsabban fejlődő, iparosodó és urbanizálódó területek, illetve az agrárterületek közti különbségeket. A nemzeti történetírás figyelmét — érthető módon — a magyar iparosodás csúcsteljesítményei, majd egy ideig árnyoldalai, valamint az úgynevezett hagyományos viszonyok, a szélsőségek kötötték le. A múlt század második harmadától kezdve a csendben, kevésbé látványosan polgárosodó vagy inkább kispolgárosodó tömegek az ismeretlen dolgok jellegtelenségét öltötték magukra. A tömeges polgárosodás, „kispolgárosodás” ugyanakkor ellenszenvet váltott ki: a tömeget, a kispolgárit negatívan ítélték meg. A szakmai és közfelfogás egyaránt a nem is mindig létező „tisztá formákhoz”, a hamisítatlan népi kultúrához vagy a modern kultúrához vonzódik.

A szekszárdi társadalomtörténeti kutatás, mely eredetileg egy szociológiai vizsgálathoz kapcsolódott, a jellegtelenségbe olvadó tömeg történeti humanizálására, tipikus csoportjainak, markáns egyéniségeinek bemutatására vállalkozik. Az interdiszciplináris kutatás egy, a magánélet legmélyére is lehatoló s az utóbbi időkig elhanyagolt forrást, az árvaszéki iratokat bírja szóra.